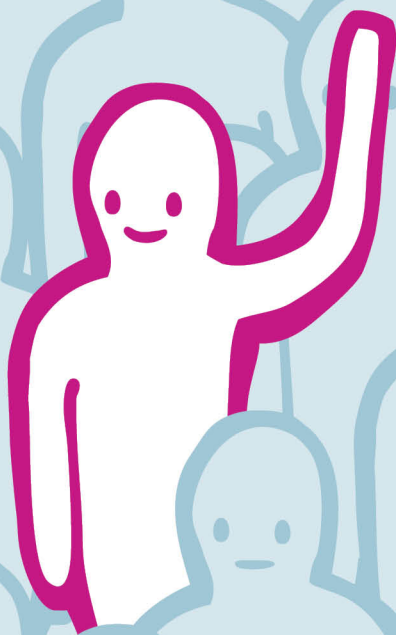

OMSTREDEN VRIJHEID

Waartoe een vrije samenleving verplicht
René Cuperus en Menno Hurenkamp (red.)

vangennep
amsterdam

Omstreden vrijheid

Omstreden vrijheid

Waar toe een vrije samenleving verplicht

René Cuperus en Menno Hurenkamp (red.)

Gastredacteur Hans Boutellier

Deze publicatie verschijnt in de reeks jaarboeken van de WBS

Eerste druk februari 2015

© Wiardi Beckman Stichting | Uitgeverij Van Gennepe
Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

Ontwerp omslag Léon Groen

Eindredactie Jan Erik Keman en Ine van Schaik

Drukwerk Bariet, Steenwijk

ISBN 9789461643407 | NUR 740

www.uitgeverijvangennepe.nl

Inhoud

Voorwoord 7

René Cuperus & Menno Hurenkamp

I Anders denken over vrijheid

1. Postliberalisme is het antwoord op populisme 11
René Cuperus
2. Mijn vrijheid is van ons 40
Mark Elchardus
3. Vegasocialisme 63
Rens van Tilburg
4. Vrij van neoliberale drang 91
Willem Trommel
5. In de boksring van de vrijheid: Den Uyl versus Hayek 112
Merijn Oudenampsen
6. Vrijheid moet je kunnen 136
Ingrid Robeyns

II Vrijheid in Nederland

1. Vrijheid in soorten en maten 149
Hans Boutellier
2. De nationale rekolonisatie 160
H.J.A. Hofland
3. De (on)vrije volksvertegenwoordiger 165
Myrthe Hilkens
4. De opkomst van het IKEA-principe 175
Margo Trappenburg
5. De clash tussen vrijheid en gelijkheid in het onderwijs 185
Bram Mellink

III Vrijheid in een globaliserende wereld

1. Aan vrijheid gebonden? 203
Marnix Krop
2. De nieuwe burger in de wereld van inlichtingen-
en veiligheidsdiensten 213
Bob de Graaff

IV Vrijheid op het internet

1. De anarchistische trekjes van het Internet 231
Erik Huizer
2. Identiteitsvrijheid 243
Liesbet van Zoonen

Conclusie 253
Menno Hurenkamp

Noten 269
Auteurs 287

Voorwoord

RENÉ CUPERUS & MENNO HURENKAMP

Vrijheid verheffen boven hedendaagse toverwoorden als begrotingsruimte, participatiesamenleving, consumenten-*gadgets* en *eurozone governance*. Op zoek naar plekken waar nieuwe vrijheid bevochten moet worden. Voorbij het platte pleidooi voor een marktsamenleving als ultieme bevrijding en voorbij het al even platte pleidooi voor ‘eigen volk binnen eigen grenzen’ als hoogtepunt van vrijheid. Dat was de vraag aan de auteurs in dit boek. Maar, ze schreven voor ‘Parijs’. Voor de aanslag op *Charlie Hebdo*, het Franse satirische weekblad waarvan de cartoonisten door jihad-terroristen werden afgeslacht. Midden in Parijs. En voor de aanslag op de joodse supermarkt in Oost-Parijs.

Vrijheid is na ‘Parijs’ weer helemaal terug. Op een huiveringwekkende manier werd duidelijk hoezeer vrijheid een omstreden begrip is, hoezeer we zijn ‘gedoemd tot strijdbaarheid’. Iedereen associeert ‘vrijheid’ na die dramatische gebeurtenissen van begin dit jaar als vanzelf met (de aanslag op) meningsvrijheid, persvrijheid, cartoonvrijheid, vrijheid van religiekritiek. En terecht, in de Europese democratische rechtsstaat begint de vrijheid bij hardop denken en van mening verschillen en neemt iedereen elkaar de maat in een vreedzame botsing over hoe we de maatschappelijke ontwikkelingen waardevol kunnen sturen.

Waar de ijkpunten voor die botsing liggen, daarover schrijven de auteurs, terwijl ze zich buigen over integratie, cultuur, economie, onderwijs, recht, internet, de dreiging van aanslagen en het werk van de veiligheidsdiensten, de politiek zelf. Dat brengt een idee van vrijheid in beeld dat verdedigd moet worden. Er zit licht tussen wat de verschillende schrijvers beweren, ze zijn het lang niet altijd eens. Maar het boek is ondubbelzinnig in zijn oriëntatie op een rijker, minder materialistisch en minder populistisch vrijheidsbegrip

dan dat zich de afgelopen decennia naar voren heeft gedrongen in politiek en publieke sfeer. Individuele vrijheid vergt iets van elkaar. Van de samenleving als geheel. Dat is niet omstreden, dat is de inzet. Van dit boek.

I

ANDERS DENKEN OVER VRIJHEID

‘Ooit in de twintigste-eeuw zijn de sociaal-democratische volkspartijen het volk “kwijtgeraakt” aan de totalitaire bewegingen van communisme en nationaal-socialisme. Met het exclusief omhelzen van het cultureel-liberale en economisch-liberale wereldbeeld van alleen de hoogopgeleide academische professionals, dreigt de Europese sociaal-democratie opnieuw een fatale misrekening te begaan.’ **René Cuperus**

‘Het streven naar individuele vrijheid dat ons zo veel reële vrijheid en waardigheid gaf, heeft uiteindelijk niet geleid tot het autonome, maar tot het gemanipuleerde individu.’ **Mark Elchardus**

‘Linkse politiek is hard nodig. Maar dan wel één met oog voor het falen van de markt, met oog voor de breed levende wens om niet materiële consumptie en betaalde arbeid als de enige relevante zaken te beschouwen. Een politiek met oog voor de existentiële bedreiging van onze leefomgeving.’ **Rens van Tilburg**

‘De neoliberale tirannie verdrijven vergt moed en daadkracht, maar het zou weleens een spetterend bevrijdingsfeestje kunnen opleveren.’ **Willem Trommel**

‘Links heeft behoefte aan een maatschappijvisie, een programma als *De weg naar vrijheid* dat niet slechts een verdediging is van het bestaande, noch een verwaterd neoliberalisme, maar een oprecht progressief radicalisme. Iets wat niet haalbaar is binnen de gegeven verhoudingen, maar het voorbijgaan aan die verhoudingen tot doel heeft.’ **Merijn Oudenampsen**

‘Meer (keuze)vrijheid is dus niet altijd goed. Er moet ook in een open, niet-dogmatisch debat nagedacht worden over welke zaken we niet als vrijheden maar als verplichtingen willen organiseren, of als zaken die al geregeld zijn en waarvoor we niet meer hoeven te kiezen.’ **Ingrid Robeyns**

1

Postliberalisme is het antwoord op populisme

RENÉ CUPERUS

‘Nooit waren we zo vrij. Nooit voelden we ons zo machteloos.’
Zygmunt Bauman

‘*Escape from freedom* attempts to show, modern man still is anxious
 and tempted to surrender his freedom to dictators of all kinds.’
Erich Fromm

Er wordt vandaag de dag veel valse vrijheid verkocht. Liberalen en neoliberalen blijven hardleers en rigide hun leerstuk van de individuele vrijheid berijden. Alsof het menselijk leven beschreven kan worden in termen van vrij ondernemerschap en consumentenvrijheid alleen. Wat een pover mens- en wereldbeeld! En wat schiet dit leerstuk tekort in tijden van globalisering, *global cities* en *global corporations*. Een wereld van schaalvergroting, mondiale netwerken en -productieketens. Waar blijft in dat globale geweld de kleine ondernemer? Hoezo vrij ondernemerschap? En wat is individuele vrijheid precies waard in de nieuwe ongelijkheid van de meritocratische standensamenleving? Wat blijft er over van het Europese samenlevingsmodel – de liberale democratie op basis van gelijkwaardig burgerschap – in een mondiale marktsamenleving zonder grenzen en begrenzingen?

Populisten verkopen – in reactie op de neoliberale ontworteling van zekerheden en tradities, én in reactie op de culturele onzekerheden die het gevolg zijn van slecht begeleide massamigratie en de crisis van de islamitische wereld – een nog veel gevaarlijker variant van valse vrijheid. De valse vrijheid van de etnisch-homogene natiestaat, de valse vrijheid van ‘het (ongedeelde) volk’ dat met één stem, liefst vertolkt door een autoritaire leider, kan ontstaan tegen een al even eenvormig gedacht *establishment*.

Rechts(extreme) populisten verkopen vooral de levensgevaarlijke ‘vrijheid’ van maatschappelijke confrontatie en conflict. Zij ontzeggen groepen mensen hun religieus-culturele identiteiten. Daarmee gaan ze extreem ver over verstandige integratiegrenzen heen.

De jihadistische terreuraanslag in Parijs op *Charlie Hebdo* en op een joods-Franse supermarkt heeft een debat losgemaakt over de vrijheidsrisico’s van de islam in Europa, zowel in termen van de vrijheid van meningsuiting en persvrijheid, als in termen van neo-antisemitisme. Gediscussieerd wordt over de grenzen van expressie- en cartoonvrijheid, en of men wel moedig genoeg is (‘Je suis Charlie’) om de moslim-orthodoxe weerstand tegen, dan wel het moslim-fundamentalistische verbod (op straffe van de doodstraf) op ‘religiekritiek’ te durven trotseren. De grootste aanslagen op de westerse vrijheid (democratie, pluralistische rechtsstaat, postreligieuze cultuur van ontvoogding en emancipatie) worden gevormd door het jihadistisch terrorisme (verbonden met Al Qaida en de Islamistische Staat) en de geradicaliseerde islam, die in het Westen de grote vijand zien.

Europa is gedoemd tot strijdbaarheid om deze aanslagen op de westerse vrijheid af te slaan en te pareren. Europa is niet klaar voor de ideeënstrijd die de komende decennia gevoerd moet worden, wil het zichzelf kunnen blijven als open, vrije, democratische samenleving. Mentaal, cultureel en politiek ontbreekt het de Europese landen aan zelfbewustzijn. De waarden, idealen en spelregels waar Europa zo stoer over spreekt – democratie en rechtsstaat – blijken, nu ze echt getest worden niet zo eenduidig, richtinggevend en beschermend. Zie het gerotzooi met de Wilders-vervolgning. Zie de onduidelijkheid over de definitie van integratie of over de scheiding van kerk en staat (met een godslasteringsverbod in Duitsland en een verbod op Mohammed-afbeeldingen bij de BBC). Ondertussen woedt de onderhuidse angst voor extreme scenario’s: islamisering of de opmars van het rechts-populisme.

Europa dreigt meegezogen te worden in de geweldsspiraal van het Midden-Oosten en in de crisis van de islamitische wereld. Deze conflicten worden in Europa geïmporteerd via migratie, door de internationale jihadistische beweging en door de militaire interventies van het Westen in de Arabische wereld. Deze geïmporteerde conflicten bedreigen het naoorlogse

Europese samenlevingsmodel existentieel. Daarom zijn we gedoemd tot strijdbaarheid om de eigen waarden in Europa zelf beter te markeren en te verdedigen, en tot minder (westerse) strijdbaarheid in de monsterbarende, contraproductieve oorlogen van het Midden-Oosten.

Er zal, op een of andere manier, een verzoening tot stand gebracht moeten worden met een gemoderniseerde 'Europese islam' die compatibel is met de Europees-westerse standaarden van vrijheid en veiligheid. Daarop is nog geen zicht. De internationale vertakkingen naar het Midden-Oosten bemoeilijken het ontstaan van een Europese islam. Ook de polarisatie die wordt uitgeoefend door de extreem-rechtse en rechts-populistische ramkoers tegen de 'islamisering van Europa', door de Duitse anti-islam beweging 'Pegida', Marine Le Pen of Geert Wilders, bemoeilijkt een vertrouwenwekkende integratie van moslims in de Europese samenleving. Dit alles levert valse veiligheid en valse vrijheid op.

Het gematigde midden zal tegenover deze valse vrijheden positie moeten kiezen. Er staat veel op het spel. Vanouds fungeerden de brede volksbewegingen van christen-democratie en sociaal-democratie als pilaren onder het Europese samenlevingsmodel. Een liberale rechtsstaat, stabiele partijendemocratie en een breed in de samenleving verankerde verzorgingsstaat karakteriseerden de naoorlogse decennia.

Die tijd is voorbij. Alle voorwaarden waarop het naoorlogse Europese samenlevingsmodel ooit steunde, zijn aan het verdampen en eroderen. De oorzaken daarvan zijn divers en complex: van secularisering tot aan het postindustriële verdwijnen van de arbeidersklasse; van globalisering en migratie tot aan zegenrijke ontvoogding en individualisering. Maar grote urgentie is gevraagd, wil men – onder fors gewijzigde condities – het Europese samenlevingsmodel tegelijk vernieuwen en behouden.

Zoveel is duidelijk: de valse vrijheid van de ultraliberale marktsamenleving én de valse vrijheid van het autoritaire-xenofobe *fata morgana* der populisten én de valse vrijheid van een anti-westerse (fundamentalistische) islam zullen uiteindelijk bijdragen aan een verdere ondermijning van het Europese samenlevingsmodel. Het is aan het gematigde midden van de Europese politiek – van Groenen tot sociaal-democraten, van christen-democraten tot aan sociaal-liberalen – om een nieuwe vrijheid

te ontwerpen. Een nieuwe vrijheid op basis van een minder narcistisch en minder marktfundamentalistisch individualiseringsconcept, gebaseerd op een niet-etnisch, niet-autoritair gemeenschapsdenken en uitgaande van een niet politiek correct idee van een met de westerse democratische rechtsstaat verzoenbare islam.

De dialectiek van de globalisering

Het globaliserings- of internationaliseringsproces produceert twee tegengestelde bewegingen tegelijkertijd. Aan de ene kant groeit de wereld meer naar elkaar toe, wordt de mensheid sterker onderling afhankelijk en meer 'vertrouwd' door een ongekeerde en avontuurlijke expansie van communicatie (het wereldwijde web), onderling verkeer en voortgaande integratie in de wereldeconomie. De wereld uniformeert meer en meer en wordt zo 'kleiner'. Het wordt een *global village*, een werelddorp. Maar aan de andere kant maakt datzelfde proces van internationalisering nationale volkshuishoudingen en samenlevingen juist meer complex en divers, minder *in control*, minder 'vertrouwd'. Door migratie of bedrijfsovernames bijvoorbeeld. Men kan deze tegengestelde beweging de 'dialectiek van de globalisering' noemen. 'The world is becoming more flat, but national societies are becoming less flat' – zo zou men de Amerikaanse journalist Thomas Friedman in steenkolenengels kunnen parafraseren. Friedman, tegenwoordig ook *Volkskrant*-columnist, is de auteur van het befaamde boek *The world is flat* (2005).

Een belangrijke complicerende factor daarbij is dat de wereld 'kleiner' wordt voor met name mobiele en meertalige hoogopgeleiden, zij die internationaal zijn aangehaakt ('the international business, academic and cultural elites'), terwijl de gevolgen van het 'diverser' en flexibeler worden van de nationale samenlevingen voor een belangrijk deel worden afgewenteld op juist minder internationaal aangehaakte lager opgeleide groepen. Zij hebben het meest te maken met verdringende concurrentie en lagere lonen op de arbeidsmarkt en het divers worden van hun woonomgeving. Verder is daar nog de groep van de *squeezed middle*, waarvan het onzeker is of die internationaal kan aanhaken dan wel zal tekortschieten.

Het zijn deze tegengestelde maatschappelijke krachten van een wereld in flux, die maken dat de naoorlogse consensus van de ideologische hoofdstromen – liberalisme, christen-democratie en sociaal-democratie – onder grote druk staat. De steunpilaren van die consensus waren de liberale democratische rechtsstaat, de sociale markteconomie, de verzorgingsstaat en de Europese samenwerking. Zij waren het antwoord op de Bloedige Twintigste Eeuw en de Europese Burgeroorlog (1914-1989), de eeuw van loopgraven, concentratiekampen, bezetting en onderdrukking.

Het draagvlak van de naoorlogse consensus blijkt in dit labiele tijdsgezicht veel fragieler dan we ooit voor mogelijk hebben gehouden. We maken over de hele linie een verschuiving mee. Laat ik het zo stellen: de cocon waarin we ons lange tijd na de Tweede Wereldoorlog geborgen wisten, is als het ware opengebarsten. De magie van de naoorlogse periode van Europa lijkt te zijn opgebruikt. De geuren en demonen van de geschiedenis keren weer terug. De littekens van de twintigste eeuw – Verdun, de economische rampspoed van de jaren dertig, de Holocaust, Stalingrad en de Goelag – werkten lange tijd als een magisch tegengif. Tegen heroplevend nationalisme, tegen nieuwe vreemdelingenhaat, tegen rauw uitbuitend kapitalisme, tegen fascisme. In plaats daarvan kwamen het ideaal van de Europese eenwording, de naoorlogse liberale rechtsstaat en de verzorgingsstaat, de erediens van de VN-mensenrechten, de strijd tegen discriminatie en racisme.

De naoorlogse beschermende vanzelfsprekendheid van dit alles lijkt voorbij. Er is sprake van een ‘normalisering’ van de normaliteit. Zie de situatie waarin de Europese Unie is terechtgekomen. Het Project Europa als bezwering van nationalisme en grootmachtdenken heeft zijn naoorlogse heilige aureool verloren. Zie ook hoe er sprake is van de erosie van het post-Holocaust-taboe op vreemdelingenangst en vreemdelingenhaat met de opmars van het (extrem-)rechts-populisme. Ook domineert steeds meer, in elk geval tot en met de anticlimax van de internationale kredietcrisis, het wilde Angelsaksische aandeelhouderskapitalisme dat de verhouding tussen kapitaal en arbeid in een tijdmachine leek te willen terugvoeren naar de negentiende eeuw.

Europa herneemt zich weer na de berouwvolle zondagsrust van de naoorlogse periode. Dat is geen geruststellend nieuws. Met de terugkeer van de demonen van de geschiedenis dringen ook de oude angstbeelden weer

de publieke opinie binnen. Het W-woord van de Weimar-republiek – hoe voorbarig, onprecies en paniekelust misschien ook – is al in menig beschouwing gevallen, maar je hebt niet veel verbeelding nodig om aan de Pegida en anti-Pegida-marsen in Duitse steden, en vooral aan de straatgevechten tussen hooligans en salafisten in Duitsland, Weimar-associaties te verbinden.

Zorgwekkend is wel dat in Europa opnieuw vreemdelingenangst en xenofobie de kop opsteken in tijden van heftige economische en culturele beroering. Juist op het continent dat alles op ‘dit nooit meer’ had gezet, stelt dat niet gerust. Slecht begeleide massamigratie, een ondoordacht systeem van Europees vrij personenverkeer, en de angst voor moslimradicalisme creëren sociaal-economische onzekerheid, ressentiment rond sociale declassering en een gevaarlijke voedingsbodem voor zondebokmechanismen. Dit alles zou politieke, culturele en economische elites juist moeten nopen tot de grootste wijsheid, matiging en verantwoordelijkheid.

Het tegendeel is het geval. Er gaat iets grondig mis met het ‘management of change’ in de huidige westerse samenlevingen. Wat is de achtergrond hiervan? Grote transformaties voltrekken zich met ingrijpende gevolgen in de economie, de staat en de straat. Er heerst grote onzekerheid, en er is een probleem met het management van die onzekerheden door wat oneerbiedig de politiek-maatschappelijke elite wordt genoemd.

Die elite die zelf het spoor wat bijster lijkt te zijn in een wereld in flux, denkt dat permanente hervorming en verandering het beste antwoord is in een continu veranderende wereld. Men suggereert dat men alles wil en kan hervormen. Maar men verzaakt aan te geven wat hetzelfde blijft, waar de *red lines* zijn. Wat het waard is te verdedigen en op welke prestaties uit het verleden men trots is.

Wat gaat hier mis? Ligt het aan de instabiliteit van ons partijpolitieke stelsel, met partijen zonder vaste aanhang, en een permanente populistische *clash* tussen middenpartijen en flankpartijen? Komt het door de conformistische consensusdruk in Haagse beleidskringen die elk alternatief denken murw beukt? Is het de dagelijkse lavastroom media-incidenten? Of ligt het aan de huidige generatie politici die te weinig gepokt en gemazeld is om tussen technocratie en populisme een betrouwbare koers uit te zetten? Wie het weet, mag het zeggen.

Zeker speelt mee dat Nederland zo graag trendy ‘bij de tijd’ wil zijn. Hier raakt de delicate balans tussen verandering en continuïteit zo uit het lood. In een land als Duitsland, gekarakteriseerd door de Adenauer-uitspraak ‘Keine Experimente’, slaagt men er beter in een gezagsvolle mix tussen traditie en moderniteit tot stand te brengen. Toen de hele wereld, *The Economist* en de *Financial Times* voorop, de loftrompet staken over de postindustriële samenleving, en Duitsland als de zieke oude dinosaurus van de maakindustrie werd weggehoond, hield Duitsland vast aan zijn hoogontwikkelde ingenieurs-industrie. En het kreeg gelijk.

Nederland wil graag vooroplopen, hip zijn, cool zijn. Symbolisch daarvoor is (de titel van) het programma *De wereld draait door*. Inderdaad: de wereld wacht niet, die wacht niet op ons. Pas je aan. Hou de tijd bij, anders ben je verloren. De mens als speelbal van de tijd.

Die transformaties lijken de vorm aan te nemen van ontwikkelingen ‘achter onze rug om’ die we niet ter discussie kunnen stellen en waarvan we de gevolgen steeds minder kunnen ontlopen. De mondialisering en financialisering van de economie, de technologische ontwikkelingen, en de dominantie van het Angelsaksische bedrijfsmodel dat gericht is op kortetermijnwinsten – deze hebben verre gaande gevolgen.

We hebben te maken met een herverdeling van kansen voor individuen, groepen, regio’s en landen; een grotere instabiliteit van de economie; een afwenteling van risico’s en kosten op werkenden; en een toenemende ongelijkheid in de wereld. Een Europese Unie die verstrikt is geraakt in haar ambities om tegelijkertijd jonge democratieën uit Zuid- en Oost-Europa te laten toetreden, een monetaire unie op te richten, en de financiële sector ruim baan te geven. Met als gevolg een diepe eurocrisis en recessie, genadeloze bezuinigingen, snel oplopende werkloosheid en een Europese integratie van de kleine stapjes die plaats lijkt te maken voor een federalisering van de wanhooft. Het is alsof we steeds meer gevangenzitten in een wereld van markten en bureaucratieën, die ons keuzes en realiteiten opdringen. Hoezo vrijheid?

En dan wreekt zich vooral dat er een groot verschil bestaat in aanpassingsvermogen aan die steeds veranderende wereld. Een verschil in appreciatie ook. Hoger opgeleiden, de academische professionals, voelen zich meer senang in die wereld van globalisering, kenniseconomie, multiculturalisme

dan mensen met minder sociaal, cultureel en financieel kapitaal, vaak de wat lager opgeleiden.

Onze snel accelererende, geïndividualiseerde samenleving produceert veel slachtoffers en afvallers. De Britse socioloog Anthony Giddens spreekt over de ‘high opportunity, high risk society’.¹ Voor mensen met talent, geld en brutaliteit zijn er meer kansen dan ooit. Voor de overigen zijn er in onze snelle, globale wereld grotere risico’s en bedreigingen dan vroeger.

Hoe geef je ruim baan aan de ene groep – waar onze economische innovatiekracht vooral vandaan moet komen – en blijf je tegelijk bescherming bieden aan de andere groep? Dat is de kernopdracht van dit moment. Veel hangt af van de invulling van dat verraderlijke begrip participatiesamenleving. Is dat een *top-down*-begrip waarmee kansrijken de kansarmen disciplineren en vernederen? Of is dat een handreiking naar werkelijke maatschappelijke betrokkenheid en nieuwe vormen van democratie? Het maakt nogal wat uit of mensen worden verleid tot een Do it Yourself-samenleving of tot een Do it Together-samenleving. Hoe grip en controle te herwinnen? Hoe geloof en vertrouwen in politiek, in collectieve actie, te herstellen?²

Wat is er mis met hedendaagse vrijheid?

Hoe vrij zijn we? Hoe vrij blijven we? En waarom is de één vrijer dan de ander? En wat valt daar precies aan te verhelpen? Aan welke vrijheidsdilemma’s is onze samenleving onderhevig? Wie er oog voor heeft, ziet dat deze vragen – vaak onderhuids – meer en meer de publieke meningsvorming bepalen. Neem Evgeny Morozov, auteur van *The net delusion*, een boek over de maatschappij ontwrichtende gevolgen van digitale technologie. Die sloeg onlangs alarm: ‘Digitalisering en de afbraak van de verzorgingsstaat gaan hand in hand. De Big Data van de technologiebedrijven uit Silicon Valley zijn de droom van de moderne staat, die burgers niet langer wenst te “verzorgen”, maar controleert en manipuleert,’ aldus Morozov in *de Volkskrant* van 25 oktober 2014. Hij waarschuwt: ‘Er komt een nieuwe manier van besturen aan. Niet met wetten, maar met algoritmen, die zullen beoordelen of je je goed gedraagt. De burger wordt de zondebok.’

Volgens Morozov is er een wisselwerking tussen de technologiebedrijven uit Silicon Valley en de overheid: ‘Hun manieren van denken sluiten naadloos bij elkaar aan: de eigen verantwoordelijkheid van het neoliberalisme past perfect bij de mens die voortdurend wordt bemeterd en beoordeeld – en tegelijkertijd wordt deze geacht zelf verantwoordelijk te zijn voor zijn eigen leven.’ Een overheid kan straks een land reguleren op basis van Big Data zonder te begrijpen wat er echt aan de hand is. Want ‘al deze disruptieve technologische innovaties passen perfect bij de heersende politieke ideologie dat het individu verantwoordelijk is voor zijn eigen lot. (...) Individuen zullen beloond worden als zij zich aan het systeem overgeven, zoals aan Healthkit van Apple, dat de bloeddruk meet en het aantal stappen dat je zet in een week. Die informatie kun je als gebruiker delen met zorgverleners en verzekeringsmaatschappijen. Hoeft niet natuurlijk, maar je krijgt een korting als je het wel doet. Privacy zal heel snel een klassenkwestie worden. Je hebt een elite die het zich kan veroorloven hun data voor zichzelf te houden, en een massa die ze zal prijsgeven. (...) Hoe meetbaarder het individu wordt, hoe meer zijn gedrag de schuld zal krijgen,’ aldus Morozov.

Of neem politiek journalist Tom-Jan Meeus. Die vroeg zich in *NRC Handelsblad* (25-10-2014) af: wie durft er eindelijk eens een keer de nadelen van ‘de liberale overwinning’ te benoemen? De overwinningen van het liberalisme zijn evident. Het gaat dan om zaken als het marktdenken, de meritocratie, individuele zelfbeschikking en globale vrijhandel. ‘De zege van het liberalisme is zo totaal,’ aldus Meeus, ‘dat mensen het amper nog doorhebben.’ Dat is volgens hem de reden dat het onwillekeurig een taboe is geworden om de nadelen van de liberale overwinning te benoemen. Meeus wijst op de meritocratie – beloon talent ongeacht afkomst – die als streven onomstreden werd, waardoor er een tweedeling is ontstaan op basis van IQ: hoogopgeleiden blijken bijna alleen nog kinderen te krijgen met andere hoger opgeleiden; laagopgeleiden met vooral lager opgeleiden. ‘Gevolg: een vooraf bepaalde plek aan de maatschappelijke onderkant voor een groot deel van de bevolking. De plaats van iemands wieg bepaalt opnieuw zijn kansen: het verschil tussen hogere en lagere sociale milieus is vastgeroest geraakt – met dank aan de liberale overwinning. (...) De maatschappelijke

onderstromen hebben laten zien dat ook dit land kwetsbaar is voor anti-liberale cultuurstrijd zonder winnaars. Dus liberalen zouden ook kunnen zeggen: moeten wij ons succes niet eens tegen het licht houden?’

We zijn verstrikt in vrijheidsparadoxen

De klemmende vragen van Evgeny Morozov en Tom-Jan Meeus maken één ding duidelijk. Er is een probleem met vrijheid. Onze (post)moderne samenleving produceert enorme hoeveelheden vrijheid, en enorme hoeveelheden onvrijheid. De vrijheid om te gaan en staan waar je wilt. De vrijheid om je mening te ventileren, hoe bot en brutaal ook. Soms zijn mensen te vrij (terroristen, veelplegers). Soms zijn mensen niet vrij genoeg (asielzoekers, laagopgeleiden, internetgebruikers). Soms voelen mensen zich helemaal vrij en onbespied, maar zijn ze in wezen object van commercieel onderzoek of van controle door veiligheidsdiensten (Google, NSA).

Moderne, hedendaagse mensen geloven sterk in de idee van individuele vrijheid en individuele zelfbeschikking, en kijken liever weg van groepsdruk en processen van culturele segmentering. Mensen voelen zich redelijk vrij in de democratische marktsamenlevingen van het Westen, maar hebben tegelijkertijd het sterke gevoel dat de vrijheidsmarges van de politiek (en dus uiteindelijk van henzelf) in een globaliserende samenleving steeds beperkter worden.³

We zijn verstrikt geraakt in de vrijheidsparadoxen van de moderne samenleving. Waar vrijheid en onvrijheid op een ontwarbare manier in elkaar verstrengeld zijn geraakt. Denk aan Erich Fromms standaardwerk *De angst voor vrijheid* (1941), waarin hij de paradox van de vrijheid beschrijft. De mens smacht aan de ene kant naar vrijheid, maar vlucht er tegelijkertijd voor weg. Vrijheidsdrang kan samengaan met, of afgewisseld worden door vrijheidsvernietiging. Door autoritarisme, fundamentalisme, destructivisme of maatschappelijk conformisme (‘de publieke opinie’, het gezond verstand van de meerderheid’).

We lijken vrijer dan ooit, maar toch knaagt er iets. Als consument, minnaar of toerist profiteren we volop van globalisering en europeanisering,

maar als werknemer worden we veroordeeld tot hyperflexibiliteit, want de globale markteconomie zet de arbeidsvoorwaarden onder enorme druk. We zijn bevrijd uit dwingende tradities en vrijheid berovende cultuurpatronen, maar we tasten in het duister naar moreel houvast en het moderne individualisme lijkt ons blind te maken voor nieuwe vormen van symbolische manipulatie, zoals de sturing die media en reclame uitoefenen. En wat blijft er over van het ideaal van zelfontplooiing en autonomie bij alle hervormingen van en ingrijpende bezuinigingen op de verzorgingsstaat? Afgedwongen participatie? Verplichte netwerkvorming en gemeenschapszin?

We leven volgens velen in een tijd waarin het economisch liberalisme aan het langste eind heeft getrokken. Globalisering, een welvaarts- en consumptie-explosie, technologische innovatie, detraditionalisering en individualisering – zij hebben onze samenleving in de afgelopen decennia zo goed als onherkenbaar veranderd. De grote emancipatorische volkspartijen van christen-democratie en sociaal-democratie hebben in veel landen sterke concurrentie ondervonden van liberale partijen. Maar eigenlijk is het complexer. De liberale hegemonie heeft zich voltrokken zonder de opmars van liberale partijen. De VVD is zo'n beetje de grootste liberale partij ter wereld (ze voeren de toon aan in de mini-Liberale Internationale). Het is liberale politiek binnen niet-liberale partijen en de invloed van het globale bedrijfsleven die in de afgelopen decennia een (neo)liberale marktgeoriënteerde hegemonie hebben weten te vestigen.

De 'liberalisering' van de wereld is vermoedelijk meer het gevolg van het curriculum van de economie-opleidingen in de wereld, van de MBA's met name, en van de enorme opmars van het management en consultancy-adviescomplex (de McKinsey-factor), die hun *best practice*-efficiencymodellen hebben uitgerold in zowel de private als de publieke sector. Van China tot Antarctica. Het is op deze manier dat het markt- en efficiencydenken, het meritocratische prestatie- en bonusdenken, en de financialisering van het globale kapitalisme de wereld heeft veroverd, en niet via liberale politiek in enge zin.

Sommigen spreken in dit verband graag en gretig van 'neoliberalisme', al blijft dat academisch een omstreden en moeilijk af te bakenen begrip. Neoliberalisme is de meer dogmatische, fundamentalistische variant van

het klassieke liberalisme, met een eigen mens- en wereldbeeld. De *homo economicus* uit de handboeken voor eerstejaars-economiestudenten wordt tot politiek programma getransformeerd. Sociale relaties worden op economisch nut beoordeeld en daar stopt het.

Neoliberalisme is dogmatisch anti-overheid, anti-collectief, anti-belasting en anti-positieve vrijheid. Het is de geperverteerde ideologie van de marktsamenleving. Mensen zijn contractpartner of consument. Dit denken schuurt met het Europese sociaal-democratische en christen-democratische samenlevingsmodel van sociale markteconomie en overlegeconomie. Het vloekt met de idee van solidair gemeenschapsdenken en individuele vrijheid dankzij collectieve actie en sociale samenwerking. Maar ook hier ligt de karikatuur op de loer.

Er schuilt wel enige waarheid in wat de liberale TeldersStichting en eerder *The Economist* stellen, namelijk dat ‘neoliberalisme’ soms als een iets te gemakkelijke negatieve stoplap van links fungeert. Geen paraplubegrip, maar een vuilniscontainerbegrip: ‘Indeed the very word “neoliberalism” on the lips of the European left has become an almost meaningless term for “whatever we don’t like”.’⁴

Dit laat onverlet dat een liberale grondstroom de wereld veroverd heeft, met veel voordelen (welvaart, individuele vrijheid, ondernemerschap), maar ook met enorme schaduwzijden, juist daar waar de *checks and balances*, de tegenkrachten, zijn gaan ontbreken of verzaakt werden. Het *embedded capitalism* van de naoorlogse periode raakte meer en meer ‘oningebed’ in de *constraints* van het naoorlogse Europese samenlevingsmodel, met zijn christen-democratische overlegeconomie en sociaal-democratische ‘rechtsorde van de arbeid’ en hun gezamenlijke verzorgingsstaat: zorg en sociale zekerheid op basis van een progressief belastingstelsel.

Met het wegvallen van het christendom en het ‘socialisme’ als (in zichzelf overigens ook niet helemaal probleemloze) tegenkrachten, dreigt een tamelijk meedogenloos individualistisch kapitalisme de overhand te krijgen. We zijn getuige van een sluipende amerikanisering van Europa, niet op basis van het beste maar het slechtste van Amerika. Want als we niet oppassen, worden dit de in de samenleving nog slechts geldende normen: (aandeelhouders)winst, efficiency (instrumentele rationaliteit ten koste van normatieve

rationaliteit) en flexibel adaptatievermogen. De mens is niet langer doel maar instrument van de economie. Een totale economisering, commercialisering en ‘financialisering’ van de wereld dreigt, en dit ten koste van andere levenssferen. De markteconomie is definitief marktsamenleving geworden.⁵

Het faustiaanse pact van de Derde Weg

Waar het om deze ideologische grondstroom gaat, zit links al in het defensief sinds de jaren tachtig. Centrum-links dacht ooit even een antwoord gevonden te hebben in de Derde Weg: een Derde Weg tussen de dwaalweg van het neoliberalisme aan de ene kant, en Old Labour (de behoudzucht van de verworven rechten-ideologie van de oude verzorgingsstaat) aan de andere kant.

Maar deze Derde Weg is vals gebleken. Doodlopend. Het was uiteindelijk niet meer dan een wankel bootje op een tsunami van marktwerking, deregulering en liberalisering die zou uitmonden in de orgie van hebzucht en graaizucht van de jaren negentig, die op haar beurt eindigde in de *klad-deradatsch* van de financieel-economische crisis.

In plaats van alternatief voor, of zelfs maar correctie of amendement op, het neoliberalisme te zijn, verwerd zij tot collaborateur van het neoliberalisme. De derdewegleiders (Blair, Schröder en Kok) gingen – onbegrijpelijk maar waar – steeds meer leven naar het scheldwoord ‘Genosse der Bosse’ dat hun ooit was toegevoegd. Na hun politieke carrière werden zij niet diegenen die mondiaal, via internationale organen of commissies – zoals Olof Palme, Willy Brandt, Bruno Kreisky en Joop den Uyl dat ooit wel deden – de spelregels van het ontspoorde wereldkapitalisme matigden en hervormden. Nee, zij deden zo’n beetje het tegenovergestelde en traden als adviseurs in dienst van de internationale financiële sector. Van Chinese banken, Russische oliegiganten of de erg foute regering van Kazachstan.

In een bepaald opzicht was de Derde Weg zeer wel verdedigbaar. Het was goed en belangrijk dat de sociaal-democratie – na de neomarxistische hippietijd en de ‘publieke sector-fixatie’-periode – de grote betekenis van de markt, de economie en het bedrijfsleven opnieuw erkende. Het

belang van de economie en productie, de waarde van het bedrijfsleven, ondernemerschap en het motto ‘eerst verdienen en dan uitgeven’ – dat alles was binnen links sinds de wilde postmaterialistische jaren zeventig veel te ver weggezakt. Maar erkenning van het belang van bedrijfsleven en markteconomie, ook juist voor sociaal-democratische doelstellingen, is iets heel anders dan totaal naïef meegaan in de liberaliseringsexplosie van het bedrijfsleven en het omarmen van het aandeelhouderskapitalisme van de jaren negentig, en de amorele graaicultuur die het topmanagement in de private en geprivatiseerde publieke sector in zijn greep kreeg. Met alle gevolgen van dien.

Er was sprake van een veel te enge verbintenis tussen financiële sector, groot bedrijfsleven en New Labour-politiek. Tussen New Labour en de City. Tussen PvdA en Schiphol en het Holland Financial Center. De zo lasterlijk verguisde Ewald Engelen heeft hier in zijn wilde, doch rake boek *De schaduwelite voor en na de crisis* wel beet. Engelen laat zien ‘hoe Nederland in de dertig jaar vóór de crisis meer en meer in financieel vaarwater terecht is gekomen. Daarmee bedoel ik dat Nederland, zijn bedrijven, zijn burgers en zijn publieke instellingen steeds meer afhankelijk zijn geworden van financiële markten en van hun intermediairs, en hoe daardoor alternatieve ordes van waardering (professionaliteit, inclusiviteit, solidariteit, rechtvaardigheid, perfectionisme en prudentie) ondergeschikt zijn geraakt aan financiële waarden: winst, solvabiliteit, liquiditeit, risico en rendement per aandeel. Om het maar eens plat te zeggen: geld is de enige maatstaf geworden die telt, de rest doet er niet toe. Dat is wat ik versta onder financialisering: de toenemende maatschappelijke dominantie van financiële maatstaven als criteria van succes. (...) Maar zowel vóór als na de crisis zit de schaduwelite gevangen in hetzelfde paradigma van meer markt, minder overheid.’⁶

De Derde Weg heeft zich, ondanks de ideologische ambities van bedenker Anthony Giddens, niet aan die financialisering weten te onttrekken. Zeker niet in het Verenigd Koninkrijk, waar een merkwaardig monsterverbond tussen Tony Blair en The City of London de ‘brave new world’ zou vormgeven. De Derde Weg verdween eerloos in de schokgolven van de financiële crisis, die de trigger was voor een economische crisis die haar weerga nauwelijks kent.

Geen sociaal-democratisch antwoord op de crisis

Links, de Europese sociaal-democratie, bleek vervolgens allesbehalve de voor de hand liggende opponent en aflosser van de neoliberale hoogmoed die ten val kwam. Integendeel: zij werd eerder als medeplichtig gezien. In de perceptie van velen heeft de Derde Weg de schutkleur van de neoliberale hegemonie aangenomen. De Derde Weg was duidelijk is zijn anti-Old Labour-posities, maar uiteindelijk veel minder duidelijk in de grenzen die het heeft willen stellen aan het 'neoliberalisme'.

De tragedie is deze: door het mislukken van de Derde Weg werd de sociaal-democratische geloofwaardigheid aangetast, maar bleef de dominantie van het neoliberalisme onaangetaast. Dit is wat Colin Crouch ooit treffend 'the strange non-death of neoliberalism' heeft genoemd.⁷

Links kwam in het defensief. Door de Derde Weg-politiek raakte in de ogen van velen de links/rechts-tegenstelling in de politiek verzwakt of verdampte deze zelfs. 'Conflictdenken' en de maatschappijkritische traditie van links raakten uit het zicht.

Tot overmaat van ramp kwam dit nota bene terecht bij rechts-populistische bewegingen. Zoals de Franse radicaal-linkse politicus Mélanchon het eens stelde: 'De vulkaan van sociale onvrede met het neoliberalisme is aan de verkeerde kant opengebarsten. Niet aan de linkerkant, maar op rechts.'⁸

(Centrum-)links mist momenteel een eigenstandig verhaal over vrijheid, gelijkheid en broederschap. Over gelijke vrijheid en vrije gelijkheid. 'Progressief' heeft het hier van 'links' gewonnen. De sociaal-liberale grondtoon is gaan overheersen, maar heeft de neoliberale meritocratie eerder bevestigd en omarmd dan geproblematiseerd en gekritiseerd. Dat geldt voor de Europese sociaal-democratie, maar ook voor de Europese Groenen, inclusief GroenLinks. Pas met de Pikettymania – de enorme politieke media-storm rond het boek van de Franse econoom Thomas Piketty over kapitaal (en ongelijkheid) in de 21ste eeuw – heeft GroenLinks, na jaren in de sociaal-liberale wildernis te hebben vertoefd, zijn linkse wortels weer hervonden. Daarmee heeft de partij de toon gezet voor de uitgebluste sociaal-democratie. Dat dan weer wel. De sociaal-democratie zal met een eigenstandig verhaal over vrijheid, gelijkheid en broederschap zichzelf weer moeten hernemen. Nieuwe Vrijheid!

Geen vrijheid zonder zekerheid en bescherming

‘Nooit waren we zo vrij. Nooit voelden we ons zo machteloos.’ Deze uitspraak van de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman⁹ geeft treffend de actuele conditie aan. Uit allerlei onderzoek blijkt dat mensen zich verloren voelen in de grote transformaties van deze tijd. Men heeft het gevoel de controle, de grip, te zijn verloren in onze wereld op drift. Men is de oriëntatie kwijtgeraakt, van globalisering en de ICT-revolutie tot aan het wegvallen van grenzen, tradities en sociaal-economische zekerheden.

Zowel ‘het neoliberalisme’ als ‘de Derde Weg’ zijn eerder aanjagers en *multipliers* van die veranderingen en onzekerheden geweest dan matigende, kanaliserende krachten. Met name links, de sociaal-democratie voorop, die traditioneel de beschermende rol krijgt toebedeeld in tijden van grote verandering – zoals de verzorgingsstaat het naoorlogse antwoord was op de woelingen van de barbaarse twintigste eeuw – is het niet gelukt om voldoende beschermende tegenkracht te ontwikkelen. Niet nationaal, noch op Europees en internationaal niveau.

Integendeel: grote delen van haar klassieke achterban hebben zich in de afgelopen decennia verraden gevoeld, ontdaan van ‘sociale zekerheid’, omdat de sociaal-democratie zich sinds de jaren tachtig heeft ingelaten met de voortdurende hervorming van de verzorgingsstaat, wat door haar achterban meer en meer gezien werd als de voortdurende afbraak van de sociale welvaartsstaat.

Deze permanente ‘veronzekering’ van mensen, vooral van hen die – in termen van sociaal, financieel en cultureel kapitaal – minder zijn opgewassen tegen de verplichtingen en eisen van de zogenaamd nieuwe globale flexibele wereld, heeft geleid tot een enorme voedingsbodem van populisme. Tot een potentieel zeer gevaarlijke opstand van rancune en ressentiment tegen ‘het establishment’ en tegen ‘de elite’ (waarbij links en/of de sociaal-democratie in dat perspectief is komen samen te vallen met de elite.)

Populisme moet als een gevaarlijk alarmsignaal worden gezien. Het staat voor een diepgaande vertrouwens- en representatiecrisis in onze samenleving. Veel mensen voelen zich niet meer gehoord, gezien, gerespecteerd en gepresenteerd in de publieke sfeer.

Het gaat hier om de bindingskracht, de lijm, van onze naoorlogse liberale democratie en solidaire verzorgingsstaat. Die is in het geding, nu deze door een permanente veranderingsdrift ('pornography of change') en een ongeremde en ongekanaliseerde 'detraditionalisering', europeanisering en migratie wordt ondermijnd.

Populisme is een revolte van mensen die zich – terecht of niet terecht – 'left behind' voelen, zoals de studie *Revolt on the right* over de achtergronden van het Britse UKIP-electoraat het genoemd heeft. In navolging van de studies van de Vlaamse socioloog Mark Elchardus (*De nieuwe sociale kwestie*) en de Zwitsers-Nederlandse politicoloog Hanspeter Kriesi (*Political conflict in Western Europe*), en het daar mede op gebaseerde rapport van WRR en SCP (*Gescheiden werelden?*), kan men zeggen dat er tegenwoordig een nieuwe maatschappelijke breuklijn is ontstaan. Die heeft meer en meer de traditionele scheidslijn tussen links en rechts, arbeid en kapitaal, en die tussen seculier en confessioneel vervangen. Die nieuwe breuklijn draait om het verschil in opleiding en sociaal en cultureel kapitaal. Er ontstaat een tegenstelling in houdingen en opvattingen tussen hoogopgeleide academische professionals aan de ene kant en laagopgeleiden (lager dan hbo) aan de andere kant. Men spreekt in dit verband wel van 'globaliseringswinnaars' versus 'globaliseringsverliezers'.

Beide groepen leven in toenemende mate in 'gescheiden werelden'. Er is sprake van wederzijdse vermijding. De botsing in opvattingen speelt in het bijzonder bij zogenoemde globaliseringsvraagstukken. De kwestie van open grenzen, migratie en het Europese integratieproces. Hoger opgeleiden zouden hier meer kosmopolitisch en universalistisch denken; lager opgeleiden meer nationalistisch en communitaristisch. Uiteindelijk gaat het hier om een botsing van vrijheidsconcepties: de vrijheid van de globale marktsamenleving of de vrijheid van bescherming tegen de krachten van de globale marktsamenleving.

Een te beperkt idee van vrijheid

De Amerikaanse politiek filosoof Michael Sandel heeft treffend onder woorden gebracht hoe het populisme tegelijk het product is van een vals vrijheidsbegrip en van een moreel vacuüm.¹⁰ Sandel meent dat de populistische xenofobie – de angst voor de buitenstaander, voor de immigrant – een blijk is van een dieper liggend gevoel van machteloosheid. ‘Veel aanhangers van rechts-populistische politici zijn economisch kwetsbaar. Ze voelen zich bedreigd door nieuwkomers die mogelijk hun baan inpikken of sociale voorzieningen opsouperen. Mij lijkt dat de middenpartijen daar beter naar moeten luisteren en harder hun best moeten doen om deze gerechtvaardigde economische zorgen te adresseren. Het punt is: economische onzekerheden vertalen zich politiek gezien in vraagstukken van identiteit. Het gaat dan om vragen als “hoor ik erbij?”, “ben ik nog deelgenoot van de samenleving?”, “is er respect voor mij?” Economische onzekerheid en de daaraan gerelateerde onzekerheid over de maatschappelijke positie voeden de angst voor de vreemdeling,’ aldus Sandel. ‘Veel Europese landen zijn de facto immigratiesamenlevingen geworden, maar niet in hun zelfbeeld, niet in het begrip van henzelf. De grote uitdaging is om de nationale identiteiten om te werken tot een collectieve, pluralistische identiteit. Men moet zich op zijn gemak voelen bij verschillen. Dat is een enorme uitdaging.’¹¹

Sandel meent dat we dertig jaar lang de markt als fundament hebben aangeroepen, en het daardoor verleerd zijn om te debatteren over waarden in de politiek, over sociale rechtvaardigheid en over het goede leven. ‘Democratische politiek is losgezongen geraakt van morele en geestelijke vragen. Er is een leegte ontstaan.’

Als gevolg daarvan hebben we de laatste decennia een veel te oppervlakkig idee van vrijheid omarmd. De verlokkingen van welvaartsgroei en consumptie in de marktsamenleving brachten onmiskenbaar meer individuele vrijheidsruimte. Maar volgens Sandel is dat idee van individuele vrijheid weliswaar aantrekkelijk, maar ook zeer beperkt. ‘De markt biedt de vrijheid aan het individu als consument, maar niet zozeer de vrijheid aan het individu als burger. De markt stimuleert niet dat burgers als betrokken individuen deelnemen aan een democratisch gesprek.’

Als antwoord hierop moeten we de democratische politiek nieuw leven inblazen. ‘Dat vergt een nieuw burgerschap, dat zich engageert met waarden, met moraal en met het vraagstuk van het algemeen belang. Want anders houden we de hedendaagse managerial soort van politiek die niet gevoed wordt door overwegingen van inspiratie, moraal of ideologie. Die opent de weg voor uiteenlopende vormen van fundamentalisme en populisme. Deze bewegingen kun je beschouwen als pogingen om vraagstukken van zingeving en identiteit terug te brengen in het publieke domein. Dat zien we nu overal gebeuren. De opkomst van het populisme is het gevolg van de technocratische, marktgedreven politiek van de laatste decennia die onvoldoende heeft omgezien naar vraagstukken van identiteit en ons gezamenlijk belang.’

Postliberalisme de uitweg?

Het (begin van het) antwoord op de doorgeslagen marktsamenleving, de oriëntatieloosheid van de globale, flexibele wereld, en op de kloof tussen hoog- en laagopgeleiden in de nieuwe meritocratische standensamenleving is te vinden in het zogenoemde postliberalisme. Dat is een begrip uit Engeland.

In de denktankwereld van Londen heeft men geprobeerd om voorbij het neoliberale marktfundamentalisme van de Conservatieven, voorbij het ‘anything goes’ libertair-cultureel individualisme van de jaren zestig, en voorbij de bureaucratische regelstaat en het ouderwetse en verstikkende collectivisme van Labour een nieuwe benadering te kiezen. Die staat bekend onder twee enigszins sloganese benamingen: Red Tory en Blue Labour. Met daaraan verbonden de namen van Phillip Blond respectievelijk Maurice Glasman.

Beide termen – Red Tory en Blue Labour – zijn te veel verwickeld geraakt in een politieke marketingstrijd, en hebben daarmee aan gezag en academische neutraliteit ingeboet. Reden waarom ik liever spreek van postliberalisme. Want met die term wordt ongeveer de overlappende ruimte aangegeven die deze benaderingen opeisen.

Volgens een definitie van David Goodhart, verbonden aan de Britse denktank *Demos*, is postliberalisme te omschrijven als: ‘Sticking with what

works in the market liberalism of the 1980s and social liberalism of the 1960s but responding to their failures and unintended consequences and paying greater respect to the intuitions of more rooted citizens. (...) Postliberalism sees people as embedded in relationships, and wider groups, and conceives of their wellbeing as being dependent on those relationships and the state of the wider communities they are part of. One might call this embedded individualism. Freedom does not already exist inside each individual, it has to be created. (...) Postliberalism acts a bridge between the poorer, less successful more communitarian left voters and their more successful, metropolitan liberal counterparts, who are also an important part of the centre left coalition. Post-liberal narrowness must be tempered by metropolitan openness but metropolitan disconnectedness and universalist righteousness must be reined in by popular rootedness and attachment.¹²

Postliberalisme combineert dus ideeën van links en van rechts, en zoekt de overbruggende ruimte daartussen, daar waar Red Tory en Blue Labour elkaar raken of overlappen. Postliberalisme is niet antiliberaal, in de zin dat het zich zou keren tegen individualisme en individuele rechten. Het is eerder liberalisme-plus: het is vooral gericht op de blinde vlekken, onbedoelde gevolgen en schaduwzijden van een ultraliberaal mens- en wereldbeeld. Zo richt het zich op de mogelijk ontwrichtende gevolgen van permanente verandering en hyperflexibiliteit op de stabiliteit en continuïteit van gemeenschappen als gezinnen, steden en landen. En op een vraagstuk als de waardigheid van arbeid. Goodhart: 'Postliberalism favours particular allegiances over universal claims, and is uneasy about the unconditional openness imposed by globalisation: it knows that change is often experienced as loss and wants to cushion it.'

Postliberalisme is overigens maar ten dele een gelukkig begrip.¹³ Een populistische tijdgeest en een tijd van 'poetinisme', 'illiberale democratie' en 'democratisch autoritarisme' (Erdogan, Orban, Singapore-model, China) vraagt eerder om meer dan minder liberalisme, in de zin van democratische rechtsstatelijkheid en individuele waardigheid van de persoon. Sowieso behoor ik tot degenen die menen dat de littekens van de totalitaire twintigste eeuw ons allemaal verplichten naoorlogs 'liberaal' te zijn. In variaties en gradaties. Postliberalisme is een correctie op een doorgeslagen marktliberalisme

en een doorgeslagen individualisme. Het is, zoals gezegd, liberalisme-plus, zoals postmodern niet antimodern is, en postindustrialisme industriële continuïteit veronderstelt.

Voor mij is het postliberalisme bovenal dit: een ‘vernieuwde terugkeer’ naar de kernwaarden van de klassieke sociaal-democratie. Naar gemeenschapsdenken *light*. Het humaniseren van marktsamenleving en overheids-technocratie, door mensen sterker te maken, en vooral banden en netwerken van mensen weerbaarder te maken tegen de ‘creatieve destructie’ van een wereld op drift. Tegenwicht bieden aan de ontwrichtende en anonimiserende krachten van het globale kapitalisme en de technocratische staat. Aan het instrumentele efficiencydenken in publiek en privaat management.

Een postliberale benadering schuurt en contrasteert dus met het wereldbeeld dat in de afgelopen decennia dominant is geworden: dat van universeel kosmopolitisme, globalisme, markt- en efficiencydenken, multiculturalisme en hyperindividualisme. Dat mens- en wereldbeeld mag dan geen grote bedreiging vormen voor met name internationaal aangehaakte academische professionals die de beschikking hebben over sociaal, cultureel en (overgeërfd) financieel kapitaal; voor grote groepen in onze samenleving is dat wel het geval. Zie de levensgevaarlijke revolutie van het populisme, de pan-Europese opstand van woede, frustratie en ressentiment der ‘Wutbürger’. Voor veel te veel mensen is ‘the present another country’. Ze missen totaal de aansluiting met hoe de wereld zich vandaag de dag ontwikkelt. Onbehagen met migratie is het projectiescherm voor de verweesdheid in eigen tijd en samenleving.

Anders dan de mythe van globalisering en wereldburgerschap wil, blijkt bijvoorbeeld 60 procent van de Britten en Nederlanders nog altijd te leven en te wonen binnen een zone van 25 kilometer van waar men ooit woonde toen men kind was. Hoogopgeleiden mogen dan de hele wereldbol over reizen en mede op grond daarvan een kosmopolitisch-liberaal wereldbeeld ontwikkelen, dit laat onverlet dat een groot deel van de bevolking fysiek en mentaal plaatsgebonden is, afhankelijk van de lotgevallen van een specifieke gemeenschap.

Elke progressieve of sociaal-democratische politiek zal zich van deze verschillen rekenschap moeten geven, ja zelfs de ambitie moeten hebben

deze verschillen te matigen en te overbruggen. Postliberalisme zou potentieel de verbindingsbrug kunnen opleveren tussen de uit elkaar gedreven hoog- en laagopgeleiden in onze meritocratische standensamenleving in wording, zoals geschetst in het rapport *Gescheiden werelden?* van WRR en SCP (2014).

Dat betreft ook de spanning tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden waar het gaat om verschil in sociale mobiliteit. De meritocratische *spirit* suggereert in sterke mate dat iedereen zou moeten worden als academische professionals: via levenslang leren in de postindustriële kenniseconomie. Maar dat zet een enorme valse druk op lager opgeleiden, en ontnemt hun alle eer en status in andere werk- en levenssferen. Een weinig pluralistische opvatting van het goede leven, om het op zijn allerechtst te zeggen. Elders heb ik dat ‘meritocratisch darwinisme’ genoemd.¹⁴

Postliberalisme deelt met links en centrum-rechts een afkeer van de toegenomen inkomensongelijkheid in de afgelopen decennia (de Piketty-dimensie van postliberalisme). Maar postliberalisme is daarnaast ook gevoelig voor de cultuurpsychologische kant van ongelijkheid. Iedereen is sinds de naoorlogse periode weliswaar welvarender geworden, beter opgeleid. Leeft ontgenozeggelijk veel comfortabelere en vrijere levens, vergeleken bij de levens- en arbeidsomstandigheden van voor de oorlog. Zie de zwoegende arbeiders in de fabrieken, in de havens.

Allemaal waar. Maar onze rijkere en vrijere samenleving is wel steeds meer onoverzichtelijk, fluide, hyperflexibel en competitief aan het worden. Vaste patronen en tradities bieden niet langer houvast. Opleidingen, beroepen, identiteiten – niets lijkt meer zeker in deze wereld op drift. Dit alles heeft geleid tot een epidemie van statusangst en een toename van eenzaamheid en depressies. Goodhart zegt het mooi: ‘In an era of plenty, postliberalism registers human flourishing as much in feelings of esteem and status as in material wealth.’

Postliberalisme deelt met conservatief-rechts respect voor traditie en voor rechten en plichten, ‘plus a dislike of top-down statism and the political rationalism which disparages the role of human emotion in public life’. Goodhart zegt terecht dat het cultureel liberalisme van de jaren 1960-1980, noch het economisch liberalisme van 1980 tot nu er helemaal naast zat. Ze

hebben zeker hun verdienste, maar schieten tekort waar het gaat om een aantal brandende maatschappelijke kwesties van tegenwoordig: ‘The two liberalisms have few answers to many of the most pressing issues of our times: family breakdown, the increase in loneliness and depression, the withering of trust in fellow citizens and politics, unfulfilling jobs, high inequality and declining support for the welfare state.’¹⁵

Postliberalisme gaat verder, daar waar individuele vrijheid stopt. Het raakt het terrein van onderlinge vrijheid en gemeenschappelijke vrijheid. Het gaat over interdependentie, wederzijdse afhankelijkheid, vertrouwen. Niet nostalgisch. Zonder heimwee naar ‘het Land van Ooit’. Daarvoor hebben het cultureel en economisch liberalisme ons veel te veel gebracht: van vrouwenemancipatie tot aan de informele, niet-hiërarchische onderhandelingsamenleving. Maar, en daar deel ik zeer de visie van David Goodhart, ‘the two liberalisms have taken the creation and maintenance of “social glue” – a sense of interconnection and mutual interest – too much for granted. That is: the nature of community and identity and the social glue, the semi-conscious trust and mutual regard that underpins all well-functioning societies from simple tribes to complex, diverse, modern market democracies. It is this glue that supports welfare states and mature democratic societies.’¹⁶

Het postliberalisme keert zich tegen een rigide libertinisme van progressief links – ‘anything goes’ cultureel relativisme; het a-historisch en a-sociologisch weghonen van gemeenschapsbanden als gezin, familie, buurt, natiestaat – aan de ene kant, en tegen de doorgeslagen vrijheden van de marktsamenleving aan de andere kant, met haar uitbuiting van preciaire arbeid en het hyperflexibiliseren van arbeidsvoorwaarden en condities. De verkrachting van de ‘rechtsorde van de arbeid’ waar de (voorouders der) sociaal-democratische arbeidersbeweging (vakbeweging en partij) honderd jaar voor gevochten hebben. En het verzet zich tegen de autoritaire ‘vrijheid’ van het rechts-populisme, dat mensen reduceert tot hun afkomst en maatschappelijke groepen levensgevaarlijk tegen elkaar opzet.

Zie hier de Nieuwe Vrijheid van het postliberalisme, die juist in een zekere beperking en beschaving van vrijheid wordt gezocht, daar waar sprake is van *happy-go-lucky*-vrijheid zonder maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Een goed voorbeeld: de amorele graaicultuur in kringen van de financiële elite en de verzorgingsstaat-elite (woningbouwverenigingen) in de afgelopen decennia, die ongeschreven regels van *fairness* en vertrouwen in onze samenleving ernstig op het spel heeft gezet.

Ook de vooral in Engeland veelvoorkomende ‘family breakdown’ aan met name de onderkant van de samenleving is een belangrijk voorbeeld. Ik heb dit weleens ‘trickle down moral relativism’ of de ‘trickle down moral crisis’ genoemd. Er is een tragische paradox: hoogopgeleide progressieve kosmopolieten mogen er dan sinds de culturele revolutie een libertair-vrijzinnige moraal op nahouden (vrijheid, blijheid) en die levensstijl van romantische individuele autonomie ook hebben gepromoot, hun levensstijl is vaak allesbehalve libertinistisch, en daarentegen tamelijk braaf geconcentreerd rond het traditionele gezin en het prestatiegerichte arbeidsethos. Anders is dat voor de lagere middenklasse. Die houdt er een niet-libertair wereldbeeld op na, maar wordt zwaar geteisterd door onder meer het eenoudergezin-fenomeen, drugs- en alcoholgebruik en anomie (zie het werk van Theodore Dalrymple). Het wegvallen van de traditionele maatschappelijke structuren heeft zeer ongelijk uitgekapt. Niet iedereen is op dezelfde manier weerbaar gebleken in de permanente tornado van de moderniteit.

Tot slot

Het populisme is een ontwrichtende en voor de maatschappelijke vrede uiterst riskante overreactie op de in de laatste decennia ontstane marktsamenleving en het doorgeschoten meritocratische individualisme. Eerder schreef ik met Bert Ummelen in *Socialisme & Democratie en Trouw* in ‘Terug naar domineesland’ dat een postliberale agenda hierop het antwoord zou kunnen zijn.¹⁷ De agenda: minder markt en meer samenleving. Nieuw leven blazen in het maatschappelijk middenveld. Een niet-liberale invulling van de participatiesamenleving. Er is meer dan eigen verantwoordelijkheid alleen: geen Do it Yourself-society, maar een Do it Together-society. Experimenteren met nieuwe vormen en gedachten van democratische cultuur (gekozen bestuurders, referenda). ‘Mehr Democratie wagen’, naar

het motto van Willy Brandt. Eerherstel voor gelijkheid en mededogen als maatschappelijke waarden. Dit alles als tegenwicht tegen een doorgeslagen marktdenken en een doorgeslagen technocratische ‘sociaal-democratische’ regel- en controlestaat, die mensen ongelukkig maakt en de samenleving ongelijk en unfair doet geraken. Zoals Phillip Blond, de apostel van het Red Tory postliberalisme het onlangs omschreef: ‘If we want a strong civil society where the good is ascendant we need a limited state and a limited market.’¹⁸

Het vaak aangehaalde adagium ‘markteconomie ja, marktsamenleving nee’ is een toverspreuk gebleken. Je kunt niet tegelijk de economische machinerie van een samenleving in de vrijloop zetten en haar sociale en normatieve architectuur bewaren. De marktsamenleving is dominant geworden. Geen onthullender portret van zo’n samenleving dan dat van de eerder aangehaalde Amerikaanse filosoof Michael Sandel in zijn boek *What money can't buy*. Daarin laat hij zien hoezeer in de VS het mentale register van de markt in zo’n beetje alle levenssferen is doorgedrongen. Waar mensen worden gedegradeerd tot *homo economicus* en het publieke domein verwordt tot marktplaats, kan een civil society onmogelijk gedijen – dat is Sandels boodschap. De burgerlijke samenleving moet het hebben van vertrouwen en verbondenheid, en dat zijn heel andere kwaliteiten dan die de markt en de *managerial state* veronderstellen en vragen. Daar hoor je te concurreren en te calculeren; relaties zijn *deals* waarin je investeert naargelang de verwachte opbrengst. De basishouding die erbij hoort, is wantrouwen.

Het is niet zo moeilijk in Nederland trekken te herkennen van Sandels Amerika-beeld: het loslaten van maatschappelijke verbanden; erosie van de middenklasse; een groeiende afstand tussen de succesvollen en de onfortuinlijken die ook in ruimtelijke zin steeds meer een eigen leven leiden; sociale onverschilligheid gevoed door de meritocratische idee dat ieder krijgt waar hij recht op heeft; het diepgaande wantrouwen tegenover alle politiek, met polarisatie en politiek cynisme die consistent bestuur ernstig bemoeilijken. In dat verband heb ik zelf weleens gesproken van een ‘tweede secularisering’: na het geloof in God, is nu ook het geloof in de politiek bij grote delen van de bevolking aan het eroderen en verdampen.¹⁹ De idee dat je via politiek engagement, politieke partijen, sociale bewegingen, parlement en regering invloed kan uitoefenen op de verbetering van je eigen

levenssituatie. Alom wordt een ‘democratische vermoeidheid’ vastgesteld, naar een fraaie term van David van Reybrouck.²⁰

Protestpartijen kapitaliseren op de teleurstelling dat de politiek haar grote beloften niet heeft ingelost. Eerst was dat, in de tijd van op- en uitbouw van de verzorgingsstaat, de belofte van een ‘ontzorgd’ bestaan; toen kwam, volgens het liberale programma, de belofte dat je je eigen leven kon scheppen. De ontdekking dat noch het ene noch het andere kan, heeft veel burgers klagerig en cynisch gemaakt en het zijn die burgers die de Haagse radar voortdurend oppikt. Onder de radar blijft wat VU-politiek filosoof Govert Buijs de ‘BBC-burger’ heeft gedoopt: betrokken, betrouwbaar en coöperatief. Het is dezelfde burger die cultuursocioloog Gabriël van den Brink vond in zijn onderzoeksproject *De Lage Landen en het hogere*. Het beeld van een samenleving waaruit alle idealisme als uit een vergiet is weggelekt, klopt niet. Er is nog volop betrokkenheid – in stadswijk of dorp, in de mantelzorg, bij sportclub en kerk.

Dat moet allemaal niet kapotgemaakt worden door een van bovenaf opgelegde en verordonneerde ‘participatiesamenleving’; er moet juist met zorg en wijsheid mee worden omgesprongen. Niet inboeken als bezuiniging, maar koesteren als onmisbare steunpilaar van een *high trust society*. Nog wel.

Er staat veel op het spel. Volgens Ross McKibbin, emeritus *research fellow* at St John’s College, Oxford, is er sprake van een verdwijncrisis van de sociaal-democratie: ‘All social-democratic parties have bled support, usually for the same reasons: the severe decline in the size of the manual working class; the adoption of neoliberal trading and financial policies, which accelerated that decline; the end of socialism as a mobilizing force; increasing ethnic heterogeneity; the dying away of a generation that remembers the 1940s; the emergence of a self-seeking political elite.’²¹

McKibbin waarschuwt met name voor de riskante combinatie van migratie en economische onzekerheid, die xenofobie zou voortbrengen. McKibbin: ‘Immigration has gone a long way towards transforming Britain culturally and socially while affronting those who don’t want it to be transformed. It has always been thought a “problem” for Labour. There is an assumption, which has a long history in most working-class parties, that large numbers of the native population either dislike migrants or feel uncomfortable with

them, and that ethnic loyalties are stronger than class loyalties: when race enters the front door class jumps out of the window.’

Class or race? Is de toekomst er een van een sociaal-economisch of een etnisch-cultureel conflict? Dit is uiterst onheilspellend. Het verwijst terug naar de eerder aangehaalde uitspraak van de radicaal-linkse Franse politicus Mélanchon: ‘De vulkaan van sociale onvrede met het neoliberalisme is aan de verkeerde kant opengebarsten.’ Niet aan de linkerkant, maar via het rechts-populisme van Front National.

Oxford-economieprofessor Paul Collier wijst op hetzelfde probleem voor links: ‘Discussing immigration purely in economic terms neglects the need to talk about social, political and electoral realities. Labour must be conscious that the erosion of social cohesion caused by immigration can create significant challenges for the successful delivery of a left-wing programme.’ Hij pleit zelfs voor een ‘immigratie-stop’ en een ‘diversiteits-pauze’, omdat anders de solidariteit in de samenleving ernstig gevaar loopt: ‘We can have a more generous society or more immigrants, but perhaps not both.’²²

Met Collier en Goodhart vrees ik dat een voortdenderend Europees integratieproces plus permanente en slecht begeleide migratie (die daarom in volstrekt onvoldoende mate leidt tot een geslaagde integratie van grote aantallen migranten in de arbeidsmarkt, de democratische rechtsstaat en de westerse tolerantiecultuur) het ‘nationale contract’ van democratie en verzorgingsstaat langzaamaan uithollen en ondermijnen. Zeker in de ogen van de middengroepen en lagere middenklasse in de samenleving. Een van de grote globaliseringsconflicten tussen academische professionals – de meertalige mobiele – en de overigen – de eentalige immobiele – draait om de spanning tussen internationale en nationale solidariteit. Om begrenzingen van gemeenschap en identiteit. Het ontkennen en bruuskeren van *welfare chauvinism* is in dit verband een van de grootste veroorzakers van het naargeestige populisme. ‘Societies are not just random collections of individuals; they have histories and traditions and, if they are well governed, citizens experience some mutual interests and shared norms that transcend both class and ethnic differences,’ is wat Goodhart hier wijs over opmerkt.²³

Het draait hier om de principes van het opheffen der nationale grenzen, vrij personenverkeer en het EU-non-discriminatiebeginsel voor 500 miljoen

Europese burgers. Deze principes stuiten – uit onwetendheid en onbegrip; vanwege de onduidelijkheid over de spelregels; vanwege de ontwrichtende gevolgen aan met name de onderkant van de samenleving; vanwege de ontkenning van ‘Nederland’ en ‘de Nederlander’ – tot meer en meer onbegrip, woede en ressentiment.

De Britse premier David Cameron heeft dat beter begrepen dan de Guardianistas, de *metropolitan liberal*-lezers van de Britse progressieve krant *The Guardian*. (Het equivalent van de linkse Grachtengordel. Vroeger *Volkskrant*-lezers; nu *NRC*-lezers.) In zijn Arbeidsmigratie-speech zei Cameron het zo: ‘People want Government to have control over the numbers of people coming here. They want control over who has the right to receive benefits and what is expected of them in return. They want to know that foreign criminals can be excluded – or if already here, removed. (...) This is about saying: our welfare system is like a national club. It’s made up of the contribution of hardworking British taxpayers. Millions of people doing the right thing, paying into the system, generation after generation. It cannot be right that migrants can turn up and claim full rights to this club straightaway.’²⁴

Ooit in de twintigste eeuw zijn de sociaal-democratische volkspartijen het volk ‘kwijtgeraakt’ aan de totalitaire bewegingen van communisme en nationaal-socialisme. Met het exclusief omhelzen van het cultureel-liberale en economisch-liberale wereldbeeld van alleen de hoogopgeleide academische professionals, dreigt de Europese sociaal-democratie opnieuw een fatale misrekening te begaan.

Urgent is een zoektocht naar nieuwe verbindingskanalen tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden. Er zal op links en op rechts een nieuwe alliantie gesmeed moeten worden tussen deze uiteenlopende groepen. Het postliberalisme – met zijn oog voor statusangst, voor de perverse ongelijkheid van neoliberal markt- en efficiencydenken, voor de niet-economische effecten van permanente verandering en flexibilisering, voor de waardigheid van niet-academische arbeid, voor de schaduwzijden van slecht begeleide migratie en falende integratie – zou een cruciale verbindingsschakel kunnen zijn. Met andere woorden: postliberalisme kan het antwoord op populisme zijn.

‘A good society is not a collection of ladders; it is a circle of mutual interest. The best and brightest still rise to the top but all contribution is

valued. Michael Young's famous critique of meritocracy is more relevant today than ever (...) Let us be tough on populism, but let us also be tough on the causes of populism – and one cause is the ascendancy of a liberalism that rubs up against the values of too many decent people. Post-liberalism is the reasonable answer to the march of the populists.²⁵ Aldus Goodhart.

2

Mijn vrijheid is van ons

MARK ELCHARDUS

Het streven naar individuele vrijheid heeft ons leven en samenleven grondig en ten goede veranderd. Zelfstandigheid, het gebruik van het eigen redeneervermogen, de verwachting te worden gerespecteerd en dikwijls ook de bereidheid anderen te respecteren, de fierheid rechtop en niet geknield te leven, de ambitie iets van het eigen leven te maken, de bekwaamheid naar waarden te handelen, niet gebukt onder gezag, niet gedwongen, maar uit overtuiging – die en zo veel andere tekenen van moderne waardigheid hebben we te danken aan het hardnekkige en soms fanatieke streven naar individuele vrijheid. Waarom lijkt dat streven nu te zijn verworden tot een vorm van hufterigheid en egoïsme? En waarom voelen we ons beklemd en bespioneerd in ons vrijheidsstreven?

Er is een onvermijdelijke spanning tussen het streven naar individuele vrijheid en de noodzaak van sociale sturing. Elke samenleving moet bepaalde handelingen onderdrukken en andere bevorderen, en daartoe moet elke samenleving het denken en voelen van haar leden beïnvloeden en vormen. Een samenleving bestaat slechts omdat er sociale controle op haar leden wordt uitgeoefend. Als de systemen van sociale sturing het begeven, wordt de maatschappij onleefbaar en valt ze uiteen in door *warlords* geleide bendes die elkaar bekampen en de mensen terroriseren. De utopische keuze tussen een samenleving met, en een samenleving zonder sociale sturing bestaat eenvoudigweg niet.

Die sociale controle wordt – zeker in de moderne samenleving – niet vanuit een centraal orgaan, maar vanuit verschillende instellingen uitgeoefend. Onderwijs, media, bedrijven en overheid spelen alle een rol en doen dat met de eigen belangen en doelstellingen, die niet noodzakelijk van de mensen zijn. Emancipatie en democratie betekenen dat de mensen

vat hebben op de instellingen die hun voelen, denken en doen sturen. De hedendaagse ideologie van het individualisme ontnemt ons het zicht op de veranderingen in de wijze van sociale sturing van een aantal Europese samenlevingen die zich gedurende de laatste halve eeuw hebben voltrokken. Het maakt ons daarom blind voor de sturing zoals die vandaag plaatsvindt en doet op die manier afbreuk aan democratie en emancipatie.

Hoe is de emancipatorische kracht van het streven naar individuele vrijheid te herwinnen? Wat betekent individuele vrijheid vandaag de dag eigenlijk? En van waar kwam dat streven en die kracht, dat bijtend zuur ook, waardoor tijdens het *ancien régime* autoritaire en totalitaire regimes, verknechtende vormen van geloof en ideologie en debiliserende tradities oplosten? Waarom lijkt die kracht thans uitgeput? Hoe kunnen we het elan van dat progressieve streven herwinnen?

De constructie van innerlijkheid

Volgens Charles Taylor (1989) speelde de sociale constructie van een ‘innerlijkheid’ een doorslaggevende rol bij het scheppen van individuele vrijheid. Elk individu moest immers iets in zich hebben wat de moeite loonde om bevrijd en uitgedrukt te worden. Vanaf de zeventiende eeuw verschijnen in de schaduw van de biecht dagboeken en autobiografieën als de ideale middelen om de innerlijkheid aan het licht te brengen; te tonen ‘wat men in zich heeft’.

In de in 1740 uitgegeven roman *Pamela* van Samuel Richardson ontdekt de werkgever van de hoofdpersoon door het lezen van haar dagboek hoe deugdzaam zijn dienstmeid is. Hij vraagt haar eerbaar ten huwelijk, terwijl hij vóór deze via het dagboek gerealiseerde confrontatie veel minder goede bedoelingen had. Midden achttiende eeuw is niet iedereen onder de indruk van de innerlijkheid, laat staan van de transformerende kracht van haar openbaring. Amper zes maanden na het verschijnen van *Pamela* publiceert Henry Fielding de parodie *Shamela* over een wat minder eerbare meid.

In de controverse die volgt, gaat het onder meer over de vraag of een zelfgeschreven dagboek wel een betrouwbare kijk biedt op de innerlijkheid.

Dergelijke vragen werden al eerder gesteld over de biecht, maar de nieuwe benadering van de innerlijkheid zal triomferen en haar in het kielzog eveneens veranderen. Aan het einde van de vierde eeuw schreef Augustinus van Hippo ook al *Belijdenissen*, maar die vorm van biecht verschilt grondig van de vorm die Jean-Jacques Rousseau naar het einde van de achttiende eeuw toe pioniert.

Rousseau schreef over zichzelf en over zijn gevoelens. Hij droeg in hoge mate bij tot een cultuur waarin de autobiografie (de illusie van) een inkijk in de innerlijkheid verschaft en waarin de bekentenis van de eigen zwakheid en onfraai gedrag garant staat voor waarachtigheid. De introspectie van Augustinus was van een heel andere aard: in feite niet naar binnen maar naar buiten gericht, met als doel het vinden van God. Enkel de aspecten van innerlijkheid waarin Augustinus zijn God meende te herkennen en te vinden, verdienden het licht te zien. Eigenlijk zien we hier een evolutie van negatie naar affirmatie van het zelf.

Die innerlijkheid is een uitvinding die het individu toestaat zich op een bepaalde manier in de wereld, ten opzichte van de anderen op te stellen. Om het groeiende belang van die innerlijkheid weer te geven, citeert Lionel Trilling (1971) uit *Hamlet*:

‘This above all: to thine own self be true
And it doth follow, as the night the day,
Thou canst not then be false to any man.’

Trouw zijn aan zichzelf? Een groot deel van onze culturele geschiedenis is in feite een zoektocht naar manieren om dat te zijn. John Locke (1632-1704) zette een reuzenstap door het denken binnen in het individu, met name in de individuele rede te situeren. Adieu gewoonte, gezag en conventie. De rede en de redelijkheid komen uit het individuele zelf en kunnen indruisen tegen extern opgelegde normen. Welkom dus individuele vrijheid, maar ook meteen individuele verantwoordelijkheid.

Als grondslag van de individuele vrijheid geldt volgens deze opvatting de cartesiaanse deugd te willen doen wat men meent te moeten doen; oftevel te handelen naar rede en verantwoordelijkheidsgevoel. Zo kondigt zich een individualisme aan waar individuele vrijheid gepaard dient te gaan met

logische consistentie, vastbeslotenheid en een flinke dosis zelfdiscipline. De intellectuele erfgenaam van deze opvatting zal ik verder, Robert Bellah volgend, het utilitaire individualisme noemen (Bellah e.a. 1985). Daarin bestaat een affiniteit tussen individuele vrijheid en ascese, waarin men heel duidelijk de echo van de Reformatie hoort. Vandaag klinken vrijheid en ascese dissonant, omdat er inmiddels een ander individualisme is gegroeid.

De romantische invasie van de innerlijkheid

De nadruk op de rede en op de deugden werd afgezwakt in de romantiek. Men benaderde de innerlijkheid op een heel andere manier. Niet door rede, maar via emoties. Het hart begon toen druk en impulsief te praten. En van die emotionele stem werd aangenomen dat zij de diepere en ware innerlijkheid openbaart. Gewapend met die opvatting gingen de romantici de bestaande orde te lijf – met inbegrip van de rede, die men van haar sokkel wilde stoten omdat ze te beperkend was. Men kan de waarheid immers veel beter via innerlijke overtuiging dan door gedisciplineerde observatie en koele redenering ontdekken: ‘Das Herz ist der Schlüssel der Welt und des Lebens’ (Novalis, in: Taylor 1989: 371).

Sindsdien wordt kunst heel geschikt geacht om het zelf en de wereld te ontsluiten. De kunstenaar wordt genie en kan zich slechts in totale vrijheid openbaren. Dat is althans de aan de romantiek ontleende theorie. Ook hier kan de afgelegde weg gemakkelijk worden gemeten als men deze opvatting van kunst vergelijkt met een beslissing van het Tweede Concilie van Nicea in 787. Religieuze afbeeldingen mochten niet zomaar aan de inspiratie van kunstenaars worden overgelaten. Van ondergeschikt aan het geloof, werd kunstzinnige inspiratie dé vorm van openbaring bij uitstek.

Een tweede reformatie van de Europese religie wordt door de romantiek in feite aangekondigd. Het christendom is verbonden met de visie dat het lichaam de bron is van ongewenste en te onderdrukken driften. Die begeerten behoeven controle. Mede onder invloed van dat soort denken werd sociale controle gedurende lange tijd beschouwd als onderdrukking, dwang en zelfdwang.

De romantiek herwaardeert de driften en emoties, en zal daarmee uiteindelijk de gangbare manier van sociale controle ondergraven. In filosofie en politiek leidde ze tot het ophemelen van vitaal elan en het devalueren van rede en redelijkheid. In de dagelijkse ervaring uitte romantische gevoeligheden zich waarschijnlijk het best in de beleving van seksualiteit: van zelfbeperking naar zelfexpressie, van de utiliteit van reproductie naar het nut van plezier, en van plezier naar de fysieke beleving van bestemming en zielscorrespondentie. De sociale constructie van de innerlijkheid en het verheffen van de emotionele, impulsieve uiting daarvan tot richtsnoer van het handelen en toetssteen van betekenis, zal ook de beleving van religie zelf beïnvloeden.

Na de Tweede Wereldoorlog zorgt dat voor een meer persoonlijke vorm van beleving, zoals elementen uit taoïsme, psychotherapie, tarot, hindoeïsme, gnosis, kristaltherapie, renaissance-esoterie en shiatsu, en in een groeiende afstand tot de gevestigde kerken met hun strenge doctrine. Het richtsnoer is niet langer de leer, maar ogenschijnlijk het zelf dat druk spiritualiteit sprokkelt en levensbeschouwing bricoleert.

De erfenis van de romantiek bij dandy's en psychologen

De romantiek bepaalt de moderne cultuur niet, maar heeft diepe sporen nagelaten in hoe moderne mensen voelen en denken. Een blijvende romantische verzuchting is het streven naar originaliteit en uniciteit. Daardoor heeft men de indruk dat de samenleving te veel standaardisering aan het individu opdringt.

De Franse dandy en romantische schrijver Théophile Gautier ondernam in 1840 een reis naar het toen nog heel exotische en 'oosterse' Andalusië. Hij ontvluchtte daar de standaardisering, die zich volgens hem had meester gemaakt van de wereld: 'Het zal weldra onmogelijk zijn een Rus van een Spanjaard, een Engelsman van een Chinees, een Fransman van een Amerikaan te onderscheiden (...) Het universum zal gebukt gaan onder verveling; zelfmoord zal de wereldbevolking uitdunnen' (Gautier 2001). De reisverslagen van Gautier staan bol van dandyeske hyperbolen, maar een kleine twintig

jaar later – in 1859 – verwoordt John Stuart Mill (1975) gelijkaardige gevoelens en opvattingen in zijn *On liberty*, een basistekst van het liberalisme.

Mill meende net als Gautier getuige te zijn van een steile afgang van individualiteit (1975: 67). In naam van de individuele vrijheid maande hij met enig pathos aan tot verzet: ‘Precisely because the tyranny of opinion is such as to make eccentricity a reproach, it is desirable, in order to break through that tyranny, that people should be eccentric’ (Mill 1975: 63). Meer dan honderd jaar later zal globalisering die vrees voor mondiale standaardisering weer aanwakkeren.

De erfenis van de romantiek zorgde er ook voor dat de wetenschap terugkeerde naar de mens. Na enig zoeken kwam men uit bij een op het zelf gerichte wetenschap: de psychologie. En meteen zag men overal psychologie. Toen Georg Simmel een beeldhouwwerk van Rodin bewonderde, stelde hij meteen dat de klassieke beeldhouwkunst de ‘logica’ van het lichaam zocht, terwijl Rodin via het lichaam in feite de innerlijkheid afbeeldde en daarmee de ‘psychologie’ van het lichaam reveleerde (Simmel 1909).

De psychologie is de verwetenschappelijking van de sociale constructie van die innerlijkheid. Zij doet dat door in het ‘zelf’ de bepalende gedrags-oriënterende factoren te situeren, zoals (psychologische) behoeften, driften, persoonlijkheidskenmerken, intelligentie en emotionele intelligentie (Ward 2002: 167 e.v.). Verschillende auteurs beklemtonen de nauwe band tussen enerzijds de ontwikkeling van de psychologie en de psychologisering van het taalgebruik, en anderzijds de nadruk op individualisme en individuele vrijheid (Berger 1964; Frank e.a. 1995). Deze ontwikkeling verandert de wijze waarop mensen over elkaar praten, waarop reclame wordt gemaakt, hoe onderwijs wordt gegeven of hoe kinderen worden opgevoed. Op die manier dringt de nieuwe wijze van denken verder in de samenleving door.¹ Zonder er zelf veel nadruk op te leggen, signaleren Rutherford (2004, 2009) en Thomson (1989) twee belangrijke aspecten van deze ontwikkeling, die verderop uitvoerig behandeld worden: hoe het individualisme zijn maatschappijkritische lading verliest en hoe de nadruk op autonomie perfect gepaard kan gaan met toegenomen controle.

Authenticiteit

De nieuwe opvattingen over het zelf leiden ook tot het ontstaan van een nieuw model van zelfpresentatie, dat van de authenticiteit. Authenticiteit lijkt de samenvattende kwaliteit van de eigenschappen van het moderne zelf. Een handeling of een uitspraak is authentiek als ze in alle vrijheid van de persoon zelf komt, deze persoon niet gemanipuleerd of gedwongen wordt en niet door andere motieven geleid wordt dan degene die uit de handeling blijken. De handeling is authentiek als ze niet strategisch, manipulatief of opportunistisch is. Zij geeft de innerlijkheid van de handelende persoon zonder bijbedoelingen weer.

Dat is uiteraard een zeer positieve, misschien zelfs naïeve kijk op authenticiteit. Het is – bij wijze van spreken – authenticiteit zoals deze zichzelf graag presenteert. Volgens Trilling (1974: 10-13) wordt het ideaal van de eerlijkheid, zoals dat onder meer door Shakespeare in Hamlet wordt geformuleerd, in de loop van de twintigste eeuw verlaten. Van de oudere opvatting, dat eerlijkheid tegenover zichzelf een middel is om eerlijk te zijn tegenover anderen, evolueert men naar een positie waar eerlijkheid los van haar sociale implicaties tegenover het zelf een doel op zich wordt. Zij wordt overschaduwd door het streven naar authenticiteit. In die ontwikkeling komt de ganse moderne evolutie van het zelf tot uiting. Alsook de potentieel destructieve kracht ervan: het zuur, dat instellingen, machtsverhoudingen en conventies oplost.

In naam van de authenticiteit kan een juk worden afgeworpen, maar kunnen ook chaos, geweld en onzin worden verantwoord. Authenticiteit roept de mogelijkheid en de wens op alle cultuur, conventie en gemaaktheid af te leggen en door te dringen tot een vermoede essentie van het zelf. Deze is diep in dat zelf gelegen nog onaangeroerd door conventie. Trilling is behoorlijk kritisch over dat streven naar authenticiteit. De ‘paradigmatische uitdrukking’ vindt men volgens hem in Joseph Conrads roman *Towards the heart of darkness* (1899), en dan met name in de bewondering en fascinatie die ‘the honest soul’ Marlow heeft voor Kurtz. Kurtz is door alle schillen van de beschaving en de conventie naar het ‘heart of darkness’ gegaan (Trilling 1974: 101).

Daarmee is een bijzonder scherpe kritiek geformuleerd op authenticiteit als een corrosieve kracht, die niet alleen een verdrukkende maar ook, en volgens Trilling bij voorkeur, een levensondersteunende orde kan ondergraven. De enige scherpere kritiek is dat authenticiteit in handen van inspiratieloze figuren nog enkel kan blijken uit destructief en transgressief gedrag. Dat de transgressie, net als de weinig fraaie bekentenis bij Rousseau, het criterium van waarachtigheid wordt.

Links heeft zich met de beste, maar enigszins naïeve bedoelingen overwegend aan de kant van de authenticiteit geschaard. Dat was vooral heel duidelijk in de jaren zestig. Toen werden zelfs misdaad en krankzinnigheid opgehemeld als duidelijke, onvervalste vormen van authenticiteit. In het protest van de jaren zestig en zeventig lopen collectieve en individualistische elementen door elkaar. Protest tegen imperialisme, oorlog, ongelijkheid en commercialisering gaat gepaard met het opeisen van zelf realiserende vrijheid en bevrijding via drugs en seks: 'If it feels good, do it.' Die verstrengeling van een engagement voor rechtvaardigheid en redelijkheid in de wereld en een naar extremen neigende romantische authenticiteit roept een belangrijke politieke vraag op. Kunnen collectieve doelen en emancipatie nog wel verwezenlijkt worden door deze interpretatie van individuele vrijheid?

Utilitair en expressief individualisme

Het individualisme van Locke verschilt op veel punten met de romantiek. Het individu van het utilitaire individualisme is – natuurlijk weer meer in theorie dan in de praktijk – een rationeel individu dat men kan beschouwen als een ondernemer van het eigen leven. Het is dus iemand die bedachtzaam en utilitair oordeelt. Zoals de neoklassieke economie het voorstelt, kan deze persoon ongebreideld het eigenbelang nastreven. Als het winstgevend is, doet hij dat zelfs ten koste van anderen. Maar dit individu kan zich wel onder zelfdwang houden en zich voldoende disciplineren om het eigenbelang op een rationele wijze na te streven.

Rose stelt zelfs dat de liberalisering van de samenleving – het scheppen van instellingen die individuele vrijheid bevorderen – enkel mogelijk was

omdat de individuen zich beter hadden leren bedwingen en omdat zelfdwang een wijdverbreide competentie was geworden (Rose 1999: 69). Volgens hem was dit ‘despotism of the self’. Hij bedoelt daarmee dat sterke zelfdwang en zelfdiscipline een noodzakelijke voorwaarde zijn voor meer individuele vrijheid en bovendien om de markteconomie en een liberale samenleving mogelijk te maken (1999: 99 e.v.).

Die voorwaarden van het liberalisme gecombineerd met de erfenis van de romantiek tonen de moderne mens als verscheurd tussen zelfdwang en zelfexpressie. Men vindt die stelling mooi uitgewerkt in *Habits of the heart* van Bellah en zijn medewerkers (1985). Zij introduceerden de begrippen ‘utilitair’ en ‘expressief’ individualisme. De spanning tussen beide staat ook centraal in Daniel Bells *The cultural contradictions of capitalism* (1976).

Kapitalistische productie is volgens Bell afhankelijk van utilitair individualisme en van zelfdwang. De consumptiemaatschappij waarop het moderne kapitalisme steunt, is echter afhankelijk van de drang naar zelfexpressie. De tweede expressieve soort individualisme dreigt de eerste echter te ondergraven. De titel, die de tot het neoconservatisme bekeerde trotskist aan zijn boek gaf, is wat dat betreft illustratief.

Het kapitalisme produceert een consumptieve cultuur gericht op zelfexpressie en zelfontplooiing, die ook daadwerkelijk bijdraagt tot het scheppen van behoefte aan steeds nieuwe producten en ervaringen (expressief individualisme). Dit expressief individualisme ondergraaft echter tegelijkertijd de voor kapitalistische productie noodzakelijke motivatiestructuur (gelegen in het utilitaire individualisme). Voor de analyse van het individualisme is dit boek van Bell een sleuteltekst. Hierin wordt heel duidelijk de vraag gesteld hoe sociale sturing mogelijk is in een samenleving waarin het streven naar individuele vrijheid de vorm van zelfexpressie heeft aangenomen. Bell zelf pleit, evenals conservatieve auteurs zoals Gertrude Himmelfarb (1995; 2001), voor zelfdwang, die eventueel religieus gemotiveerd is.

Nog steeds een contradictie?

Zijn de terugkeer naar een utilitair individualisme en respect voor traditie onontkoombaar en moet deze steunen op religieuze zingeving? Het verlichtingsoptimisme, zoals we dat ook nog vinden bij Comte, Hegel, Spencer of Marx, rekende erop dat wat we zijn – gebonden door condities en conventies – en dat wat we willen zijn – vrij van de beperkingen van condities en conventies – uiteindelijk te verzoenen zijn. Dat verlichtingsoptimisme is afgestoft door Ulrich Beck en Anthony Giddens (Beck 1992; Giddens 1991). De spanning tussen utilitair en expressief individualisme is volgens hen opgelost omdat het hedendaagse individu inderdaad autonoom is geworden. Er is nu sprake van daadwerkelijke individualisering, aangezien het voelen, denken en handelen van de individuen zich heeft losgemaakt van de invloed van collectieve identificatoren en maatschappelijke posities als klas en gender.

De stelling dat er een dergelijke individualisering heeft plaatsgevonden, is empirisch echter onhoudbaar (De Beer 2004; Elchardus 2002, 2009). Mensen zijn waarschijnlijk voorspelbaarder dan hun groot- en overgrootouders. Het geloof in een dergelijke individualisering was wel een inspiratiebron en de legitimering van de Derde Weg. Aan het autonome individu konden immers meer persoonlijke verantwoordelijkheden worden toegeschreven. De klassieke verzorgingsstaat moest een activerende verzorgingsstaat, een sociale investeringsstaat en een participatiesamenleving – waar de familie weer zelf voor haar ouderen kon zorgen – worden.

Giddens zegt over de samenleving die op basis van het geloof in individualisering wordt gemaakt dat ze een 'high opportunity, high risk society' is. In zekere zin is dat een juiste diagnose, met dien verstande dat de kansen voor de een en de risico's voor de ander netjes naar (onderwijs)klasse en (onderwijs)stand verdeeld zijn. Over individualisering gesproken! Beck en Giddens verwarren de erosie van een aantal traditionele gedragssturende elementen, zoals de gevoeligheid voor bevel en gezag, het respect voor traditie en gewoonte, de gestrengheid in de leer en het religieuze en ideologische geloof, met het verdwijnen van elke vorm van gedragssturing.

Het individuele vrijheidsstreven als juk

Een heel andere benadering van de spanning tussen het individualisme van de zelfdwang en het expressieve individualisme vinden we in *Le nouvel esprit du capitalisme* van Boltanski en Chiapello. De auteurs stellen dat elk kapitalistische regime zijn eigen conceptie van vrijheid produceert en deze ook binnen zijn eigen spelregels verwezenlijkt (Boltanski & Chiapello 1999: 510 e.v.). Het kapitalisme zette zich oorspronkelijk tegen de traditionele samenleving af en gaf vrijheid concreet inhoud als vrijheid om de sociale staat te kiezen – beroep, woonplaats, levenswijze – alsook de vrijheid te consumeren. Het is een kapitalisme dat past bij het utilitaire individualisme.

Het hedendaagse of nieuwe kapitalisme heeft zich, stellen de auteurs, aangepast aan het streven naar authenticiteit en dus ook aan het expressieve individualisme. Dat uit de romantiek gegroeide individualisme werd volgens hen oorspronkelijk gebruikt als basis van kritiek op het kapitalisme, zoals in de cultuur van de jaren zestig en de *do your own thing*-ethiek. Boltanski en Chiapello noemen dat terecht 'la critique artiste'. Volgens hen wijst deze kritiek niet meer op een contradictie van het kapitalisme, zoals Daniel Bell het voorstelde, maar is het nu een motiverende factor geworden voor intense participatie in een veeleisend kapitalistisch productieproces en in een prestatie maatschappij.

Men kan deze verandering, die nog eens versterkt wordt door de expansie van het universitair onderwijs, eigenlijk beschouwen als een van de grote revoluties van het recente kapitalisme: een heroriëntatie, waardoor productief werk eerder dan vrije tijd een belangrijke vorm van zelfontplooiing wordt. Boltanski en Chiapello merken in dat verband wel op dat die heroriëntatie een prijskaartje heeft van afgenomen zekerheid en toegenomen stress.²

Deze waarnemingen komen overeen met die van Peter Fleming, die stelt dat hedendaagse bedrijven de grens tussen werk en privé trachten te laten vervagen om de inzet van de werknemers te verhogen (Fleming 2009: 20). De waardering voor authenticiteit moet volgens Fleming echter niet worden begrepen als het wegvallen van autoriteit en hiërarchie op de werkvloer: 'My analysis views the corporate concern with authenticity as a further extension of control rather than liberation' (2009: 7). Hij merkt trouwens op dat juist

diegenen die het meest overladen worden met de *be yourself*-moraal, vaak keuzevrijheid binnen hun *job* missen. De bekleeders van hogere functies die meer daadwerkelijke zelfstandigheid bieden, slaat men minder vaak met deze ethiek om de oren (2009: 29).

In tegenstelling tot Giddens, die in de authenticiteit en het autonome individu een bevrijding ziet waaraan de maatschappelijke instellingen zich via de Derde Weg moeten aanpassen, zien Boltanski, Chiapello, Rutherford, Thomson en Fleming dat precies de grote aandacht voor individuele vrijheid en authenticiteit vandaag dient te worden begrepen als de basis van een nieuwe vorm van controle, en niet als een afname van sociale sturing.

De nieuwe modus van controle

Terwijl de werkplaats een belangrijke plek is om de groei van nieuwe vormen van controle te bestuderen, lijkt het me vruchtbaar het probleem van de sociale sturing toch in zijn algemeenheid te bekijken. De groei van het expressieve individualisme confronteert samenlevingen met de vraag hoe controle mogelijk is in een maatschappij waarin heel veel individuen geloven dat wat zij uit zichzelf voelen opwellen, de maat der dingen moet zijn.

Het antwoord dat een aantal moderne samenlevingen heeft ontwikkeld, is de symbolische samenleving (Elchardus 2002, 2009; Elchardus & De Keere 2010). De nieuwe sociale controle is gecentreerd rond het zelf en steunt op een expressief zelf. Dit individu beschouwt zich als autonoom in de keuzes die hij maakt en is precies daarom in grote mate blind voor de verschillende krachten die zijn voelen, denken en doen sturen. Vandaar ook dat de stellingen over persoonlijke autonomie en afgeronde individualisering zo gretig worden omhelsd. De nieuwe modus van controle is doeltreffend omdat deze is gebouwd op het geloof in persoonlijke autonomie. Precies om deze verandering is hij nauwelijks voelbaar, terwijl de last van de oude vorm van controle heel zwaar woog op de ziel van individualisten.

Vooraf in de periode na de Tweede Wereldoorlog is een aantal instellingen spectaculair gegroeid, instellingen gericht op het beïnvloeden van het denken, voelen en doen van mensen en steunend op communicatie: de

massamedia, waaronder vooral de televisie, de nieuwe media en het internet, het onderwijs, de reclame – eigenlijk het geheel van productontwikkeling, verpakking en voorstelling van goederen dat we kunnen omschrijven als het kapitalisme van de begeerte – de therapeutische praktijk en cultuur. Sommige van deze instellingen zijn zelfs uit het niets ontstaan en op heel korte tijd alomtegenwoordig geworden.

Via indringende en langdurige processen van communicatie beïnvloeden zij de kennis, competenties, smaken, emoties, opvattingen en overtuigingen van de mensen, en bepalen zij dus indirect de gemaakte keuzes. Gedurende de laatste vijftig tot zestig jaar hebben al die instellingen een spectaculaire groei gekend in termen van het aantal personen dat zij bereiken en tewerkstellen, de duur en sofisticatie van de opleidingen van hun personeel, de kennis en technologieën die zij aanwenden, en de budgets waarmee zij werken.

Zij vangen mensen in de systemen van symbolen die zij produceren: onder meer in teksten, vertogen, films, feuilletons, nieuwsuitzendingen, spelprogramma's en verslagen van wereldcup's. Vandaar de naam symbolische samenleving. Alle maatschappijen steunen op communicatie en zijn in die zin symbolisch, maar een aantal hedendaagse samenlevingen is verzadigd door symbolen. Zij wenden het gros van hun middelen en werkkraft aan voor het verzamelen, ordenen en verspreiden van symbolen of tekens. Zij hebben de impact van conditionerende en materiële factoren op hun leden verzacht, maar de impact van de processen van communicatie sterk vergroot.

Het belang van de symbolische samenleving is niet de vaststelling dat we veel minder geïndividualiseerd zijn dan we denken of dat de sociale controle zwaarder en doeltreffender is dan we zouden willen, maar dat de gedragssturing zich in een aantal samenlevingen gedurende de laatste halve eeuw grondig heeft gewijzigd. Dat verandert de aard van de samenleving, de rol van cultuur en de werking van economie en politiek op een manier waarvan de exploratie nog maar net is begonnen.

De verschillende instellingen die betrokken zijn bij de nieuwe modus van controle, sturen het denken, voelen en doen uiteraard niet allemaal in dezelfde richting. Er is geen Big Brother in de symbolische samenleving. De invloed van de massamedia ligt dikwijls dwars op die van het onderwijs. De symbolische samenleving kenmerkt zich door diepe scheidslijnen, hevige

spanningen en conflicten tussen groepen die op een verschillende manier beïnvloed worden door de sturende instellingen. Men denke slechts aan de groeiende verschillen die ontstaan door diverse mediavorkeuren, de segregatie en de oplopende politieke spanningen tussen laag- en hooggeschoolden.

Wat deze instellingen gemeen hebben, is de wijze van beïnvloeding. Niet meer via beperking en (zelf)dwang of door eensgezindheid met een externe norm af te dwingen, maar via conformiteit met wat kan worden beschouwd als de eigen impuls, voorkeur en smaak. Controleren op de nieuwe manier is niet beperken maar, zoals Melossi het stelt: 'Furnishing the subject of power with motives to action' (Melossi 1990: 170). Op die manier is controle 'the process of presenting an individual with symbolic contents that enclose, implicitly or explicitly, recommendations for actions – a process that will be more effective, as those symbolic contents remain uncontested due to their deep roots in the emotional luggage of the individual' (1990: 145). De nieuwe sociale sturing is veel minder zicht- en voelbaar dan de oude, en geeft daarom minder aanleiding tot kritische afstand, reflectie en verzet.

Een dergelijke fundamentele verandering in de vormen van sociale controle werd al enigszins voorspeld door Rousseau en John Stuart Mill. Zo verzette Rousseau zich rabiaat tegen theater. Het moest volgens hem verboden worden omdat het altijd gericht was op het behagen van het publiek, aangezien het nooit dwars was, hun opinies nooit tegensprak en het altijd bevallig wilde zijn. Op die manier, zo meende Rousseau, zou theater de autonomie van het individu ondergraven. Rousseau wijst daarmee lang voordat deze als zodanig bestond een van de cruciale kenmerken van de nieuwe modus van controle aan. Het is inderdaad veel gemakkelijker vrij te zijn als men zich tegen een extern gezag kan verzetten dan wanneer men zich bewust moet worden van de gedragssturing die we via communicatieprocessen in ons hebben opgenomen.

Als Mill de oorzaken van de volgens hem om zich heen grijpende standaardisering opsomt, komt hij vrij dicht bij het formuleren van een oorzakelijke theorie van de nieuwe modus van sociale controle. Die oorzaken liggen volgens hem in de expansie van het onderwijs, de ontwikkeling van communicatiemiddelen, de expansie van de consumptie en de meer prominente rol van de publieke opinie. Hij beschrijft die ontwikkelingen als

‘a great many influences hostile to Individuality’ (Mill 1975: 69). Liberalen lezen Mill blijkbaar niet altijd met de nodige aandacht.

En sinds hij de aanzet van de ontwikkeling van communicatiemiddelen waarnam, kende de wereld een ware omwenteling op dat vlak. Niet alleen in de expansie van die instellingen, maar ook in de wijze waarop ze worden gearticuleerd met het samenleven. Het meten van opinies, opvattingen en houdingen speelt in de symbolische samenleving een belangrijke rol. Pogingen om het denken, voelen en handelen te richten, beginnen nu met de waarneming en de analyse van dat voelen, denken en handelen. Het sturen is onderdeel van een *loop* geworden, die observeren, analyseren, reflectie en analyseren omvat. Dat maakt de samenlevingen veel zichtbaarder dan voorheen, die daardoor ook beïnvloedbaarder en hanteerbaarder worden. Dat vergroot echter niet de invloed van politiek en overheid, laat staan die van de voor zichzelf georganiseerde gemeenschap. Het vergroot vooral de kracht van het kapitalisme van de begeerte, dat in de meeste middelen in de sturings*loop* kan investeren en dat ook daadwerkelijk doet.

De invloed van de nieuwe instellingen van sociale controle zoals hiervoor beschreven, is in zekere zin nog collectief, is nog gericht tot mensen die als groep of – in het geval van commerciële communicatie – als marktsegment worden benaderd. Tussen de wijze waarop de hedendaagse individuen zichzelf zien en de manier waarop nieuwe technologische ontwikkelingen het mogelijk maken hen te benaderen, tekent zich echter een nieuwe revolutie af.

Je authentieke zelf zijn

Toen ik een inleidende cursus sociologie gaf aan duizend studenten, viel het me op hoezeer die jonge mensen zichzelf wilden zijn. In alles wilden zij dat. Ik vroeg hun af en toe: ‘Zou je toch niet eens graag iemand anders zijn? Daar is geen oneer aan. Kijk, Renoir wou schilderen als Delacroix. *Les femmes d’Algers* vond hij het mooiste schilderij van de wereld. Hij legde zich daarop toe en zie, Renoir heeft uiteindelijk geschilderd als Renoir, en ontelbaren na hem hebben willen schilderen als Renoir. Ik wil altijd een beetje zijn als de mensen die ik bewonder. Neem nu Victor Hugo, die wou

schrijven als Chateaubriand. Daar legde hij zich op toe en na veel *labeur* heeft hij geschreven als Hugo.' Maar ik overtuigde hen niet. Mijn studenten wilden van meet af aan zichzelf zijn. Ten einde raad heb ik hun gevraagd essays te schrijven over wat dat 'zichzelf zijn' nu precies betekent. Al snel bleek dat ze het niet echt onder woorden konden brengen en dat ze het niet goed wisten (Elchardus & Lauwers 2000).

Vandaag zou ik mijn studenten kunnen helpen en geruststellen. In een onherbergzame streek in Utah bouwde de National Security Agency (NSA) een complex om de informatie op te slaan en te analyseren die wordt ontleend aan 'signaalspionage': het opslaan van telefoongesprekken, e-mailberichten, bezochte websites, parkeerboetes, abonnementen op tijdschriften, lijsten van aankopen in de supermarkt, gebruik van kredietkaarten en de bijhorende facturen en nog veel meer, van mensen overal ter wereld. De NSA verwacht snel over yottabytes informatie te beschikken. Daarin zullen dan de sleutels tot onszelf zitten.

Want als men er ooit in slaagt die hoeveelheid informatie correct te organiseren en te analyseren, is de kans groot dat men het denken, voelen en doen van de betreffende persoon veel beter zal kunnen voorspellen dan die persoon zelf. Dat zelf zal daar voor al die mensen mooi opgeslagen liggen. En het zal duidelijk zijn wat dat precies inhoudt voor de volgende aankoop, de volgende boete en de keuze van loopbaan, boek, jurk of colbertje. De technologische mogelijkheden die grote bedrijven en overheden nu hebben om de sporen die de mensen nalaten om te zetten in informatie en kennis en het gedrag van hun burgers te volgen, zijn de laatste decennia heel snel toegenomen. Deze vervolgens aanwenden om het denken, voelen en doen te sturen, wordt dus steeds makkelijker. Stewart Baker, hoofd van de juridische dienst van de NSA, verstreekte een onderzoekscommissie de volgende toelichting: 'Metadata absolutely tell you everything about somebody's life. If you have enough metadata, you don't really need content. (It's) sort of embarrassing how predictable we are as human beings' (Cole 2014).

Door de sporen die we nalaten op te slaan en te analyseren, zal de zichtbare continuïteit en eenheid van onze levens sterk toenemen, en dat is eigenlijk wat we onder 'zelf' verstaan: het geheel van de eigenschappen die een herkenbare en kenbare eenheid en continuïteit verlenen aan ons voe-

len, denken en doen. De meest intieme kennis van het zelf zal echter niet meer aan het individu toebehoren, maar aan de analist en de *profler*. Deze laatste beschikt immers over betere geheugens en veel betere analysewijzen dan het individu. Een wel zeer ironische bestemming van het Oud-Griekse aforisme ‘ken uzelf’ dus.

Deze door technologie ondersteunde toepassing van de nieuwe modus van controle raakt het snelst de hedendaagse gevoeligheden, maakt mensen nerveus en ongerust, wekt de indruk dat we totalitair worden gevolgd en zijn beland in een surveillancestaat van totale controle. Daaruit ontstaat dan de zorg voor privacy, en de heel onrijpe polemieken die daaruit voortvloeit. Onrijp omdat we nog niet goed weten hoe om te gaan met de nieuwe technologieën. Zij hebben immers ook zo veel voordelen en houden zo veel mogelijkheden in. Het is toch niet zo gek dat Amazon boeken suggereert die we inderdaad interessant vinden en die we anders waarschijnlijk zouden missen. En zouden we het nu erg vinden indien onze ziektekostenverzekeraar heel zorgvuldig en verstandig onze medische geschiedenis zou bijhouden en proactief zou optreden ten bate van onze gezondheid? En ons dus tijdig zou wijzen op risico’s die we lopen in het licht van onze geschiedenis en ons zou helpen die preventief in plaats van curatief aan te pakken?

De discussie over wat onhandig ‘privacy’ wordt genoemd, moet nog beginnen. De term privacy suggereert immers dat het echt allemaal om privéaangelegenheden gaat. Dat is een erfenis van het oude individualisme, waarin vrijheid louter negatief wordt gedefinieerd – als het vrij zijn van controle. Dat laatste is een gevaarlijke utopie, omdat zij de noodzaak aan sociale sturing ontkent en daarom de aandacht afleidt van de specifieke vorm die sociale sturing aanneemt en van de gevolgen daarvan. Samenlevingen kunnen onderling uiteraard verschillen in de wijze waarop sociale controle wordt uitgeoefend. En wat mij persoonlijk betreft, leef ik veel liever in een samenleving die de nieuwe vorm van sturing gebruikt – hoe indringend en doeltreffend ook – dan in een samenleving die stuurt op basis van geloof, traditie, bevel en dreiging met schaarste en armoede. Maar de cruciale vragen die door de verandering van de modus van sociale controle worden aangereikt, liggen elders: Wat betekent dit voor de inrichting van de samenleving en wat betekent dit voor dat lange proces van emancipatie

dat zo nauw verweven is met het streven en de verwezenlijkingen van de sociaal-democratie? Het is vooral die laatste vraag die me hier bezighoudt.

Valt het emancipatorische project van individuele vrijheid nog te redden?

Het streven naar individuele vrijheid, dat ons zo veel reële vrijheid en waardigheid gaf, heeft uiteindelijk niet geleid tot het autonome, maar tot het gemanipuleerde individu. Het individualisme is getransformeerd van een bron van bevrijding en emancipatie tot de grondslag van een nieuwe, doeltreffende vorm van sociale sturing. Op die manier wisten een aantal moderne samenlevingen hun behoefte aan sociale controle te verzoenen met het sterke individuele vrijheidsstreven eigen aan hun cultuur. Wie naar de doeltreffendheid van de nieuwe vormen van sturing kijkt, kan zich niet van de indruk ontdoen dat van individuele vrijheid een leegte rest.

Rond die leegte worden illusies gebouwd, zoals die van de individualisering. Omdat het kapitalisme van de begeerte de nieuwe doeltreffende vorm van controle gretig gebruikt maar volkomen los van gemeenschapszin en gedeelde waarden opereert, leidt dat niet zelden tot een toename van onredelijke en destructieve consumptie, en zelfs tot brutaliteit, hufterigheid en onverantwoordelijkheid. Dergelijke ontwikkelingen worden dan heel begrijpelijk aangegrepen voor een reactie: terug naar traditie, gestrengheid in de leer en een op religieuze zingeving gestoelde orde om de boel leefbaar te houden.

Deze nostalgie naar een orde van geknielde mensen krijgt thans extra kansen door de sterke aanwezigheid in Europa van een traditionele en niet zelden integristische islam. De reactionairen van eigen bodem beseffen het nog niet altijd, maar hun boodschap wordt in zuiverder vorm gebracht door de moellahs, de imams en de ayatollahs. Ooit worden zij bondgenoten in de strijd tegen het seculiere Europa. Er zijn ook reactionairen die minder rekenen op geloof, en meer op sanctie en pijn. Zij willen, doorgaans gebruikmakend van neoliberale theorieën, de verzorgingsstaat afbouwen om mensen ertoe te brengen zich uit schrik voor armoede en miserie weer gedweeër op te stellen. Zij vinden dan weer een onwaarschijnlijke bondgenoot in de aanhangers van de individualiseringstheorie, die geloven dat het tijdperk van

het autonome individu een Derde Weg opent die mensen best verantwoordelijk kan stellen voor de dingen waarop zij geen greep hebben.

Het is alsof er moet worden gekozen tussen de reactie, religieus of neoliberaal, en de illusie van individualisering: pest of cholera. Progressieven kunnen nochtans niet anders dan trouw blijven aan het ideaal en het project van emancipatie en individuele vrijheid. Maar zij moeten dat doen zonder illusies, zeker zonder de onhoudbare diagnose van individualisering die ten grondslag lag aan de Derde Weg. De vraag die we ons moeten stellen, luidt: Waarom is dat grandioze project van individuele vrijheid uitgedraaid op het gemanipuleerde individu, de illusie van individualisering en het responsabiliseren van mensen voor dingen waar ze geen of nauwelijks vat op hebben? Met andere woorden: Waar zat de constructiefout in dat streven naar individuele vrijheid?

Om kort en bondig die vraag te beantwoorden: in de innerlijkheid. Het geloof in die innerlijkheid werd hooggehouden door van haar een object van (psychologische) kennis te maken. Op die manier verscheen de innerlijkheid ook als een verklaring voor waarneembaar gedrag. Dit geloof vormde een krachtige motivatie voor het gebruik van de eigen rede en de eigen gevoelens als richtsnoeren van het handelen. Als het moest, ging dit tegen gezag, traditie en bevel in. Maar het geloof in die innerlijkheid was zelf geen bron van vrijheid. Het reikte enkel een bepaalde manier aan waarop verworven vrijheid kon worden gebruikt en het motiveerde om er gebruik van te maken.

De bron van die vrijheid zelf lag echter elders; in het scheppen van een orde die door het individu kan worden vertrouwd, een orde waarop dat individu kan rekenen; de oorsprong van vrijheid lag in het ontsnappen aan armoede en onveiligheid; het ontsnappen aan onwetendheid en illusie – kortom: in de producten van collectieve actie. Individueel zijn de beleving en de consumptie van vrijheid, alsook de motivatie om collectieve actie te ondernemen. De bron van vrijheid ligt in het succes van die collectieve actie en in de bekwaamheid dat succes om te zetten, te routiniseren in instellingen als de rechtsstaat, de democratie en de verzorgingsstaat.

Dat is altijd zo geweest en zal in de toekomst nog meer het geval zijn. Maar de verandering van de wijze van sociale controle verandert ook de manier waarop vrijheid kan worden verworven en herdefinieert de aard van het emancipatieproces. Het voelen, denken en doen van mensen wordt nu veel

minder bepaald door materiële omstandigheden en gestrengheid in de leer, en veel meer gestuurd door processen van communicatie. In de hedendaagse symbolische samenlevingen kan het emancipatorische project nog maar in heel beperkte mate worden voortgezet door mensen verder te bevrijden van schaarste, leer en traditie. Emancipatie kan nu nog slechts worden bereikt door mensen invloed te geven op de factoren en de processen die hun voelen, denken en doen sturen. Via collectieve actie weer greep geven op wat er in het onderwijs gebeurt, wat de media bieden, hoe het kapitalisme van de begeerte hen stuurt en welke informatie over hen wordt opgeslagen en over hoe die kan worden gebruikt. Geen van die kwesties kan via individuele keuze worden beslecht. Zij veronderstellen collectieve actie: een individu kan kiezen tussen scholen, en kan niet bepalen welk aanbod van scholen er is; hij kan kiezen tussen televisiezenders en programma's, en kan niet bepalen aan welke criteria dat aanbod moet voldoen. Het organiseren van die collectieve actie is de hedendaagse, emancipatorische opdracht van de sociaal-democratie. Daarmee openen zich een hele reeks nieuwe actie- en beleidsdomeinen.

Collectieve en politieke actie

Welke vorm dat beleid uiteindelijk kan aannemen, hoeft niet vooraf te worden gespecificeerd. Dat moet via voortschrijdend inzicht uit de collectieve acties zelf blijken. Het eerste en meest dringende probleem is het bestaan van politiek als de collectieve actie waarmee mensen burger worden. Elke modus van controle schermt zich af van kritiek. Toen religieus geloof fungeerde als een centraal maatschappelijk sturingsmechanisme, was het heel gevaarlijk het bestaan van God in twijfel te trekken. De afloop was doorgaans fataal.

Onder de nieuwe modus van controle kan de individuele keuzevrijheid niet ter discussie worden gesteld. Elke beperking daarvan wordt beschouwd als een afbreuk van vrijheid, een stap terug in het emancipatieproces. Nochtans houdt elke vorm van collectieve actie een beperking van individuele vrijheid in. Door het geloof in een van collectieve voorwaarden losgekoppelde individuele vrijheid centraal te stellen, schermt de nieuwe modus zich af van effectieve kritiek.

Mensen rekenen niet meer op collectieve actie en op de politiek om hun verzuchtingen waar te maken. Zij geloven dat wat er met hen gebeurt, te verklaren is door hun persoonlijkheid, karakter en persoonlijke keuzes. Er is een gecultiveerde blindheid voor de collectieve voorwaarden van de persoonlijke handelingsmogelijkheden en voor de wijze waarop het mogelijk is die via collectieve actie aan te passen.

Democratie is een heel moeilijke opdracht, omdat het hedendaagse individualisme de politiek doodt. Mensen beschouwen politiek en collectieve actie niet meer als middelen om hun leven te verbeteren en hun problemen op te lossen. Mensen voelen dat materiële omstandigheden minder bepalend zijn geworden voor wat ze denken, doen en voelen. Zij onderkennen echter niet de invloed van de communicatieprocessen in de greep waarvan zij zich bevinden, en wijzen op hun eigen 'persoonlijkheid', zelf of innerlijkheid om hun eigen voelen, denken en handelen te verklaren. Op die manier sluit de nieuwe vorm van sociale sturing collectieve actie uit. Voor een burger is er eigenlijk geen plaats meer. Als men handelt, is het als consument. Systemspanningen zoals onrechtvaardige en milieubelastende productiewijzen moeten volgens de nieuwe modus van sociale sturing niet langer collectief, maar individueel worden aangepakt en liefst via de rol van consument. Bewuste, ethische en politieke consumptie wordt dan de vorm van collectieve actie; leefstijl in de plaats van gemeenschap, winkelen in de plaats van beweging.

Er moet vandaag worden gekozen voor vormen van politieke actie die de mensen heel concreet laten zien dat zij hun persoonlijke problemen alleen collectief kunnen oplossen en hun verzuchtingen op die manier kunnen waarmaken. Als de politiek eenmaal heruitgevonden is, ontstaat misschien ook de kans op een nieuwe emancipatie, gericht op actie en op het onder democratische gemeenschapscontrole brengen van de mechanismen die ons voelen, denken en doen sturen.

Mijn dank gaat uit naar Kobe De Keere, Micheline Scheys en Monika Sie Dhian Ho voor hun scherpzinnige commentaar op deze tekst.

LITERATUUR

- Beck, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity*. Londen: Sage.
- Beer, P. de (2004) 'Individualisering zit tussen de oren'. In: Hurenkamp, M. (red.), *Kiezen voor de kudde*, p. 18-37. Amsterdam: Van Gennep.
- Bell, D. (1976) *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.
- Bellah, R., R. Madsen, W. Sullivan, A. Swidler & S. Tipton (1985) *Habits of the heart. Individualism and commitment in American life*. New York: The Free Press.
- Berger, P.L. (1964) Towards a sociological understanding of psychoanalysis. *Social Research*, 32, 1.
- Boltanski, L. & E. Chiapello (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Buchmann, M. & M. Eisner (1997) The transition from the utilitarian to the expressive self: 1900-1992. *Poetics*, 25, 2-3: 157-75.
- Cancian, F.M. & S.L. Gordon (1988) Changing emotion norms in marriage. Love and anger in U.S. women's magazines since 1900. *Gender and Society*, 2, 3: 308-42.
- Carey, J.T. (1969) Changin courtship patterns in popular songs. *American Journal of Sociology*, 74, 6: 720-31.
- Cole, D. (2014) 'Can privacy be saved?' www.nybooks.com/articles/archives/2014/mar/06/can-privacy-be-saved/
- Dean, M. (1999) *Governmentality. Power and rule in modern society*. Londen: Sage.
- Elchardus, M. (2002). 'Op in rook?' In: Elchardus, M. & I. Glorieux (red.), *De symbolische samenleving*, 7-30. Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. (2009) 'Self-control as social control. The emergence of symbolic society'. *Poetics*, 37, 2: 146-161.
- Elchardus, M. & K. De Keere (2010) Institutionalizing the new self. A comparative analysis. *European Societies*, 12, 5: 743-764.
- Elchardus, M. & S. Lauwers (2000) De zelf-religie. Een exploratie van haar betekenis en dimensies. *Sociologische Gids*, 47, 5: 330-49.
- Elchardus, M. (2011) Classical republicanism and the contemporary voter. An empirical cultural sociology of the relationship between the private realm and the public sphere. *Poetics*, 39, 11: 407-425.
- Fleming, P. (2009) *Authenticity and the cultural politics of work. New forms of informal control*. Oxford University Press.
- Frank, D.J., J.W. Meyer, D. Miyahara (1995) The individualist polity and the prevalence of professionalized psychology. A cross-national study. *American Sociological Review*, 60, 3: 360-77.
- Gautier, Th. (2001, orig. 1840) *Le voyage d'Andalousie*. Montpellier: L'Archange.

- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Gullestad, M. (1996) From obedience to negotiation. Dilemmas in the transmission of values between generations in Norway. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2, 1: 25-42.
- Hawkins, G. (2004) *Sex and pleasure in western culture*. Cambridge: Polity.
- Himmelfarb, G. (1995) *The de-moralization of society. From Victorian virtues to modern values*. New York: Vintage.
- Himmelfarb, G. (2001) *One nation. Two cultures*. New York: Vintage.
- Lamont, M., J. Kaufman & M. Moody (2000) The best of the brightest. Definitions of the ideal self among prize-winning students. *Sociological Forum*, 15, 2: 187-224.
- Melossi, D. (1990) *The state of social control. A sociological study of concepts of state and social control in the making of democracy*. Cambridge: Polity.
- Mill, J. (1975, orig. 1859) *On liberty*. New York: Norton & Company.
- Rose, N. (1996) *Inventing our selves. Psychology, power and personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. (1999) *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rutherford, M.B. (2009) Children's autonomy and responsibility. An analysis of childrearing advice. *Qualitative Sociology*, 32: 337-53.
- Rutherford, M.B. (2004) Authority, autonomy, and ambivalence. Moral choice in twentieth-century commencement speeches. *Sociological Forum*, 19, 4: 583-97.
- Simmel, G. (1909) Die Kunst Rodins and das Bewegungsmotiv in der Plastik. *Nord und Süd*, 129, 33: 189-96.
- Taylor, C. (1989) *Sources of the self. The making of modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomson, I.T. (1989) The transformation of the social bond. Images of individualism in the 1920s versus the 1970s. *Social Forces*, 17, 4: 851-70.
- Thunman, E. (2012). Burnout as a social pathology of self-realization. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 13, 1: 43-60.
- Trilling, L. (1971) *Sincerity and authenticity*. New York: Harcourt Brace Janovich.
- Ward, S.C. (2002) *Modernizing the mind. Psychological knowledge and the remaking of society*. Westport, Conn.: Praeger.

3

Vegasocialisme

RENS VAN TILBURG

Linkse politiek is het beste wat een economie kan overkomen. Het was destijds de emancipatie van de horigen en de arbeiders die het westerse groeiwonder startte. Nu is links hard nodig voor een verdere dynamische en zinvolle ontwikkeling van de samenleving. Daarvoor dient links wel afscheid te nemen van het biefstuksocialisme met materiële welvaart als enig doel en de arbeidsmarkt als voornaamste middel.

De welvaart kwam van links

Dat de westerse economie rond 1750, na vele eeuwen stagnatie, zich ineens razendsnel begon te ontwikkelen, hebben we niet enkel te danken aan de stoommachine. Dit ongekende economische succes is vooral dat van de linkse politiek om de burger te emanciperen. Technologie was slechts één ingrediënt van de industriële revolutie, de stoommachine bestond al in de Griekse oudheid. Minstens zo belangrijk was de vrijheid om die te benutten, met dank aan de Franse Revolutie en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog van eind achttiende eeuw. Niet afkomst maar inzet bepaalde steeds meer wat je kon bereiken.

Doordat we productiefactoren en vrijheden zijn gaan delen, kwam de westerse vooruitgangsmachine op stoom. Niet de koningen, adel of gilden zetten dit proces in gang. De voorlopers van de vakbonden, sociale ondernemers en (doorgaans linkse) politici gaven vorm aan een politiek die inzette op de spreiding van macht, inkomen en kennis. Van de patriotten die in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het gezag van stadshouder Willem V betwistten, tot de strijd van de Sociaal-Democratische Bond van

Domela Nieuwenhuis voor algemeen stemrecht, gelijke rechten voor mannen en vrouwen en gratis onderwijs. Van Nederlandse ondernemers als de Twentse machinefabrikant Willem Stork die zijn werknemers voorzag van onderwijs, gezondheidszorg en een pensioen, tot de Amerikaanse autofabrikant Henry Ford die beseftte dat als de bedrijfswinsten niet werden gespreid zijn werknemers ook geen auto's konden kopen. Het waren Amerikaanse *trust busters* die monopolies opbraken en zo vernieuwende ondernemers ook een kans gaven, waardoor de consumentenprijzen konden dalen. Het waren durfinvesteerders die ondernemers met niet meer dan een goed idee en de wil om deze te realiseren de middelen gaven om dit te doen. Hierdoor konden nieuwe doorbraaktechnologieën als spoorwegen, elektriciteit, verbrandingsmotoren en informatie- en communicatietechnologie worden uitgerold. Technologieën die de samenleving veel brachten, maar de eigenaren van de vorige generatie technologieën berooid achterlieten.¹

Aan de wieg van veel innovaties stonden met publieke middelen gefinancierd onderzoek en ontwikkeling, daar waar de opbrengsten via de markt te onzeker of te ver weg leken. Geloof in een sterke overheid was, naast emancipatie, het andere geloofsartikel dat links inbracht. Met de nachtwakersstaat hadden we nog steeds in het donker gezeten, verstoken van de goedkope en wereldomspannende informatie- en communicatietechnologie die nu zo gewoon is. Zonder ondernemende overheid was er geen landbouwrevolutie en geen biotechnologie geweest.²

Naast een democratisch gecontroleerde overheid speelde de steeds vrijere markt, waar consumenten stemmen met hun portemonnee, hierin een belangrijke rol. Gevestigde machten gingen ten onder in deze 'creatieve destructie'. De ondernemersgeest kon vrijelijk wapperen.

Vrije markten bestaan niet

De vrijheid om te handelen op markten heeft ons veel gebracht, maar daarmee zijn vrije markten niet zaligmakend. De vrijheid van de ene ondernemer is doorgaans de belemmering van de andere. Marktwerving is een voortdurend kat-en-muisspel tussen de gevestigde en de toetredende partijen.

De regelgever en de toezichthouder moeten ervoor zorgen dat alles eerlijk verloopt. De vrije markt is als een tuin zonder onkruid; een ideaal om naar te streven, in de wetenschap dat continu onderhoud nodig zal zijn. De overheid is de tuinman die schoffelt en snoeit om ervoor te zorgen dat nieuwe soorten ook een kans krijgen. Een vrije markt in de zin van 'vrij van overheidsbemoeyenis' is een gevaarlijke utopie, waarvan uiteindelijk enkel een handjevol monopolisten de vruchten plukt.

Het zijn echter juist de gevestigde partijen met hun goed beschermde marktposities die deze interpretatie van een vrije markt (laten) bepleiten. Met succes; werkgeversorganisaties – waar de gevestigde partijen nu eenmaal de dienst uitmaken – en rechtse partijen, van VVD tot Tea Party, omarmen dit ideaal.

De door de nieuwe informatie- en communicatietechnologie aangejaagde globalisering van de laatste decennia heeft de markten bevrijd van veel overheidsbemoeyenis. Internationale politieke samenwerking kon de groei van de handel niet bijbenen. Nationale regeringen verloren zo de macht de eigen markt te reguleren. Dat zou het land maar op een achterstand zetten.

Hierdoor heeft de globalisering vooral concurrentie gebracht voor individuele werknemers. Bedrijven hebben via fusies het aantal serieuze concurrenten aardig binnen de perken weten te houden. Of het nu de detailhandel is waar in elk land een klein aantal supermarkten en winkelformules de dienst uitmaakt, de mijnbouw, de handel in grondstoffen, frisdrank, verzorgingsproducten of nieuwe sectoren als die voor besturingssystemen (Microsoft), zoekmachines (Google) of sociale media (Facebook) – overall is de concentratie ongekend. Bedrijven snijden met octrooien, auteurs- en merkrechten potentiële concurrenten de pas af.

De westerse markten zijn daarom lang niet zo vrij als degenen die daar het meeste aan verdienen ons willen doen geloven. De Italiaanse econoom Luigi Zingales verruilde twintig jaar geleden de gecorrumpeerde Italiaanse academie voor de Universiteit van Chicago, de tempel van de vrije markt. Daar groeide hij uit tot een van de hogepriesters. Des te opmerkelijker is het dat hij in zijn boek *A capitalism for the people* (2012) spreekt over het 'verraad' van de topbestuurders uit het bedrijfsleven. Zingales beschrijft hoe zij zich niet aan de tucht van de markt onderwerpen, maar proberen deze via lobby

naar hun hand te zetten. Gevolg: ‘Politieke relaties tellen meer dan innovatieve ideeën.’ Zingales constateert dat ‘zeven van de tien rijkste gemeenten in de VS buitenwijken van Washington DC zijn, een stad die weinig anders produceert dan wetten en regels’. Niks van krantenjongen tot miljonair: ‘De middenklasse en onderkant van de samenleving worden gemangeld terwijl de top alsmaar rijker wordt.’ Overheid en *big business* liggen met elkaar in bed. Amerika dreigt volgens Zingales te verworden tot één groot Italië.

Het neoliberale paradijs blijkt niet de ultieme meritocratie van onbegrensde mogelijkheden en loon naar werken, maar een nieuwe standenmaatschappij waar een elite goed verdient in grote bedrijven die door voor hen op maat gesneden regelgeving en belastingconstructies de concurrentie geen kans geven. Rechtse partijen kloppen zichzelf op de borst als ‘ondernemerspartij’. Ondertussen zijn zij het die de echte ondernemers, de uitdagers op de markt, het midden- en kleinbedrijf, het leven onmogelijk maken. Stond liberaal van oorsprong voor vrijheidslievend, de realiteit is inmiddels (ook) op economisch terrein een heel andere. Consumenten wordt een vrije keuze ontzegd, de uitdagers krijgen geen kans. De linkse economische vrijheidsstrijd verdient het dan ook om voortgezet te worden.

De financiële onderdrukker

Laat ik dit illustreren aan de hand van de financiële sector. In de Amerikaanse presidentscampagne van 2012 deed zich een opmerkelijk moment voor toen Joe Biden in de voormalige slavenstaat Virginia zijn merendeels zwarte toehoorders vertelde dat de Republikeinse kandidaat Mitt Romney de banken de vrijheid wil geven om ‘jullie allemaal weer in de ketenen te slaan’. De banken als de moderne slavendrijvers, en dat uit de mond van de zittende vicepresident. Het was een echo van antropoloog David Graeber, die er in zijn majestueuze studie naar ‘schuld’ op wijst dat door de geschiedenis heen mensen tot slavernij zijn vervallen (of daarin zijn geboren) omdat zij (of hun voorouders) hun schulden niet konden voldoen.³

In de VS zijn vanwege hun hypotheek- of creditcardschuld miljoenen, veelal zwarte, Amerikanen gedwongen tot levenslange afdracht van elke

vrij besteedbare dollar. Hetzelfde lot wacht de jongeren die met een studieschuld van vele tienduizenden euro's de woestijn die arbeidsmarkt heet, betreden. Weliswaar is dit nog geen slavernij, maar duidelijk is wel dat de vrijheid die de financiële sector de afgelopen decennia heeft gekregen ten koste is gegaan van de (financiële) vrijheid van veel van de klanten ervan. Dat dit geen exclusief Amerikaanse toestanden zijn, weten de Grieken, Ieren, Spanjaarden en de Nederlanders die na 2008 gedwongen door ontslag of scheiding hun huis hebben moeten verkopen.

Nog in de jaren negentig had de bankensector meer weg van een quasi-overheidssector dan van een markt. Veel was aan regels gebonden, enkele toonaangevende (en uiterst innovatieve!) partijen als de Postbank waren in handen van de staat. Voor het grote geld moest je juist niet in de bankensector zijn. Niet als aandeelhouder en niet als werknemer, getuige de uitspraken van Rob Hazelhoff, de eerste topman van de gefuseerde ABN AMRO Bank, die het bankaandeel een 'obligatie met een lekkertje' noemde en een om opslag zeurende bankier liet weten: 'Als je veel geld wilt verdienen, dan ga je maar in het bedrijfsleven werken.'

In die jaren negentig kwam het bedrijfsleven echter naar de banken toe. De rol van de overheid als aandeelhouder en regelgever werd afgebouwd. De nieuwste rages uit de VS werden geïmporteerd: zowel de producten en verkooptechnieken als de variabele beloning. In Nederland verruimden de banken de financieringsmogelijkheden. De hypotheekrenteaftrek werd maximaal benut. De hypotheekverstrekking en daarmee de huizenprijzen raakte tot ongekende hoogtes opgestuwd. Tussen halverwege de jaren negentig en 2008 verdubbelde de huizenprijs, gecorrigeerd voor inflatie.

Huizenbezitters verzilverden de mooie toekomstverwachtingen. Het huis was de pinautomaat die maar bleef geven. Jaarlijks kwam er zo tien tot twintig miljard euro aan 'overwaarde' op het huis vrij voor consumptie. Dat is 2 tot 3 procent van het bbp, ruwweg de jaarlijkse groei van de economie in die periode. De jonge huizenkopers financierden dit feest door zich diep in de schulden te steken. Deze 'topkopers' moesten wel, alternatieven als een huurhuis waren er nauwelijks. Door de stijgende hypotheekschuld steeg het totale private krediet, van de 60-70 procent van het bbp die het vanaf begin jaren tachtig tot midden jaren negentig was geweest, tot meer dan 200

procent van het bbp in 2008. Ruim boven de grenswaarden die empirische studies vinden van zo'n 100-150 procent voordat het economische verval inzet, veelal ingeluid door een financiële crisis.

Dit geld werd niet productief aangewend. Van een duurder huis neemt de consumptie tijdelijk toe, maar het verdienvermogen van een economie niet. De schuld moet echter wel met rente worden afbetaald. Nu is dat met de huidige lage rentestand nog relatief behapbaar, maar zodra de wereld-economie aantrekt en de rente stijgt, zet dit een rem op de economische ontwikkeling van Nederland.⁴

De financiële sector predikt momenteel dienstbaarheid, en er is inderdaad veel ten goede gekeerd. Maar fundamentele problemen blijven bestaan. De hele bankenunie ten spijt zullen het bij een volgende systeemcrisis toch gewoon weer de belastingbetalers zijn die de rekening mogen voldoen.⁵ Daarmee hebben de bankiers alle redenen om weer bellen te gaan blazen. Dit overheidsvangnet werkt als een impliciete subsidie die grote en gevestigde banken een enorm concurrentievoordeel geeft. Ze kunnen immers goedkoper geld aantrekken omdat de overheid garant staat.

Toezichthouders willen uit angst voor een nieuwe Dirk Scheringa nu elk risico uitsluiten. Hierdoor krijgen nieuwe toetreders als kredietunies maar weinig kans. De banken zitten stevig in het zadel en verdienen goed aan de gedwongen winkelnering voor de hypotheek. De aandeelhouders waren de vorige keer te zeer op de mooie kortetermijnrendementen gericht om zwaar te tillen aan de risico's die daaraan ten grondslag lagen. En ook daar is fundamenteel maar weinig veranderd.

Ongelijkheid remt de economie

De uitbundige ontwikkeling van de financiële sector creëert niet alleen een tegenstelling tussen deze sector en de reële economie. Ook tussen de burgers is een polarisatie ontstaan tussen de *haves* en de *have-nots*. Thomas Piketty heeft deze groeiende ongelijkheid in beeld gebracht.⁶ Waar in het oude Rome de 1 procent rijksten 16 procent van het vermogen bezaten, is dat in de VS inmiddels 40 procent. In de woorden van de rijkste man van

Amerika, Warren Buffett: 'Er woedde de laatste twintig jaar een klassenstrijd, en mijn klasse heeft gewonnen.'

Joseph Stiglitz beschreef twee jaar geleden hoe deze 'Amerikaanse toestanden' de economie schaden.⁷ Lang is gedacht dat ongelijkheid een noodzakelijk kwaad was, nodig om iedereen maximaal te motiveren zodat de taart tot ieders voordeel kon groeien. Helaas blijkt nu dat de onderkant van de arbeidsmarkt er veelal helemaal niet op vooruit is gegaan. In de VS zijn de inkomensverschillen zo groot dat de onderklasse zich niet kan scholen en de bovenklasse niet weet waaraan ze haar geld moet besteden. De vraag neemt af en hierdoor dalen tevens de investeringen van bedrijven. Gevolg: een achterblijvende vraag, oplopende werkloosheid en dalende productiviteitsstijging.

De eenzijdige globalisering van vrijheid voor bedrijven leidt tot lagere belasting op mobiele factoren als kapitaal en hogere inkomens. Daardoor komt de belastingdruk steeds meer op arbeid te liggen. Modale werknemers nemen minder inkomen mee naar huis en voor bedrijven wordt het aantrekkelijker om naar alternatieven als automatisering te kijken. Door globalisering en de verminderde vakbondsinvloed konden werkgevers steeds geloofwaardiger dreigen naar elders te verhuizen.

Het Akkoord van Wassenaar was niet een exclusief Nederlands fenomeen. Sinds eind jaren zeventig is door loonmatiging het loonaandeel in de nationale productie in de hele westerse wereld gedaald. Terwijl de Nederlandse arbeiders in 1980 nog 68 procent van de taart mee naar huis namen, was dit in 2012 minder dan 60 procent.⁸

De stagnerende inkomens aan de onderkant van de arbeidsmarkt waren een belangrijke reden voor de Amerikaanse politiek om een oogje dicht te knijpen toen de financiële sector via gegoochel met *subprime* en aflossingsvrije tophypotheeken de droom van toenemende welvaart voor iedereen in ieder geval tijdelijk een realiteit leek te maken.

Zo erg als in de VS is het in Nederland niet. Maar ook voor Nederland geldt dat de inkomensongelijkheid de economische groei juist heeft geschaad. Recent becijferde de OESO dat de stijgende inkomensongelijkheid Nederland 5 procent economische groei heeft gekost. Dat is dertig miljard euro, die we hadden kunnen verdienen door minder grote inkomensverschillen te accepteren!

Overigens zit de grote ongelijkheid in Nederland vooral in de vermogens. In het bijzonder die tussen jong en oud. Hierdoor heeft Nederland als rijk land toch een schuldprobleem. Ouderen zijn de grote winnaars geweest van de economische scheefgroei van de laatste vijftien jaar. Jongeren die voor 2008 op de top van de markt een huis kochten, zitten klem tussen grote schulden en beroerde vooruitzichten. Een derde van de eigenaren heeft een hypotheek die hoger is dan de waarde van het huis. Nederland kent hierdoor een groeiende groep met een negatief vermogen. Eind 2012 ging het om zo'n 700.000 tot 800.000 huishoudens, vrijwel allemaal huiseigenaren, voor een belangrijk deel dertigers. Meer dan 80 procent van de huizenbezitters van onder de 35 staat 'onder water'. De groeiende vermogensongelijkheid zet een rem op de koopkracht van deze grote groep Nederlanders. Ouderen geven daarnaast ondanks hun toegenomen welvaart weinig extra uit. Niet voor niets was het Nederlandse consumentenvertrouwen en daarmee de binnenlandse vraag de laatste jaren zo laag.

Ondertussen doet de schrijnendste armoede in dit rijke land zich voor bij de mensen die nooit voor een hypotheek in aanmerking zijn gekomen. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) ontbreekt het in Nederland ruim 200.000 jongeren onder de 18 jaar aan geld voor basisbehoeften als voeding, kleding, wonen, persoonlijke verzorging en vervoer. Bijna 300.000 kinderen moeten het stellen met te weinig geld voor wat heet 'ontspanning en sociale participatie'⁹.

Volgens de WRR en het SCP voedt globalisering de tegenstelling tussen kosmopolieten en nationalisten. 'Mensen met een hoge opleiding' maken 'meer kans op een vaste baan waarin ze meer kunnen verdienen' en kunnen 'wonen in rustige en veilige wijken die nauwelijks problemen kennen op het gebied van multiculturaliteit of criminaliteit'. 'Lager en middelbaar geschoolde burgers' daarentegen 'worden verdrongen van de arbeidsmarkt door automatisering en outsourcing naar lagelonenlanden' en 'concurrentie met arbeidsmigranten'.¹⁰

Deze tegenstelling voedt onder de traditionele linkse achterban de weerstand tegen verdere internationale samenwerking. Dat is extra zuur omdat juist extra internationale politieke samenwerking nodig is om de globalisering evenwichtig te maken. Wegduiken achter de dijken is gegeven de

voortgaande economische integratie geen aantrekkelijke optie. Internationale afspraken zijn nodig om sociale en milieuwaarden te borgen: voor het beprizen van milieuvervuiling, tegen sociale dumping en voor de belasting van hoge inkomens, vermogens en multinationals. Afspraken ook over de herstructurering van onhoudbare schulden en stimulering van de economie.

Het is de onmacht tot dit laatste waardoor de euroschulden crisis zo heeft kunnen ontsporen en blijft voortmodderen. Een schulden crisis is namelijk in essentie een verdelingskwestie. De één zijn schuld is nu eenmaal de ander zijn kapitaal. De euro crisis blijft voortduren doordat het kapitaal er vooralsnog in slaagt de ellende grotendeels af te wentelen op de arbeiders: zij raken hun baan kwijt, hun lasten worden verhoogd en hun inkomen wordt verlaagd.

De huidige schulden crisis is historisch gezien uniek omdat de schulden enkel verder blijven toenemen. Zo verdwenen de immense schulden van na de Tweede Wereldoorlog door hoge inflatie en het kwijtschelden van schuld. Daardoor waren overheden weer in staat te investeren, konden de arbeiders weer aan het werk en groeide de economie weer. Nu blijven de schulden juist oplopen, bezuinigen overheden, is de inflatie lager dan ooit tevoren en staat de economie stil.

Het gelijk van links

De financiële crisis die begon met het failliet van Amerikaanse huiseigenaren en werd gevolgd door dat van banken, bedrijven en overheden, betekende eveneens het morele bankroet van de wel als 'neoliberaal' geduide ideologie van mensen als Milton Friedman, Ayn Rand, Margaret Thatcher en Ronald Reagan. Een ideologie die eind jaren zeventig weliswaar begon aan de rechterzijde van het politieke spectrum, maar gedurende de *booming* jaren negentig door links volledig werd omarmd. Bill Clinton, Tony Blair en Gerhard Schröder voerden een beleid van deregulering en privatisering waarvoor hun rechtse voorgangers getekend zouden hebben. Het streven was naar vrije internationale markten op vrijwel elk terrein van de samenleving.

Nederland was geen uitzondering. Wim Kok, de man die begin jaren tachtig aan de wieg stond van de loonmatiging met het Akkoord van Wassenaar,

leidde de paarse coalitie die de marktwerking en deregulering naar een hoger plan tilde. Nederland liep voorop met marktwerking in het openbaar vervoer, de energie, telecom en de financiële markt. De sociaal-democratische staatssecretarissen Vermeend en Bos bevochten in Brussel de vrijheid om met de Belastingdienst multinationals ter wille te zijn.

De tijdgeest dicteerde dat de rationele burger uit het concurrerende aanbod de beste keuze wel zou maken, of het nu ging om de consument op de zorgmarkt of sparend voor zijn pensioen. In het kapitalistische Amerika werd Gordon Gekko's 'greed is good' tot mantra verheven, in het communistische China hield Deng Xiaoping zijn partijgenoten 'to get rich is glorious' voor. Eigentijdse wijsheden ontleend aan de door Adam Smith in 1776 beschreven 'onzichtbare hand' die alles goed maakt voor iedereen als we maar goed voor onszelf zorgen.

Het nieuwe geloof was in de rationaliteit van het individu en efficiënte markten. Toezichhouders zaten bankiers bijvoorbeeld alleen maar in de weg. Uit puur eigenbelang zouden bankiers, en hun aandeelhouders, wel op de centen passen. Degene met de hoogste winst had in die wereld per definitie gelijk. Die zekerheden gingen met de val van Lehman Brothers onderuit. De financiële crisis liet zelfs de meest fervente vrijemarktdenkers, in de woorden van Alan Greenspan, in 'shocked disbelief' achter. Greenspan stelde verbluft vast dat 'mijn ideologie' van voor zichzelf zorgende private marktpartijen had gefaald. De ideologie van het nastreven van het eigenbelang als enige drijvende kracht bleek toch niet onfeilbaar. Zelfs de internationale financiële markten kunnen falen. Sterker: juist de competitieve, ondoorzichtige en onzekere financiële wereld blijkt uitermate gevoelig te zijn voor irrationaliteit. De stijgende concentratie van winst in een beperkt aantal systeembanken corrumpeerde het wet- en regelgevend kader.

Het verlies van links

De linkse strijd voor spreiding van macht, inkomen en kennis is en blijft dus nodig. Achterblijvende inkomens hebben een rol gespeeld bij de opbouw van de crisis, vermindering van vermogensongelijkheid is onontkoombaar

voor de oplossing. Toch is het zes jaar na de ineenstorting van het Wall Street-kapitalisme vooral links dat in een crisis verkeert. Waarom is links als vertegenwoordiger van de overgrote meerderheid die lijdt onder dit beleid niet in staat deze meerderheid te benutten om langs democratische weg verandering te brengen?

Direct na de val van Lehman leek een koerswending op komst in de westerse economieën. Obama veroverde het Witte Huis. Wouter Bos memoreerde hoe hij als PvdA-leider het artikel schraptte uit de sociaal-democratische beginselen dat opriep tot nationalisering van de banken, om vervolgens als minister precies dat te doen. De ambtenaren op zijn ministerie liepen ineens weer met de borst vooruit. Nu waren het de bankiers die hen wanhopig trachten te bereiken met hun smeekbedes.

Een paar jaar eurocrisis verder zuchten de eurolanden onder het juk van bezuinigingen en lastenverhogingen en is de belastingdruk verder verschoven van winst en kapitaal naar arbeid. Terwijl miljoenen hun baan verloren, is het kapitaal gestaag doorgegroeid. Centrale banken brachten ongekende hoeveelheden extra geld in het financiële systeem, dat bedrijven en werknemers echter nauwelijks bereikte. Wel steken de koersrecords op de aandelenmarkten de werkloosheidscijfers naar de kroon. De toch al in historisch opzicht grote vermogensongelijkheid nam nog verder toe, net als de algehele schuldenlast van de economie. Het vooruitzicht voor de economie blijft daarmee beroerd.

De PvdA heeft na het rechtse kabinet-Rutte I nu weer een plek in de regering. Helaas met een programma dat de misplaatste bezuinigingsideologie van de EU niet ter discussie stelt. Na een linkse campagne verliest de PvdA nu dan ook veel kiezers aan de SP, die op haar beurt zelf weer veel verliest aan de nationalistische PVV. Al met al is het beleid in Nederland weinig links en staan de linkse partijen, ook die in de oppositie, niet op grote winst.

Natuurlijk, sociaal-democratisch links had zich voor de crisis sterk eenzijdig met het kapitaal. Rond de eeuwwisseling regeerden sociaal-democratische premiers in de meerderheid van de EU-lidstaten. De welvaart klotste tegen de plinten toen zij spraken over de toekomst van het continent. De roep om bindende doelen te stellen op sociaal en milieugebied werd genegeerd. Economische groei was het doel, de markt de methode. Verheffing

en solidariteit waren bij veel sociaal-democraten termen die leiden tot wat meewarige blikken, de overheid was op haar best een noodzakelijk kwaad.

Nu kan de kiezer best vergeten en vergeven. In de campagne van 2012 bewees Samsom dat een links alternatief wel degelijk electorale aantrekkingskracht heeft, zoals de SP dat voor hem had laten zien. Maar daarvoor is minimaal een geloofwaardige nieuwe koers nodig. De praktijk is dat de PvdA maar halfslachtig afscheid heeft genomen van haar marktgelooft. Het beleid van het kabinet-Rutte-Asscher, en vooral het ongebreidelde enthousiasme daarover van de PvdA-bewindslieden, heeft de geloofwaardigheid van Samsoms alternatieve verhaal zwaar geschaad.

Dat de PvdA zo snel van haar nieuwe geloof is gevallen, toont dat er nog geen doorleefde nieuwe koers is uitgezet. Men beseft te weinig dat het traditionele linkse programma, geboren uit de strijd rond kapitaal en arbeid in de vroeg-industriële jaren, is uitgevoerd. Het 'biefstuksocialisme' is aan zijn eigen succes ten onder gegaan en dreigt nu te verworden tot een 'obesitassocialisme'. Een samenleving waar de biefstuk rijkelijk in blijft gaan, maar met steeds minder welzijnswinst en met veel schadelijke bijeffecten. Het maakt de samenleving zwaar en moedeloos, en daarmee ook kwetsbaar.

Er is echter geen breed vertrouwen in een nieuw verhaal. Een verhaal dat inspireert en overtuigt. Maar vooral ook een verhaal dat voorkomt dat de fouten van de afgelopen jaren worden herhaald. De fout om ons te buiten te gaan aan door schuld gedreven groei, feestvieren op kosten van een toekomst die even ver lijkt als dat ze onafwendbaar is. Nederland heeft, net als Europa en de VS, ingeteerd op zijn vermogen – financieel, maar ook in sociaal en ecologisch opzicht.¹¹ De economische neergang heeft het herwonnen zelfvertrouwen van links onderuitgehaald. De hoge werkloosheid en dalende koopkracht maken het des te lastiger om de omslag te maken, om afscheid te nemen van materiële groei als centraal streven.

Daarom is het motto 'werk, werk, werk' weer afgestoft. De sociaal-democraten zijn gezwicht voor het rechtse recept uit de jaren tachtig van een kleine overheid en even geen tijd voor postmoderne *nice-to-haves* als vrijheid, milieu en verheffing. 'Erst kommt das Fressen, dan kommt die Moral.' Werkloosheid en koopkrachtverlies blijken de groeihormonen van het biefstuksocialisme.

Maar biefstuksocialisme *on steroids* zal het probleem van links alleen maar groter maken. Het brengt de economie op de korte termijn in nog grotere problemen doordat de bestedingen en investeringen nog verder afnemen. Het biedt daarnaast geen langetermijnperspectief, omdat de uitholling van het financiële, sociale en ecologische kapitaal zo onverminderd voortgaat. De vraag is dan niet of, maar wanneer de volgende correctie zal optreden. Zeker is dat de westerse economie zo'n klap veel slechter zal kunnen verwerken dan in 2008. De private en overheidsschulden zijn al veel hoger, de economie staat al nagenoeg stil en de nationalistische populistten rammelen aan de poorten van de macht. De buffers zijn verdwenen, waardoor de crisis keihard zal binnenkomen.

Dat hoeft echter niet ons voorland te zijn. Want hoe lastig het ook is om het roer om te gooien, juist nu is de noodzaak en daarmee de mogelijkheid daartoe ook groter dan ooit. Nooit is de wereld welvarender geweest; nooit is er meer kennis geweest en is deze breder verspreid dan nu. De westerse wereld is klaar voor een koerswijziging die de samenleving juist veel aantrekkelijker kan maken. Dit is de luxe van links.

Waar toe links?

Links staat voor de uitdaging een nieuw antwoord te vinden op de vraag waartoe de spreiding van inkomen, macht en kennis dient. Het oude linkse antwoord hierop was 'vrijheid van materiële schaarste': biefstuk en een auto voor elke arbeider. En hoewel het niet elke dag biefstuk en niet altijd de gedroomde auto zal zijn, is deze ambitie in de meest letterlijke zin van het woord in Nederland verwezenlijkt. Meer van hetzelfde levert niet alleen steeds minder op in termen van tevredenheid, welzijn en geluk, het vergroot ook de negatieve bijwerkingen van dit specifieke vrijheidsstreven en maakt zo de arbeider, de werknemer waar links voor opkomt, juist slechter af.

Want het hedendaags kapitalisme, met zijn nadruk op individualisering en marktwerking, op het najagen van een zo hoog mogelijk inkomen voor jezelf, heeft ons weliswaar veel goeds gebracht. De laatste tweehonderdvijftig jaar is onze welvaart sterker gegroeid dan in de tienduizend jaar

daarvoor. We leven in een luxe en vrijheid die tot voor kort enkel voor vorsten bereikbaar was.

Deze vooruitgang heeft echter een prijs. Een ander historisch record is dat de natuur de laatste vijftig jaar meer van ons te lijden heeft gehad dan in de hele menselijke geschiedenis daarvoor. Als gevolg van het veranderende klimaat sterven naar schatting nu al jaarlijks honderdduizenden mensen. Overstromingen, bosbranden, stormen, hittegolven en hongersnood bedreigen honderden miljoenen meer, veelal de allerarmsten. Toekomstige generaties zullen zich met plaatsvervangende schaamte afvragen hoe wij dit hebben laten gebeuren.

En wat hebben we er eigenlijk mee gewonnen? Onze welvaart is explosief gestegen, we zijn twee- tot driemaal zo rijk als de Nederlanders in de jaren zeventig. Maar veel gelukkiger zijn we er niet van geworden. De ratrace om het hoogste inkomen en de grootste auto kent vooral verliezers. De winnaar zoekt snel een nieuwe uitdaging, de verliezer blijft lijden onder zijn verlies, beiden gaan gebukt onder stress en uitputting. Meer dan één op de tien Nederlandse werknemers zegt zich op de meeste dagen 'op', 'leeg' en 'emotioneel uitgeput' te voelen.

In het Westen groeit onder de traditionele achterban van links het ressentiment over het verschil tussen het eigen inkomen en dat van een zeer zichtbare top. Niet alleen zijn de verschillen zichtbaar gegroeid, dat geldt ook voor de onzekerheid die de werknemers kennen. Alles moet flexibel, en wat niet wordt gemeten, bestaat niet. Het sociale dier dat de mens ook is, voelt zich ongemakkelijk in een wereld die enkel inspeelt op het egoïsme.

Toen de groeiverwachtingen eind jaren negentig op het hoogtepunt van de internethype tot in de hemel reikten, noteerde het SCP een sprong in het wantrouwen in de Nederlandse samenleving. Steeds meer mensen meenden dat er te veel buitenlanders zijn en dat de zeden achteruitgaan. Deze opmars van pessimisme in tijden van overvloed duurt nog altijd voort. Voor het eerst verwacht een groot deel van de bevolking dat de generaties na ons het minder zullen krijgen.

De vraag is: minder van wat? Vergrijzing, harde milieugrenzen en het afbetalen van schulden zullen de komende jaren zeker een rem zetten op de economische groei. Meer zelfs dan de meesten nu lijken te beseffen.

Maar betekenen magere economische jaren ook dat we magere levens zullen leiden? De les van de decennia van onstuimige economische groei vóór 2008 is juist dat we hier niet of nauwelijks gelukkiger van zijn geworden. In 2009 boog een commissie vol Nobelprijs-winnaars zich over de vraag hoe de menselijke vooruitgang te meten. Conclusie: de tijd is rijp om minder aandacht te besteden aan economische groei en veel meer aan welzijn en duurzaamheid.¹²

Het is niet de eerste keer dat het belang van economische groei als maat van menselijke vooruitgang ter discussie wordt gesteld. Ook eind jaren zestig was dat het geval. Tijdens de naoorlogse economische bloeiperiode verschenen in alle huishoudens stofzuigers en televisies. Daarmee verdween de dwingende noodzaak van economische groei. In 1968 stelde presidentskandidaat Robert F. Kennedy dat economische groeirekeningen alles meten 'behalve dat wat het leven waardevol maakt'. Het hangt een positieve waardering aan reclame voor sigaretten en extra sloten op de deur, maar is blind voor de gezondheid van kinderen en de kracht van huwelijken.

Links durfde het destijds niet aan de bakens te verzetten en de vooruitgang op een andere manier te meten. Wat bleef, was de ratrace naar alsmaar meer materiële welvaart. Het gevolg was een vlucht in schulden om ondanks de groeiende ongelijkheid de schijn van economische vooruitgang op te houden. Dit bleek een doodlopende weg. De economische groei droeg niet of nauwelijks bij aan het welzijn. De schulden die er voor nodig waren, ontwrichtten in 2008 de economie.

Meer van hetzelfde biedt geen aanlokkelijke toekomst. Het biefstuksocialisme is aan zijn eigen succes ten onder gegaan. Maar wat is het alternatief? Hoe de duurzame samenleving eruitziet, weet niemand. Wel is duidelijk dat deze radicaal anders zal zijn. De ontwikkeling daarheen kunnen we niet inzichtelijk maken door te kijken naar economische groei zoals die door het CBS via de nationale rekeningen wordt bijgehouden. We zullen op een gelijkwaardige voet moeten kijken naar onze ecologische voetafdruk, ons energie-, water- en grondstoffengebruik en ons sociaal kapitaal. En – vooral – naar het eindresultaat. Hoe tevreden is de bevolking? Welke groepen blijven achter en waarom? Het is namelijk in ieders belang dat we ook als het om welzijn gaat 'de boel een beetje bij elkaar houden'.

Geloven in elkaar

Het paradoxale is dat waar na de ontkerkelijking niets het verlichtingsideaal van een rationeel geordende samenleving nog in de weg leek te staan, we het ene geloof simpelweg hebben ingeruild voor het andere. Het geloof in God voor de even ondoorgroendelijke ‘onzichtbare hand’ als het enige benodigde gedeelde morele kader. De les van 2008 had moeten zijn dat we niet langer op deze onzichtbare hand mogen vertrouwen. De markt is een nuttig instrument, maar ook niet meer dan dat.

Links zal zijn oriëntatie moeten verleggen van ‘ieder voor zich’ als de drijvende kracht achter de maatschappelijke dynamiek, naar het aanspreken op en ruimte geven aan de sociale en groene waarden van mensen. De behoefte aan verbinding met anderen, de wens om te zorgen voor en plezier te maken met familie, vrienden en burens. De behoefte aan een mooie en gezonde leefomgeving.

Links heeft solidariteit als term nooit losgelaten, maar is er wel steeds minder in gaan geloven. Dat moet nu anders. Het simplistische model van de *homo economicus* heeft zijn waarde bewezen, maar werkt steeds meer tegen. Egoïsme is niet de enige en zeker niet de zaligmakende menselijke eigenschap.

Dit is een oude discussie. Nadat Darwin in 1859 zijn evolutietheorie ontvouwde, ontstonden er twee interpretaties. Herbert Spencer en Thomas Huxley benadrukten dat de ‘survival of the fittest’ vooral betrekking had op strijd tussen soortgenoten. Daartegenover zette Peter Kropotkin in zijn boek *Wederzijdse hulp* (1902) dat soorten juist vaak succesvol zijn doordat de soortgenoten elkaar helpen. Niet de meest egoïstische individuen, maar de meest effectief samenwerkende soorten overleven. Een visie die meer recent is verwoord door (apen)gedragsbioloog Frans de Waal.¹³

De grote welvaart, hoge opleidingsgraad, de mogelijkheden van de informatie- en communicatietechnologie – ze maken dat de samenwerking kan floreren als nooit tevoren. Het is tijd om de *homo economicus* van ons af te schudden.

De economische modellen die de dominante logica onder beleidsmakers bepalen, hebben geleid tot een wereld waarin de burger vooral wordt aan-

gesproken op zijn egoïsme: als een eigen nuts maximaliserend wezen. Dit is uiteindelijk een selffulfilling prophecy. Nadat Margaret Thatcher verklaarde dat ‘zoiets als de samenleving niet bestaat’, gingen alle maatschappelijke instituties op de schop. Steeds minder wordt onze sociale inborst aangesproken of krijgt deze de ruimte. Terwijl de sociale zekerheid oorspronkelijk een uitdrukking was van zorg en vertrouwen, is deze inmiddels doordrenkt van wantrouwen en ligt de nadruk op het bestrijden van misbruik. Hierdoor gaat de uitkeringsontvanger zich ook steeds calculerender opstellen. Steeds meer is de westerse levensinstelling – van bijstandsgerechtigde tot bankier – dat alles wat niet wordt bestraft, is toegestaan.

Nu heeft de mens zowel een individualistische als een sociale inborst. Het zal daarom altijd schipperen blijven om daar met algemeen geldende regelingen goed op in te spelen. Maar omdat mensen zich aanpassen aan hun omgeving, vorm je met de omgeving ook de mensen zelf. De economiestudie die velen voorbereidt op leidinggevende posities is daarvan een treffend voorbeeld. Bij het spelen van een samenwerkingsspel bleken eerstejaarsstudenten van verschillende studies over een vergelijkbare wil tot samenwerken te beschikken. Bij vierdejaarsstudenten bleken degenen van economie echter inmiddels aanzienlijk minder coöperatief te zijn geworden. Blijkbaar is dat wat vier jaar studeren op de *homo economicus* – de rationele, zijn eigen nuts maximaliserende individualist *pur sang* – met een jong mens doet.

Het geloof in een onzichtbare hand die egoïsme ombuigt tot een voor iedereen optimale uitkomst, heeft het gesprek over ‘het goede’ doen verstommen – het leek overbodig. Die discussie moet weer gevoerd worden, op alle niveaus, maar zeker in de politiek: waar willen we met de samenleving heen? Het is niet langer zo dat degene die het meeste geld verdient daarmee per se gelijk heeft.

We moeten onze rollen als consument, ondernemer en werknemer anders invullen. Klassieke economen als Adam Smith en John Stuart Mill lieten hun liberale principes vergezeld gaan van pleidooien voor voorzichtigheid, rechtvaardigheid, vrijgevigheid en het ‘goede’ leven. Klassieke pleidooien die, door de nieuwste inzichten uit de gedragswetenschappen van een stevig fundament voorzien, het verdienen weer ontdekt te worden.

Wat dat ‘goede leven’ inhoudt, zal moeten blijken. Maar daarin zal zeker

meer ruimte moeten zijn voor het sociale dier in de mens. Eigenbelang zal altijd een rol blijven spelen, maar mensen willen meer – ze willen uiteindelijk op elkaar kunnen vertrouwen, in elkaar kunnen geloven.

Geen stilstand

Als we ons meer gaan richten op elkaar en op de gevolgen voor de planeet, dan hoeft dat zeker geen stilstand te betekenen. Kijk alleen al naar de groei van de wereldbevolking. We moeten juist snel manieren vinden om met aanzienlijk minder energie- en materiaalgebruik in de behoeften van de wereldbevolking te voorzien. Dat vraagt om ingrijpende innovaties. Maar dan wel vernieuwingen die naast financiële ook maatschappelijke waarde bieden. Veel van wat er nu in de economie gebeurt, is niet meer dan een afleiding die ons weinig oplevert in termen van welzijn. Veel inzet, inventiviteit en tijd gaat verloren met het ontdekken van weer een nieuwe verpakking voor het toetje om de verzadigde consument nog maar eens tot iets ‘nieuws’ te verleiden. Die inzet, inventiviteit en tijd zullen hard nodig zijn om de groeiende wereldbevolking op een duurzame wijze een menswaardig bestaan te bieden.

Door de financiële crisis van 2008 is veel geld op onproductieve wijze verloren gegaan. Daarvan resteren nu de schulden die de financiële sector kopschuw maakt. Net nu er de komende twintig jaar grootschalige investeringen nodig zijn in de vernieuwing van de economische structuur. In onderzoek en de uitrol van een duurzame energievoorziening, in nieuwe producten en methoden die de economie circulair maken en grondstofencycli sluiten.

Een dynamische, innovatieve en tegelijkertijd zinvolle economie is niet alleen een economische noodzaak. Het is ook wat mensen nodig hebben, wat hen gelukkig maakt – nieuwsgierig en ondernemend als ze zijn. In een welvarende maatschappij als de onze is werk naast een bron van inkomsten ook een manier om deel te nemen aan het sociale verkeer, om nieuwe dingen uit te proberen en grenzen te verleggen. Economie als een spel waarin mensen zich kunnen ontplooiën.

We hebben geen timide economie nodig, maar een die haar volle energie richt op zinvolle grensverlegging. Zo'n groene en sociale economie kan best groeien door de mensen in staat te stellen meer voor elkaar te betekenen en daarmee meer waarde te creëren. Deze waarde zal echter steeds meer zitten in de beleving en zingeving van een product of een dienst. Inmiddels bestaat meer dan 70 procent van onze economie uit diensten: van de bekende conducteurs en plantsoenmedewerkers tot de ontwerpers van websites, de juffen in de crèche, de masseur, de *mental coach* en alle nu nog onvoorstelbare vormen van dienstverlening.

Ook de industrie is niet meer de rokende en materiaal verslindende fabriek van voorheen. Bedrijven concurreren juist op het alsmaar kleiner maken van producten. Zie de alsmaar dunnere en toch krachtiger laptops. IBM verdient elk jaar meer dan een miljard dollar met alleen de verkoop van kennis. In de belevings- of zingevingseconomie concurreren bedrijven door te voorzien in de behoefte aan verhalen, door de waarden die ze uitdragen of door de gemeenschap om het bedrijf heen. Dat gaat van het biologische streekkaasje tot de olympische idealen die Nike uitdraagt.¹⁴

Dat het roer om moet, is geen reden tot pessimisme. Een groene en sociale variant komt juist beter tegemoet aan onze behoeften dan de huidige haasteconomie. De overheid, inclusief links, lijkt dit niet te beseffen en zet nog steeds eindimensionaal in op meer economische groei, zonder onderscheid te maken tussen consumptie en investeringen, zonder oog voor het welzijnseffect van de verschillende economische activiteiten.

Het zijn burgers die zelf, met elkaar, met maatschappelijke organisaties of met bedrijven het voortouw nemen. Bedrijven beseffen dat hun *license to operate* meer vraagt dan het voldoen aan de wet. Je positie op de markt stel je enkel veilig als je een duidelijk verhaal hebt over hoe je op de lange termijn waarde blijft creëren voor de samenleving. Zo bekijkt DSM met het People+-programma hoe de DSM-producten 'de gezondheid en de ervaring van comfort en welzijn van eindgebruikers verbeteren'. Philips heeft zichzelf tot doel gesteld om in 2025 jaarlijks het leven van drie miljard mensen gezonder en duurzamer te maken. Hierover wordt ook in toenemende mate serieus gerapporteerd. Rabobank stelt dat we ons niet langer moeten richten op economische groei, maar op 'houdbare vooruitgang'.

Of neem een maatschappelijke organisatie als Natuur & Milieu. Tot enkele jaren geleden vooral actief in de Haagse arena, inmiddels een club die samen met bedrijven de duurzame levensstijl ook tot de makkelijke, leuke en goedkope manier van leven wil maken door de gezamenlijke inkoop van zonnepanelen en het stimuleren van het eten van minder vlees. Niet door vegetarische burgers als enig juist alternatief te bestempelen, maar door aan te sluiten bij de 86 procent van Nederland die al niet elke dag vlees eet, deze een naam te geven ('flexitariër') en deze in het zonnetje te zetten en aan te moedigen: 'Kiezen voor minder vlees en zuivel is beter voor je gezondheid, dierenwelzijn en voor het milieu. Bovendien draagt het bij aan een eerlijke verdeling van het voedsel in de wereld. En natuurlijk is het lekker en leuk om te variëren met je weekmenu.'¹⁵ Van elke dag biefstuk wordt een mens niet gelukkiger.

Door deze bril is duurzaamheid geen bedreiging, maar de grootste 'business opportunity of our lifetime'. Eén die vraagt om veel creativiteit, nieuwe diensten en producten. Deze zijn niet alleen duurzaam, maar passen ook beter bij wat wij willen. Een verse maaltijd van de buurman, een ritje met de auto van de buurvrouw. Dit is de deeleconomie die enorm veel kan opleveren: duurzamer, socialer en goedkoper.¹⁶

Als we echter alleen blijven kijken naar economische groei, dan missen we de ecologische en sociale waarde. De lagere kosten zullen zelfs negatief gewaardeerd worden, want als mensen onderling buiten het monetaire systeem elkaars auto delen, voor elkaar koken en zorgen, dan wordt dat geregistreerd als economische krimp.

Haal de mens van de markt

En dan, tot slot, de misschien wel lastigste ommekeer voor een linkse politiek die zijn wortels heeft in het opkomen voor de arbeiders. Een beweging die arbeid idealiseerde, deze wilde verbeteren en het fier in haar naam draagt. Wat moet een Partij van de Arbeid anno 2015 met 'de arbeid'? Een begrip dat betrekking heeft op de tijd die de mens op de arbeidsmarkt doorbrengt. Nu was dat bij de start van linkse politiek ruim tweehonderd jaar geleden

niet zo'n bezwaar, want veel meer dan eten, slapen en arbeiden gebeurde er niet. Als het goed zat met de arbeid, dan zat het met de rest ook wel goed.

Dat is nu heel anders. De groeiende welvaart heeft zich vertaald in kortere werkweken. In Nederland werkt de gemiddelde werknemer 27 uur per week. Daarmee is ons land als het gaat om het 'gemiddeld aantal uren gewerkt' de mondiale hekkensluis. Met nog geen 1400 uur per jaar blijven wij ver achter bij de VS (1800), om van de ijverige Grieken (2000!), Koreanen (2100) en Mexicanen (2200) nog maar te zwijgen. Hoe hoger de productiviteit per uur, hoe minder uren er worden gewerkt. Dat is de regel, met de VS als de uitzondering die deze bevestigt.

De trend volgt de verwachting die de Britse econoom Keynes in 1930 ontvouwde in zijn essay *Economische kansen voor onze kleinkinderen*, waarin hij stelde dat door de productiviteitsstijging mensen steeds korter zullen gaan werken. Keynes verwachtte dat de westerse mens in honderd jaar viermaal zo rijk zou worden en daardoor viermaal minder zou gaan werken. Niet de 60 uur per week zoals dat in 1930 gangbaar was, maar slechts een kwart daarvan. De overvloedige rijkdom is inderdaad gekomen, zelfs meer dan Keynes voorzag. De voorspelde arbeidsduurverkorting ook, zij het in mindere mate.

Nu had Keynes wellicht onvoldoende oog voor de spel- en sociale elementen van het werk, die naast het inkomen een reden vormen om te blijven werken. Daarnaast speelt echter ook een onwenselijke sociale druk om te werken een rol. Rechts ziet werken als een middel om de arbeiders van de straat te houden. Maar ook links klampt zich vast aan de arbeid en heeft onvoldoende oog voor de schaduwkanten: de stress en vermoeidheid bij een groot deel van de Nederlanders, de wens om meer tijd met familie en vrienden door te brengen en aan hobby's te wijden. Allemaal zaken waarvan inmiddels goed gedocumenteerd is dat deze inderdaad bijdragen aan het menselijk geluk. Belangrijker nog dan werk.

De cultus van de betaalde arbeid leidt in combinatie met de gestegen productiviteit en inzet van machines tot perverse effecten. In de woorden van Rutger Bregman: 'In een wereld die rijker wordt – waar koeien meer melk geven en robots meer spullen maken – ontstaat meer ruimte voor vrienden, familie, zorg, onderwijs, cultuur, sport en al het andere wat het

leven de moeite waard maakt. Maar er ontstaat ook meer ruimte voor onzin. En zolang we van links tot rechts geobsedeerd blijven met werk, werk en nog eens werk (terwijl het nuttige werk steeds verder wordt geautomatiseerd en geoutsourcet) zal het aantal overbodige banen blijven groeien.¹⁷

Bregman ontleent zijn 'onzinbanen' aan David Graeber, die eerder sprak van 'bullshit jobs'. Hij vergelijkt deze met de 'verborgen werkloosheid' in de communistische staten voor de val van het IJzeren Gordijn.¹⁸ Graeber beklaagt zich over de schade die wordt aangericht als een groot deel van de samenleving werk doet waar ze zelf het nut niet van inzien. Iets wat je niet alleen een nutteloos gevoel geeft, maar ook onzeker maakt. Want als je zelf denkt dat je baan overbodig is, wat let dan je baas om dit te ontdekken en je morgen te ontslaan?

Deze zinloosheid beperkt zich zeker niet tot laaggeschoold werk. Graeber heeft het juist over het hoger opgeleide werk als de 'corporate lawyers'. Als de vuilnismannen of metrochauffeurs staken, is direct zichtbaar wat het nut van hun werk is. Maar wat als de Zuidas het werk zou neerleggen?

Links staat voor de keuze: het succes van de gestegen welvaart vieren en de noodzaak van arbeid relativieren, ruimte bieden aan mensen om te kiezen voor minder betaalde arbeid en meer zinvolle activiteiten daarbuiten. Dit vereist zowel een relativering van de rol die geld speelt in de samenleving als een verdere herverdeling van inkomen en vermogen. Of links kan zich vastklampen aan betaalde arbeid en meehuilen met de rechtse roep om langere werkweken in tijden van overvloed. De noodzaak daarvan zou gelegen zijn in de concurrentie met opkomende landen waar de werkweken nog ouderwets lang zijn. Dat de welvaart in die contreien eveneens ouderwets laag is, wordt daarbij gemakshalve vergeten. Als de welvaart daar stijgt, zal ook daar de wens om minder te werken, groeien.

En ja, deze opkomende landen zullen steeds meer vergelijkbaar werk gaan doen. Niks: wij het dure denkwerk en zij de goedkope handjes. Die VOC-tijd is echt voorbij. Ze gaan gewoon hetzelfde doen als wij, en misschien wel beter. En gelukkig maar: voor de werknemer daar die zich niet tot het eind der tijden hoeft uit te putten in onderbetaalde fysiek zware arbeid, maar ook voor ons. Want wij krijgen betere producten uit die landen en kunnen onze producten daar beter kwijt vanwege de gestegen koopkracht.

Het Duitse *Wirtschaftswunder* heeft ons toch ook niet aan de bedelstaf gebracht? Willen wij niet juist dat de productiviteit in Griekenland, Frankrijk en Italië toeneemt?

De vrees dat deze landen ons gaan overvleugelen en wij niets meer te bieden hebben, is economische paranoia – en daarmee een slechte raadgever. Dat Azië, Zuid-Amerika en straks Afrika toetreden tot de mondiaal verbonden kenniseconomie is een geweldige kans. Het zal de innovatiekracht van de wereldeconomie tot nieuwe, ongekende hoogtes doen stijgen.

De toekomst is aan het vegasocialisme

Linkse politiek heeft een verleden om trots op te zijn en is hard nodig om de enorme potentie die de toekomst biedt, te realiseren. De gegroeide welvaart biedt de mogelijkheid het menselijk welzijn, ook dat van de sterk groeiende wereldbevolking, op een ongekend niveau te brengen en te houden. Maar dat lukt niet als we doorgaan op de huidige weg.

Ook links moet zich vernieuwen. Spreiding van kennis, inkomen en macht is en blijft nodig. Daar hoort de spreiding van een gezonde leefomgeving bij. Wat houdt deze vernieuwing nu concreet in? En in hoeverre zien we deze in de praktijk gebracht door de PvdA-bewindslieden? Wat laten zij zien als het gaat om het afbouwen van de schulden, om de verhouding staat-markt, om de waardering van betaalde arbeid?

Afkicken van de schuldverslaving

Om te beginnen met het terugbrengen van de schulden – publiek, maar vooral ook privaat. De PvdA heeft met het afbouwen van de hypotheek-renteaftrek een belangrijke stap gezet voor het tot behapbare proporties terugbrengen van de internationaal ongekend hoge hypotheekschuld. Ook de vermindering van de pensioenbesparingen draagt daaraan bij. Dat zal een langdurig proces zijn. Dijsselbloem heeft de kapitaaleisen voor Nederlandse banken verhoogd; meer blijft nodig. Belangrijk is daarbij ook de verdere afbouw van de hoogte van de hypotheekten opzichte van de waarde van het huis – de *loan to value*-ratio – naar het gemiddelde in de landen om

ons heen. Huizenprijzen zullen in het dichtbevolkte Nederland altijd de neiging hebben te stijgen tot schadelijke hoogtes. Jongeren laten prettig en ruim wonen nu eenmaal altijd zwaarder wegen dan de financiële risico's die daar op de middellange termijn mee gepaard gaan. Zeker zolang er geen toegankelijke huurmarkt is.

Maar het simpelweg langzaam laten leeglopen van de schuldbubbel is onvoldoende. De schuldenlast schaadt daarvoor nu te zeer de economie. Zozeer zelfs dat de schulden hierdoor juist verder kunnen oplopen. Daarom is een snelle herverdeling van inkomen en vermogen nodig, zodat er weer ruimte ontstaat om te besteden en te investeren. Dit geldt zowel binnen Nederland, tussen hoge en lage inkomens en vermogens, als binnen de eurozone, waar een land als Griekenland kampt met een onhoudbare schuldenlast.

Jeroen Dijsselbloems portefeuilles als minister van Financiën en voorzitter van de Eurogroep raken aan het hart van de tegenstelling tussen in schuld gedrenkte arbeiders en de in de crisis alsmaar rijker wordende meest vermogenden. Wat heeft hij betekend voor de arbeiders? Zijn voorname inzet was de regels uit het Stabiliteits- en Groeipact te bewaken, in het bijzonder het maximale begrotingstekort van 3 procent. Hij was een verklaard voorstander van de bezuinigingspolitiek die de eurozone nu al ruim vier jaar teistert, met telkens tegenvallende groei en een daardoor stijgende schuldenlast tot gevolg. Het kwijschelden van schulden of belastingen van vermogens en bedrijven staat niet op zijn agenda. Sterker, of het nu ging om het invoeren van een financiële transactietax of de aanpak van belastingontwijking, Dijsselbloem stond stevast op de rem. Dat terwijl de PvdA elke mogelijkheid om de scheefgroei in het belastingen van arbeid versus kapitaal zou moeten aangrijpen, hoe imperfect ook.

Het nieuwe belastingstelsel biedt de uitgelezen mogelijkheid om de inkomens en vermogens gelijkjer te verdelen. Dat IMF en OESO stellen dat dit de economische groei juist bevordert, zou ook de VVD moeten aanspreken.

Staat en markt

Nodig is ook dat afstand wordt genomen van het absolute geloof in vrije markten. Ja, marktwerking heeft veel goeds gebracht en kan dat blijven doen. Maar een actieve overheid is nodig om te voorkomen dat gevestigde

partijen de markt gaan domineren. Een overheid die monopolies aanpakt: van grondstofmarkten tot die voor de nieuwe media. De strijd van Lodewijk Asscher tegen het misbruik van de interne markt is een goed voorbeeld. Helaas wordt die op andere terreinen niet nagevolgd.

Wat de banken betreft, moet de PvdA vasthouden aan haar verkiezingsprogramma door ABN AMRO en SNS nu niet naar de beurs te brengen. Laat je inspireren door de rijke geschiedenis van (deels) staatsbanken in Nederland: de Nederlandse Herstelbank die bijdroeg aan de wederopbouw, de Nederlandse Middenstands Bank die het midden- en kleinbedrijf ondersteunde en de Postbank die bankdiensten voor iedereen beschikbaar maakte en de innovatie op een goede manier aanjoeg.¹⁹ Links zou ook veel actiever alternatieven moeten bevorderen als kredietunies, *crowdfunding* en onderlinge kredietssystemen voor het midden- en kleinbedrijf.

De markt is een nuttig instrument, maar ook niet meer dan dat. Het primaat voor morele afwegingen en de inkadering van de markt die daarvoor nodig is, ligt bij de politiek. Nationale overheden moeten weer de ruimte krijgen om de eigen economie te reguleren. Dat vereist paradoxaal genoeg juist meer internationale afstemming.

Helaas zien we ook hier PvdA-bewindslieden de verkeerde kant op bewegen. Zo is het minister Ploumen van Buitenlandse Handel en Ontwikkelings-samenwerking die zich blijft inzetten voor handelsakkoorden met de VS en Canada, die bedrijven een eigen rechtbank geven waar ze overheden tot de orde kunnen roepen die hun belangen schaden omdat ze bijvoorbeeld de volksgezondheid willen beschermen. Zo moet Uruguay zich nu tegenover Philip Morris verantwoorden voor het gevoerde ontmoedigingsbeleid voor roken.

Onlangs mocht Ploumen een reactie geven op een inleiding van de Amerikaanse econoom en Nobelprijs-winnaar Joseph Stiglitz. Deze had een gloedvol betoog gehouden over de scheefgroei waartoe de globalisering heeft geleid: veel vrijheden en weinig plichten voor bedrijven. Een situatie die ten koste was gegaan van de vrijheid van landen, rijk en arm, om eigen keuzes te maken en die de positie van werknemers in het Westen sterk heeft verslechterd. Stiglitz sprak zich specifiek uit tegen de handelsakkoorden. Ploumen had slechts drie woorden nodig om deze kans voor open doel – er staat niets over in het regeerakkoord – grandioos te missen. ‘Werk, werk,

werk,' riep ze fier en in de beste sociaal-democratische traditie. Milieu, gezondheid, sociale bescherming en financiële stabiliteit zijn volgens haar belangrijk, maar vormen een luxe die Europa zich nu niet kan veroorloven. Zelfs niet als het gaat om een verdrag dat de Europese overheden gedurende decennia in een wurggreep kan houden. Stiglitz' argument dat een evenwichtig handelsakkoord weliswaar banen zal creëren door toegenomen export maar evenzeer banen zal doen verdwijnen vanwege de extra import, deed het geloof van Ploumen niet wankelen.

Net zo heeft super-eurocommissaris Frans Timmermans zich gestort op het ontmantelen van Europese regelgeving om afval te verminderen en de lucht schoner te maken. Het lot van het voornemen van de vorige commissie om de grootste en meest risicovolle zakenbankactiviteiten te scheiden van het spaargeld is onzeker, maar kent zeker geen prioriteit. Zijn beleidsbrief kwam vrijwel overeen met die van de lobbyisten van het grote bedrijfsleven. De prioriteit die hij wel wil behouden: een nieuw handelsakkoord met de VS.

En dan wat misschien wel de belangrijkste bewindspersoon van modern links had moeten zijn, die van milieu. De PvdA maakte er een staatssecretaris van. De spreiding van een gezonde leefomgeving komt dan ook niet van de grond. Recent zakte Nederland op de Climate Change Performance Index, een toonaangevende internationale klimaatranglijst, van de 34e naar de 42e plaats, net achter Bulgarije en Polen. Van alle EU-landen is alleen Estland lager dan Nederland geëindigd.

De bevrijding van de arbeider

En dan tot slot: het bevrijden van de arbeider van zijn markt. Links moet afscheid nemen van arbeid als het zaligmakende, allesoverheersende doel. De participatiemaatschappij past prachtig bij zo'n nieuwe koers: mensen in staat stellen te zorgen voor elkaar en buiten de betaalde arbeid om invulling te geven aan hun leven. Maar waar zelfs D66 het basisinkomen onderzoekt, blijven de linkse partijen oorverdovend stil. Terwijl als er iets is om de participatiemaatschappij te bevorderen, dan is het dat wel.

Ondertussen stelt dit kabinet de participatiemaatschappij in een kwaad daglicht vanwege de bezuinigingen waarmee de decentralisatie gepaard gaat. Of neem de ondoordachte manier waarop de sociale werkplaatsen

worden gesloten: als de medewerkers hiervan al reguliere banen krijgen vanwege de belofte die de werkgevers hiertoe hebben gedaan, dan gaat dat hoogstwaarschijnlijk ten koste van de kwetsbare groep die nu net in staat is geweest om op eigen kracht een plek te veroveren op de arbeidsmarkt. Deze zullen gedesilluseerd thuis komen te zitten. Met dank aan de PvdA en haar afkeer van 'onechte' werkplekken in de sociale werkvoorziening.

De PvdA moet vooruit naar een toekomst waar het inkomen, zoals gemeten in euro's en vastgelegd in de nationale rekening, er steeds minder toe doet. Omdat we er al veel van hebben en omdat steeds meer waarde buiten het geldsysteem om gecreëerd en verhandeld zal worden.

Natuurlijk, iedereen zal een zeker inkomen behoeven. Maar de hoogte van de inkomsten zal een steeds minder centrale rol innemen. Dat doet het al, maar tot dusver remt de politiek deze ontwikkeling in plaats dat ze deze versterkt. Met de gestegen welvaart is ook de bijdrage van nog meer welvaart voor het welzijn afgenomen. Nog meer biefstuk is niet de weg. Links moet de luxe omarmen dat er nu meer tijd komt voor relaties en zelfgekozen bezigheden. Informatie- en communicatietechnologie biedt volop mogelijkheden tot onderlinge ruil en productie. Die kans mogen we niet laten lopen.

Dit vereist dat men zich bevrijdt van het simplistische economische raamwerk van de zelfzuchtige, op materiële rijkdom beluste kiezer. De kiezer wil veel meer dan een alsmaar groeiend inkomen. De kiezer laat zich op veel meer aanspreken, heeft veel meer drijfveren dan enkel zijn egoïsme. Deze snakt naar zingeving, wil graag solidair zijn en vreest dat zijn leefomgeving onleefbaar wordt. Aan links de schone taak de burger de vrijheid te bieden om ook in deze behoeften te voorzien.

Op vrijwel alle terreinen waarop links van koers moet veranderen, zien we van de PvdA een heel andere beweging. Er is geen wezenlijke breuk met de Derde Weg die de sociaal-democraten voor 2008 bewandelden. Dat de linkse kiezers niet onder de indruk zijn, mag daarom geen verwondering wekken. Het is biefstuksocialisme *on steroids*, en daarmee is het wachten op de volgende crisis. Een crisis die een economisch stagnerend Europa zal treffen waar de financiële schulden al onhoudbaar hoog zijn, waar het sociale kapitaal is geslonken en waar nationalistische poorten van de macht morrelen.

Linkse politiek is hard nodig. Maar dan wel één met oog voor het falen van de markt, met oog voor de breed levende wens om niet materiële consumptie en betaalde arbeid als de enige relevante zaken te beschouwen. Een politiek met oog voor de existentiële bedreiging van onze leefomgeving. Het biefstuksocialisme werkt niet meer. Het is tijd voor de vegetarische variant: ook lekker, een stuk gezonder en veel beter voor de leefomgeving. De toekomst is aan het vegasocialisme.

4

Vrij van neoliberale drang

WILLEM TROMMEL

In de afgelopen decennia is de sociaal-democratie ernstig besmet geraakt door het virus dat neoliberalisme heet. De sociaal-democratie staat daarin overigens niet alleen. Na de val van de Muur verspreidde het marktewangelie zich wereldwijd tot een breed geloof met vele volgelingen. Neoliberalisme werd volgens de sociologen Dardot en Laval (2013) bovenal een ‘praktische rationaliteit’ met totalitaire aanspraken. Zo zijn we het volstrekt normaal gaan vinden om burgers te beschouwen als ondernemers die van hun leven een rendabel project moeten zien te maken. We kijken niet op van politiek die burgers in geval van ‘falen’ aanspreekt of die corrigerend optreedt. Economische groei is daarbij de maat van alle dingen geworden; competitie het vehikel dat ons naar het welvaartsparadijs moet voeren.

Erg gelukkig zijn we er nog niet van geworden. Al helemaal niet toen bleek dat de neoliberale orthodoxie ons allerhande financiële en economische rampspoed bezorgde. Wel veranderde na die eerste crises het taalgebruik. De termen liberaal en neoliberalisme werden steeds vaker in pejoratieve zin gebruikt, niet in de laatste plaats in sociaal-democratische kring. Er leek eindelijk weer een ideologische vijand opgedoken, hoe schimmig en ongrijpbaar ook. Nieuwe politiek heeft dit echter nog niet opgeleverd. Dat komt vooral doordat neoliberalisme deel is gaan uitmaken van het sociaal-democratische gedachtegoed. Als neoliberalisme de te kloppen vijand is, dan zal dus eerst in eigen huis een grote schoonmaak nodig zijn.

De wending naar de markt begon ergens halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw. In deze periode verandert gestaag het sociaal-democratische denken over de drieslag vrijheid, gelijkheid en broederschap. Waar broederschap van oudsher de levensader vormde van de interventionistische staat die actief de maatschappelijke gelijkheid moest bevorderen, en waar deze

solidariteit daarmee de perspectieven van kansarme burgers – de ‘positieve vrijheid’ – zou verbeteren, was er langzaam maar zeker sprake van ‘schuivende panelen’. Al in het gelijknamige rapport van Pronk uit 1987 werd gesproken van deregulering, decentralisatie en privatisering als mogelijke antwoorden op een samenleving die individualiseert en fragmenteert. Hiermee effende men de weg voor samenwerking met ‘rechts’, zoals die later in de paarse coalities daadwerkelijk gestalte zou krijgen. Dit leek toentertijd een knieval voor het liberale adagium ‘minder staat’ – en dus meer ‘negatieve vrijheid’ voor burgers – maar dat was het niet. De sociaal-democraten hadden een ‘Derde Weg’ voor ogen die een nieuw soort interventionisme moest gaan ontwikkelen, gericht op het toerusten van zelfredzame burgers. Deze ‘enabling welfare state’, zoals Giddens (1998) het noemde, was er om juist de ‘positieve vrijheid’ verder te vergroten: stel burgers in staat zelfvoorzienend en autonoom door het leven te gaan.

Dit mag dan geen klassiek liberalisme heten, de Derde Weg is wel een route gebleken die gemakkelijk kon afbuigen naar het vermaledijde neoliberalisme. Het is belangrijk om te begrijpen waarom de sociaal-democratie juist voor dit gedachtegoed ontvankelijk was. In dit betoog zal deze kwestie dan ook als eerste bij de kop gepakt worden: Wat moeten we eigenlijk onder neoliberalisme verstaan, en wat heeft ervoor gezorgd dat het zich als een paard van Troje kon nestelen in de sociaal-democratische beweging? Er passeren eerst enkele verrassende parallellen de revue om vervolgens te komen tot de vraag waarom de sociaal-democratie zich vervreemde van haar kernwaarde: broederschap. Ze werd deelgenoot van een politiek van ‘sociale ontbinding’ die zich legitimeert aan de hand van een meritocratische mythe en is gericht op de fictie van economische zelfredzaamheid van de ik-onderneming met utilitaire doelstellingen. Dit betoog zal eindigen met het medicijn voor dit neoliberale virus. Terug naar gemeenschapsdenken en terug naar de maatschappijkritische traditie, dat lijkt de aangewezen koers. Maar denken is niet genoeg. Bevrijding van de neoliberale aandrang vergt moed en daadkracht.

Neoliberalisering

In de negentiende eeuw komt het liberalisme als politieke filosofie en als economische doctrine tot grote bloei. Het maatschappelijk decor wordt gevormd door de zich snel ontwikkelende industriële samenleving. De kapitalistische productiewijze wordt gemeengoed en brengt steeds meer mensen in een positie van loonafhankelijkheid. Volgens Marx, die het kapitalisme duidt als een stelsel van georganiseerde uitbuiting, wordt arbeid door structurele machtsongelijkheid een verhandelbare waar. Hiertegenover stelt het liberalisme dat het in een markteconomie ten principale gaat om vrijheid. De loonrelatie komt vrijelijk tot stand en vloeit voort uit een aantal onvervreembare individuele rechten: om te ondernemen, handel te drijven, te verdienen en te bezitten. Het gaat hier om ‘natuurlijke rechten’, en het is aan de overheid een rechtssysteem in te richten dat deze rechten waarborgt.

Naast deze morele en juridische rechtvaardiging van het kapitalisme brengt het liberalisme economische argumenten naar voren, zoals in 1776 het meest uitvoerig en inzichtelijk onder woorden gebracht door Adam Smith in *The wealth of nations* (Smith 2004). Kern van de boodschap is dat de collectieve voorspoed optimaal zal zijn als individuen vrij zijn om hun materiële eigenbelang na te jagen. Een thema dat al in 1714 fraai was vertolkt in Mandeville's *The fable of the bees* (Mandeville 1970). Zelfzucht is goed, want via een aantal marktgerelateerde mechanismen – competitie, ruil, prijsvorming – ontstaan evenwichten die uit een oogpunt van het collectief belang optimaal zijn. Overigens moet worden benadrukt dat deze klassieke orthodoxie meer nuance kent dan de neoliberale versie ervan. Zo stelde Smith consequent dat het ruilprincipe pas kan functioneren indien individuen niet alleen oog hebben voor hun eigenbelang, maar ook voor de behoeften van anderen.

Bij elkaar genomen laat het liberalisme van de negentiende eeuw zich typeren als een uitgesproken ‘anti-overheid-filosofie’. Uitgaande van ‘natuurlijk gegeven vrijheden’ dienen overheden zich strikt te beperken tot het bewaken en garanderen daarvan. Dat betekent bescherming van have en goed (‘veiligheid’) en vrij economisch verkeer (‘rechtsorde’), zoals dat tot uitdrukking komt in het bekende beeld van de nachtwakersstaat. Al-

dus ontpopt het liberalisme zich tot een verbeterde tegenstander van welk collectivistisch gedachtegoed dan ook. Of het nu de socialisten zijn die het kapitalisme willen vervangen door een gemeenschapseconomie, of de sociaal-democratische reformisten die met gericht sociaal beleid – herverdeling, sociale zekerheid, zorg – de scherpe kanten van het ruwe kapitalisme willen vijlen, in de ogen van de klassieke liberalen kon het allemaal niet deugen; moreel noch economisch.

Maar het zijn alsnog de barre economische feiten die het liberalisme vanaf de late negentiende eeuw parten gaan spelen. Terugkerende depressies, een diepe crisis in het financiële systeem, culminerend in de Beurskrach van 1929, een daaropvolgende periode van massawerkloosheid en snel toenemende armoede – het leek warempel wel of Marx het bij het rechte eind had gehad, toen hij het kapitalisme typeerde als een zichzelf vernietigend systeem. In de liberale gelederen bracht dit alles grote onrust teweeg, inclusief een felle richtingsstrijd, die in augustus 1938 leidde tot een vijfdaagse samenkomst: het zogenoemde Walter Lippmann-Colloquium. Het gebeurt niet vaak dat politieke ideologieën over een duidelijke geboorteaakte beschikken, maar volgens Dardot en Laval (2013: 49 e.v.) is dat hier het geval. De basisformuleringen van het neoliberalisme zien in reactie op het kernvraagstuk op dit colloquium het licht: Valt het disfunctioneren van de economie op enigerlei wijze toe te schrijven aan de werking van de markt? Of is het juist zo dat de economische malaise veroorzaakt is doordat de markten nog onvoldoende tot hun recht komen?

Voor sommigen, onder wie invloedrijke liberalen als Ludwig von Mises en Frederick Hayek, zouden *laissez faire* en anti-interventionisme de belangrijkste pijlers onder het liberale denken moeten blijven. Dit standpunt werd enigszins getemperd door nieuwe ‘sociaal-liberale’ geluiden die alsnog een zekere mate van overheidsinterventie zouden gaan rechtvaardigen. De gedachte daarbij was dat markten als gevolg van ‘externe effecten’, die niet in de prijsvorming konden worden inbegrepen, faalden. Dit inzicht zou later de weg effenen voor liberale steun aan keynesiaanse stimuleringspolitiek en een zekere mate van collectief welzijnsbeleid. Maar pikanter is een tweede, veel radicaler geluid, dat onder meer Louis Rougier en Walter Lippmann op het colloquium ventileerden. Hun betoog luidde dat het klassieke li-

beralisme op verkeerde veronderstellingen berustte en daarom grondige herijking behoefde.

De voornaamste dwaalgedachte zou het ‘naturalisme’ zijn. Markten en daaraan gerelateerde vrijheden zijn er helemaal niet van nature, maar behoeven welbewuste aanleg, constructie en onderhoud. Lippmann poneerde het heel nadrukkelijk. Liberalisme is niet identiek aan *laisser faire*; er is een neoliberale, activistische politiek nodig die zorg draagt voor de juiste marktcondities. Het belangrijkste criterium voor een dergelijke politiek is dat ze consistent is met het belang van volledige concurrentie.

De neoliberalen begrepen dat er in de reële economie allerlei tendenties bestaan om competitie aan banden te leggen: kartels, monopolievorming, protectionisme en onderlinge solidariteit. Zij beschouwden dit echter als een gevolg van verkeerde economische politiek, en niet als een effect van marktlogica dat competitie nu eenmaal de neiging uitlokt om concurrenten buiten te sluiten. Concurrentie was heilig en moest met de juiste strategieën worden afgedwongen. Met deze zienswijze werd het klassieke geloofsartikel van spontane marktordening ingeruild voor een modernere ‘institutionele benadering’: recht, politiek en organisatievorming kunnen markten maken en breken. Het komt er dus op neer de instituties te bevorderen die het eerste doen en het tweede tegengaan.

Een belangrijke bijdrage aan dit denken werd geleverd door het zogenoemde ordoliberalisme. Deze Duitse school legt zich toe op de analyse van de constitutionele en procedurele orde waarbinnen markteconomieën functioneren. Dit gebeurt uitdrukkelijk vanuit een normatieve agenda, erop gericht de juiste beleidsvoorwaarden voor een vrijemarkteconomie vast te stellen. De ordoliberalen onderstrepen anders dan de klassieke liberalen en marxisten dat het kapitalisme afhankelijk is van historisch gegroeide institutionele ordeningen en patronen, en daardoor vele gedaanten kent. Zo’n ordening is vanuit de marktdoctrine beter naarmate het individuele vrijheid garandeert (een argument voor de *Rechtsstaat*), vrije concurrentie mogelijk maakt (een argument voor institutionele spelregels, ofwel *Ordnungspolitik*) en toeziet op naleving van de regels, zoals het voortdurend realiseren van aanpassingen die voor de gewenste marktorde noodzakelijk blijken (een argument voor *Regulierungspolitik*). De ordoliberalen presenteren een uit-

gebrede politieke agenda die door een van haar hoofdfiguren, Röpke, een programma voor ‘liberaal interventionisme’ wordt genoemd.

En zo arriveren we dan bij het neoliberalisme in zijn actuele gedaante. Dit neoliberalisme laat zich typeren als een radicalisering van ordoliberalen ideeën. Geïnspireerd door het streven al het sociale om te vormen tot een arena van markt en strijd, wordt een venijnige interventiepolitiek voorgestaan die ook zelf zo veel mogelijk gebruikmaakt van concurrentiemechanismen. In enkele hoofdpunten samengevat (zie ook Harvey 2005; Davies 2014):

- » Neoliberalisme staat niet simpelweg voor een herleving van het klassieke *laissez faire*-liberalisme. Het verwijst veeleer naar een actief interventio-nisme, gericht op het creëren van de juiste condities voor een vrijmarkt-economie, waarvan de belangrijkste conditie luidt: volledige competitie.
- » Dit krijgt allereerst vorm in economische ordenings- en reguleringspoli-tiek, maar neemt alsnog scherpere vormen aan wanneer de gedachte postvat dat sommige van deze taken ook wel aan de markt kunnen worden overgelaten.
- » Daarnaast richt het interventionisme zich op instituties die zich traditi-oneel buiten het domein van de markt bevinden, waarbij allereerst moet worden gedacht aan de stelsels van publieke dienstverlening; idealiter worden ook deze onder het regime van marktwerking geplaatst.
- » Ook maatschappelijke instituties – of nog breder: de maatschappelijke verbanden – zijn object van neoliberale politieke interventie met als doel sociale relaties om te smeden tot marktrelaties, inclusief het daarbij behorende, op eigenbelang gerichte, menstype.

De neoliberalen moesten geduldig hun beurt afwachten. Eerst nog ston-den de naoorlogse decennia in het teken van broederschap: wederopbouw, keynesiaans economisch beleid en de opbloei van een verzorgingsstaat. Maar toen deze collectivistische politiek begon te haperen en begin jaren tachtig in een grote crisis geraakte, was de tijd rijp voor een neoliberale episode die nog altijd voortduurt.

Sociale ontbinding in drievoud

Ruim een jaar geleden betoogde Patrick van Schie (2013) in *Socialisme & Democratie* dat neoliberalisme ‘niet werkelijk bestaat’ en dat er maar weinig mensen (of partijen) te vinden zijn die zichzelf ‘neoliberaal’ zullen noemen. Dat laatste klopt vermoedelijk, het eerste niet. Van Schie redeneert als volgt. De ene keer krijgt het neoliberalisme ervan langs omdat het ongebreidelde deregulering en marktwerking zou propageren. De andere keer omdat het juist tot een bemoeizuchtige overheid zou leiden die de vrijheid van burgers beknot. Dit kan niet allebei tegelijkertijd waar zijn, aldus Van Schie, die hieruit concludeert dat neoliberalisme niet veel meer is dan een paraplu-begrip voor allerlei linkse ongenoemens. Daarbij ziet hij over het hoofd dat welbewuste omarming van interventionisme nu juist de innovatie is die het neoliberalisme typeert. Marktcondities en bijbehorende economische vrijheden ontstaan niet vanzelf, maar vergen een specifiek soort ingrijpen tot diep in de leefcondities van mensen. Het is dan ook goed mogelijk om van gulzig liberaal bestuur te spreken. Neoliberaal bemoeizucht bestaat, en wel in de vorm van een interventionisme dat vrijheid dwingend reduceert tot een eng soort economische keuzevrijheid.

Ook sociaal-democraten zien in overheidsinterventies een middel om de zelfredzaamheid van burgers te versterken. Van oudsher richtte men zich op het bestrijden van ongelijke sociale en economische omstandigheden. Maar met de opkomst van de Derde Weg werden de beleidspijlen steeds nadrukkelijker gericht op het individu, en de mate waarin hij is toegerust om in de wereld vooruit te komen. Nog steeds kan het dan gaan om een breed palet van cognitieve, culturele, sociale en economische ‘capabilities’ (Nussbaum 2011), maar mijn stelling luidt dat deze brede beleidsoriëntatie op individuele vermogens al snel in liberaal vaarwater belandde. Het toerusten van burgers werd bovenal een project dat de economische verantwoordelijkheidszin, en daarmee een bijdrage aan de bevordering van marktdenken, moest helpen vergroten.

Onbedoeld nam de Derde Weg hiermee afstand van de maatschappij-kritische traditie binnen het sociaal-democratisch denken. Eerst ging de aandacht voor structurele maatschappelijke ongelijkheden over in een nieuw

soort aandacht voor individuele belemmeringen. Vervolgens ontstond er toenemende affiniteit met een politiek die sociale bindingen ten gunste van economische autonomie, competitie en marktwerking actief beoogt te verzwakken.

Broederschap? De wereld als markt en strijd

De wereld als markt en strijd – zo luidt de titel van de debuutroman uit 1994 van Michel Houellebecq. Een inktzwarte titel voor een boek dat in retrospectief de proloog blijkt te zijn van een serie romans waarin met sociologische scherpte de neoliberale wereld wordt verkend en gehegeld. We maken kennis met een volstrekt geatomiseerd mens: een informaticus die het leven vanuit liberaal perspectief beziet – ‘werken is concurreren, begeren is consumeren, geluk is te koop, of zou dat godverdomme moeten zijn’. Het is een leven dat hem met de dag zwaarmoediger maakt. Uiteindelijk keert hij terug naar zijn geboortedorp om opnieuw contact met anderen en misschien zelfs wel een greintje medemenselijkheid te vinden. Maar daar aangekomen, merkt hij dat zijn isolement definitief is, want hij is niet meer in staat om dat wat buiten hem is geraakt – de gemeenschap – naar binnen te halen.

Is dit een overdreven beeld van hoe het neoliberalisme de samenleving percipieert? Louter en alleen nog als een milieu van zelfzuchtige atomen? Niet als we zouden afgaan op het werk van Ayn Rand. In *Atlas shrugged*, haar vuistdikke roman uit 1957 over de opstand van ondernemers tegen collectivistisch beleid, wordt het najagen van eigenbelang als een moreel superieur principe verdedigd. In haar meer filosofische werk spreekt ze dan ook van de ‘virtue of selfishness’ (Rand 1964). De gedachtegang is simpel. Wie iets voor een ander doet zonder dat in rekening te brengen, begeeft zich in een onduidelijk moeras van afhankelijkheidsrelaties met dubieuze aanspraken op wederkerigheid: een geijkt recept voor sociale lamelndigheid, opportunisme en andere morele malheur. Afhankelijkheid van anderen is ten principale verwerpelijk, want het maakt dat mensen elkaar niet recht in de ogen kunnen kijken. Alleen gezonde wedijver tussen autonome wezens creëert een vitale, eerlijke en welvarende samenleving.

Het is verleidelijk om Ayn Rand als extremiste weg te zetten. Toch zijn vergelijkbare noties maar al te vaak ook door prominente neoliberale voorvechters naar voren gebracht. Beroemd is de uitspraak van Margaret Thatcher: ‘There is no such thing as society.’ Uiteraard bedoelde zij dat niet empirisch, maar vooraleerst normatief. We zouden veel te veel op gemeenschapverbanden leunen, terwijl we behoefte hebben aan assertieve individuen die hun mannetje of vrouwtje staan in de wereld van markt en strijd.

Opnieuw komt hier heel nadrukkelijk de grondige afkeer van afhankelijkheid naar voren. Het voert te ver om Margaret Thatcher of Ronald Reagan, de twee politieke iconen van het neoliberalisme, ervan te betichten dat zij heimelijk het uitsterven van de niet-werkende onderklasse wensten. Ook in hun ogen moest er nog wel een sociaal vangnet zijn, hoe minimaal dan ook. Toch werd keer op keer het beeld bevestigd van de ‘undeserving poor’, van paria’s die niet voor zichzelf willen zorgen en vooral anderen tot last zijn.

Als dit al geen extremisme is vanuit een politieke invalshoek, dan toch in ieder geval vanuit een meer sociologisch begrip van wat een samenleving is. Samenlevingen zijn op wederzijdse afhankelijkheden gebouwd en kunnen eenvoudigweg niet zonder. De groei van de industriële welvaart in de negentiende en twintigste eeuw veronderstelde een alsmaar uitdijend web van onderlinge afhankelijkheden en was gebaseerd op voortschrijdende arbeidsdeling, zoals Émile Durkheim al vroeg – in 1893 – uiteenzette (Durkheim 1984). In de vroegmoderne samenleving was afhankelijkheid de kurk waarop de *Gemeinschaft* drijft, mogelijk gemaakt door een diep geworteld gevoel van wat Durkheim ‘mechanische solidariteit’ noemde.

Toen vervolgens de markteconomie goed op gang kwam, werden de afhankelijkheidsrelaties weliswaar abstracter, anoniemer en complexer, maar niet minder relevant. Het voedde een ander type solidariteit dat veeleer organisch van karakter was. De maatschappelijke ruimte opende zich en kreeg de trekken van een *Gesellschaft*. Hoewel er in deze context steeds meer ruimte ontstond voor het individu en het individuele, was dat toch echt dankzij en niet ondanks het uitdijende web van afhankelijkheden (De Swaan 1989).

Neoliberaal denken gaat aan dit kardinale inzicht voorbij en heeft de sociaal-democratie daarbij op sleeptouw genomen. Naarmate de verzorgingsstaat

meer individuele zelfstandigheid begon voort te brengen – met inkomensbescherming en onderwijs als belangrijkste instrumenten – verbleekte op paradoxale wijze de sociaal-democratische preoccupatie met de collectieve zorg voor levenskansen. Zelfredzaamheid werd in het derdewegdenken beleidsnorm en broederschap kreeg in dit licht een andere betekenis. Het moest erop toezien dat medeburgers zich als ‘autonome’, verantwoordelijke burgers zouden gedragen. In het idioom van de Derde Weg: een beweging van bescherming naar sociale investering (Engelen e.a. 2007).

Op zichzelf valt deze ontwikkeling te begrijpen als een voortgezet sociaal-democratisch streven naar emancipatie en verbetering van levenskansen. Als zelfredzaamheid daarbij eng wordt opgevat als een vermogen om materieel te overleven in de wereld van markt en strijd, wordt dat streven echter tenietgedaan. Deze verregerende economisering van het begrip levenskansen – en daarmee van het vrijheidsbegrip – kreeg in de paarse coalities alsmaar meer reliëf, gevoed door het motto ‘werk, werk, werk’, en vertaald in beleid dat onder versterking van levenskansen vooral de toeleiding naar betaalde arbeid begreep.

Vrijheid? Het overspannen neo-subject

In vrijwel alle romans van Houellebecq keert nog een opvallend thema terug – dat van de vreemdelingenhaat. Dit mag dan wel geen speerpunt van neoliberal beleid zijn, maar het houdt er indirect verband mee. Vreemdelingenhaat wordt gevoed door een onwil of onvermogen tot identificatie met de onbekende ander. Beleid dat sociale bindingen ten gunste van het ‘autonome subject’ beoogt te verzwakken, moet dan ook processen van ‘desidentificatie’ op gang brengen. Dit kan bijvoorbeeld door het welbewust creëren van vijandsbeelden (De Swaan 1997), maar dat is niet hoe het neoliberalisme werkt. De strategie is niet primair gericht op het demoniseren van de ander, maar op de bejubeling van het zelf.

In de geschiedenis van het kapitalisme hebben zich vaker episoden voorgedaan waarin beleid gericht op de vorming van burgers tot bruikbare economische subjecten het licht ziet. Zo ontstond in de jaren twintig van de

twintigste eeuw de ‘fordistische’ arbeidspolitiek. Automobiefabrikant Henry Ford begreep als eerste dat de moderne technieken voor massaproductie vroegen om betrouwbare en gedisciplineerde werknemers. Alcoholmisbruik, instabiele gezinssituaties, kortetermijngeneugten, irrationele levenskeuzes – het droeg allemaal niet bij aan een soepel verlopend productieproces. Daarom investeerde Ford in welzijnswerkers die met huisbezoeken zouden gaan bijdragen aan de wording van de *industrial man*. Maar daarnaast begreep Ford ook dat rudimentaire vormen van loonzekerheid (de *five-dollar day*) en arbeidszekerheid nodig waren. Wie zou anders de massaal geproduceerde auto’s van hem gaan afnemen?

Dit fordisme en de verbintenis die het in de naoorlogse decennia aanging met de inzichten van Keynes, legde de basis voor de ‘welvaartsgedachte’. Collectieve investeringen in sociaal beleid waren geen kostenpost, maar maakten de consumptiemaatschappij mogelijk (Trommel 1995). Het corresponderende ‘menstype’ was loyaal en betrouwbaar, tevreden met een ‘vaste baan’, verankerd in een stabiel gezinsleven en georiënteerd op een aantal normen, die steeds vaker werden aangeleverd door de zogenoemde professies. Artsen reikten richtlijnen aan voor een gezond leven; onderwijzers spiegelde het leven voor als een te organiseren cognitief wordingsproces; welzijnswerkers en psychologen vertelden hoe een gelukkig leven er zou moeten uitzien.

Michel Foucault (1977) heeft dit de opkomst van de ‘disciplinaire macht’ genoemd. Anders dan de traditionele, ‘soevereine’ macht was deze macht niet uit op onderdrukking van onderdanen maar juist op het zichtbaar maken van individualiteit, en wel op zo’n manier dat deze ‘genormaliseerd en gedisciplineerd’ werd. Foucault noemde dit in navolging van Jeremy Bentham het panoptische principe. De professies (‘disciplines’) produceren verwetenschappelijkte normen voor een ‘goed en juist leven’ en maken zo een ‘sociale dressuur’ mogelijk met behoud van het idee van individuele vrijheid. Of beter nog: de dressuur berust in de kern op de ‘productie’ van een specifiek soort subjectiviteit.

Hier wordt duidelijk waarom sociaal-democratisch denken ontvankelijk is voor neoliberale impulsen. Fordisme is voor sociaal-democraten gericht op sociaal-culturele verheffing en dus nauw verwant aan beschavingspoli-

tiek. Dit vergt een zeker disciplinerend paternalisme dat dienstbaar is aan utilitaire, economische doelstellingen. Maar waar zulke sociale politiek eerst nog gematigd is en is gericht op verheffing van groepen, kan vervolgens een scherper, op individuen gerichte ‘biopolitiek’ opbloeien. Ook door Foucault wordt dit onderscheid niet altijd duidelijk aangebracht. Zijn vroege werk leest als een kritiek op de humanistische interventies van de ‘disciplines’. Hans Achterhuis (1981) interpreteerde destijds diens kritiek op de ‘markt van welzijn en geluk’ als zodanig.

In het latere werk wordt disciplinaire macht echter steeds nadrukkelijker geassocieerd met neoliberalisme, en het daarbij behorende streven naar economisch bruikbare, zelfsturende subjecten (*governmentality*). Toch valt in weerwil van deze ambiguïteit te betogen dat de stap van het fordistische naar het neoliberale mensbeeld een cruciale is. Een stap die vanaf de jaren tachtig ook door steeds meer sociaal-democraten is gezet.

Een rake typering geven Dardot en Laval (2013), die in hun recente werk over het neoliberalisme spreken van het ‘individu als onderneming’. Dit ligt in de lijn van wat de Duitse socioloog Ulrich Beck (1994) eerder al de opkomst van ‘Me & Co’ noemde: het individu dat geacht wordt zijn leven als een te vervaardigen product te overzien en vorm te geven. Me & Co is een calculerend ‘neo-subject’ dat sociale relaties primair op economisch nut beoordeelt en dan ook niet langer in duurzame loyaliteiten gelooft. Men wordt vanuit politiek, beleid en management aangespoord zichzelf voortdurend te overtreffen. Beperking van de arbeidszekerheid, bevordering van het zzp-schap en privatisering van de sociale zekerheid zijn typische voorbeelden van beleid die de groei en bloei van de ik-onderneming moesten bevorderen.

Me & Co wordt daarbij geacht primair zelfsturend te zijn. Zijn leven mag zich niet gemakzuchtig nestelen in een veilige sociale context of de zekerheid van ‘lifetime employment’: er valt immers zo veel meer uit te halen. Het neo-subject moet zich spiegelen aan de prestaties van andere ik-ondernemingen, en inzien dat zijn leven nu niet en eigenlijk nooit aan de hoogste productie-eisen voldoet. Hij kan het best nog gezonder leven, meer studeren, harder werken en zelfzuchtiger zijn, want zijn mededingers staan natuurlijk ook niet stil.

Wellicht het meest typerend voor de overgang van fordisme naar neo-liberalisme is het veranderende politieke discours over risico's (Beck 1992). Wat eerst nog sociale risico's waren, wordt in toenemende mate gezien als levensrisico's. De fordistische mens bevond zich in een beschermend milieu van bedrijf, familie, collega's, vakbond, vereniging en verzorgingsstaat, en mocht erop rekenen dat pech en tegenslag door de gemeenschap werden opgevangen. Het 'neo-subject' mag en kan tegenslag nog slechts begrijpen als een gevolg van slecht zelfmanagement ofwel een mislukt leven. Het neo-subject krijgt niets meer aangereikt vanuit de traditie, het geloof en de sociale omgeving, maar beziet het leven als de uitkomst van een groot aantal persoonlijke keuzes. Hierin staat hij alleen: anderen maken andere keuzes die hem vreemd zijn. Het is de vrijheid van het isolement, om het in de stijl van Houellebecq te zeggen.

Gelijkheid? Meritocratische fabels

Wie de samenleving radicaal probeert te doordenken als een arena van concurrerende individuen, moet wel tot de conclusie komen dat dit een samenleving is die sociale ongelijkheid tot norm verheft en het idee van een gemeenschappelijk lot afkeurt. Het is een tweesnijdend zwaard van sociaal-darwinistische makelij. Competitie creëert nu eenmaal winnaars en verliezers, en de moraal verbiedt competitievervalsing in de vorm van steun aan verliezers. Herbert Spencer formuleerde het als volgt: 'Wie niet energiek genoeg is om voor zichzelf te zorgen, die sterft, het is de wet van de natuur' (Spencer 1864).

De Franse econoom Piketty (2014) stelt dat de maatschappelijke ongelijkheid groeit wanneer het rendement op kapitaal hoger is dan de gemiddelde economische groei. Hij laat vervolgens nauwgezet zien dat dit vanaf 1973, evenals in de negentiende eeuw, vrijwel voortdurend aan de orde is. De ongelijkheid in inkomen en vermogen groeit. Tegelijkertijd heeft de neo-liberale economie een ontwrichtende uitwerking op de sociale verbanden, zoals de verzorgingsstaat (Judt 2010), die compensatie zouden kunnen bieden. Volgens een intrigerende studie van de epidemiologen Wilkinson

en Pickett (2009) is de omvang van sociale ongelijkheid een nauwkeurige voorspeller van allerhande maatschappelijke ellende, waaronder depressies, drugsgebruik, tienerzwangerschappen, slechte gezondheid, criminaliteit en vroegtijdige sterfte. Sociale ongelijkheid werkt ondermijnend en verpest een maatschappij van binnenuit, aldus Judt (2010: 32), die dan ook de volgende verzuchting slaakt over dertig jaar neoliberalisme: 'Het land is moe.'

Dat is goed getroffen. Statusverschillen zijn één ding, maar ronduit fnuikend is de gedachte dat gebrek aan succes vanzelfsprekend op het conto van het individu geschreven dient te worden. Dat is een fatale drogreden, zoals Michael Young al in 1958 in een mooie, satirische beschouwing van het meritocratisch denken liet zien. Het leidt tot onrecht dat bovendien des te venijniger wordt naarmate de alternatieven voor een 'goed leven' opdrogen. Juist dat brengt het neoliberalisme teweeg. Als de maatschappelijkheid ten gunste van de markt ineenschrompelt, resteert er geen andere optie om dan ook maar een neo-subject te worden. De kloppacht op individueel succes, status en materiële rijkdom is zelfversterkend.

Hoe dit de samenleving voert tot een staat van overspannenheid, laat zich nog wat preciezer duiden wanneer we de psychologie van het neo-subject in ogenschouw nemen. In een scherp essay komt filosoof Byung-Chul Han (2012) snel tot de kern van de zaak: we zijn onze eigen slavendrijvers geworden. Waar sprake is van uitbuiting door anderen, daar is nog altijd de mogelijkheid van verzet, al dan niet samen met lotgenoten. Maar wie zichzelf opjaagt en vervolgens faalt, richt zijn woede naar binnen. De psychoanalyticus Verhaeghe (2012) spreekt van de 'ziekmakende fictie van het autonome individu'. Inmiddels hebben zich steeds meer psychiaters gemeld die in hun wachtkamers mensen aantreffen met aan de neoliberale cultuur gerelateerde aandoeningen: hyperactief of juist opgebrand, zelfdestructief dan wel vol wrok tegenover 'de anonieme ander'. In dit laatste toont zich een tweede facet van het onbehagen: de woede kan zich tegen het eigen zelf richten, maar kan zich ook vertalen in diepe afkeer van al de mededingers die hoger scoren op de prestatieladder en dus het eigen succes in de weg staan. Gammon (2013) spreekt van een instabiel narcistisch menstype: zolang de ik-onderneming floreert, leeft de onrealistische verheerlijking van het zelf; als we falen, heersen de zelfhaat en het groeiende onvermogen zich met

anderen te verbinden. De ander is primair mededinger en op z'n hoogst een 'consumptieartikel', een leverancier van bewondering en plezier (Han 2014).

Toen enkele decennia geleden de Derde Weg werd gemunt, heette het dat we niet meer naar 'gelijkheid als uitkomst' zouden moeten streven. Het ging voortaan om 'inclusieve gelijkheid', ofwel het recht om mee te mogen doen en daartoe adequaat te worden uitgerust. Langzaamaan heeft deze benadering, die aanvankelijk breed gericht was op het versterken van 'capabilities', zich versmald tot een utilitaire activeringspolitiek. Dit denken lijkt failliet, of we zouden moeten vinden dat het wel zo eerlijk is dat langzaamaan steeds grotere groepen, ook en juist in de middenklasse, serieus voor hun bestaan moeten vrezen. 'Iedereen moe en onzeker' is immers ook een vorm van gelijkheid. Voor wie geen trek heeft in dergelijk cynisme, resteert geen andere keus dan afstand te nemen van eerdere keuzes; ze bleken een dwaalspoor.

De tirannie verdrijven

De sociaal-democratie verkeert in een diepe crisis. Dat is een rechtstreeks gevolg van het fatale verbond dat werd aangegaan met het neoliberalisme. Neoliberaal denken is in de kern antimaaatschappelijk en actief gericht op een politiek van sociale ontbinding. Neoliberalisme staat haaks op de waarde die nu juist het hart van de sociaal-democratie zou moeten uitmaken: broederschap.

Dit hart lijkt serieus te haperen. Waar de overheid uitdrukking zou moeten zijn van sociaal-politieke verbondenheid, ontwikkelde deze zich tot een *managerial state*: relatief vervreemd van de gemeenschap die ze geacht wordt te vertegenwoordigen, en voortgedreven door een mix van neoliberale prestatiefixatie en sociaal-democratische planningsdrift. In het sociaal beleid is broederschap verruild voor de kweek van nijvere neo-subjecten en op de arbeidsmarkt staat de 'gemeenschap van werkenden' onder druk van hyperflexibiliteit, kortstondige dienstverbanden, onderlinge competitie en prestatiedruk. Sociale interventies zijn gericht op het 'onvolmaakte ik', dat via activering, coaching en allerhande persoonlijkheidsstraingen moet leren 'heel zijn wezen' in te zetten ten behoeve van een productief en rendabel arbeidsleven.

Valt dit tij te keren? Het zal niet volstaan om simpelweg te proclameren dat broederschap opnieuw een kernwaarde moet zijn. De kwestie is dat we niet goed meer weten op welke sociale verbindingen het beginsel van toepassing zou moeten zijn. We leven in tijden van uiteenvallende gemeenschappen: mondiaal, nationaal en lokaal. Wereldwijd ontwricht het kapitalisme sociaal-culturele verbanden en wakkert het daarbij nieuwe bestaansonzekerheden aan. Dit is altijd zo geweest (Polanyi 1944), maar de huidige schaal is door toedoen van activistische neoliberale politiek en de ongekende technologische mogelijkheden enorm. De wereld van markt en strijd is een wereld op drift, waarbij natiestaten langzamerhand hun samenbindende betekenis dreigen te verliezen.

Wellicht schuilt hierin de eerste taak voor een sociaal-democratische beweging die zich aan liberaal denken zou willen ontworstelen: het zoeken naar de gemeenschappen van de toekomst. Met het ontstaan van een wereldwijd kapitalisme georganiseerd in grensoverschrijdende waardeketens, komen ook nieuwe contacten, verbindingen en verknopingen tot ontwikkeling. Nu nog worden deze hoofdzakelijk geordend via de wetten van de markt en bijbehorende marktmacht, maar denkbaar is dat hieruit nieuwe sociale bewegingen ontstaan. Dit geeft uitzicht op innovatieve, toekomstgerichte politiek, mits we in staat zijn de collectieven te benoemen die er in dit verband toe doen. Elders heb ik, in navolging van Sassen (2008), betoogd dat het tijd wordt de preoccupatie met het nationale economische belang af te zwakken ten gunste van een speurtocht naar een nieuwe gemeenschap op de zogenoemde globaal-lokale as.

Aanknopingspunten genoeg. Denk aan professionals die in virtuele netwerken samenwerken. Denk aan internationale ondernemingen die rudimentaire vormen van transnationaal sociaal beleid ontwikkelen. Denk aan de dynamiek in *global cities*, of aan de nieuwe sociaal-politieke initiatieven van samenwerkende burgers, politici en bestuurders in buurten en regio's. Deze gemeenschappen in wording bouwen nieuwe sociale arrangementen op plekken waar de politiek het verschil niet meer kan maken. Van Putten (2013) spreekt van ontluikende coöperatieven.

Zo'n zoektocht naar broederschap leidt als vanzelf tot een nieuw begrip van vrijheid – het hoofdthema van deze bundel. In de neoliberale ideologie

staat vrijheid voor individuele autonomie. In het reëel bestaande neoliberalisme is vrijheid vooral de resultante van een politiek georkestreerde opdracht het leven als ik-onderneming vorm te geven. Het lijkt tijd deze rationaliteit te ontmaskeren als een vrijheidsberovende praktijk.

Dit vraagt enerzijds om herwaardering van ‘negatieve vrijheid’, in de zin dat het niet overheden zijn die stipuleren hoe wij moeten leven, maar dat het primair aan burgers is hierover weloverwogen keuzes te maken. Maar dit kan geen negatieve vrijheid zijn in de klassieke liberale zin. Vanuit een vernieuwend sociaal-democratisch perspectief moet tegelijkertijd worden benadrukt dat deze vrijheid niet kan bestaan zonder inbedding in de gemeenschap. Het gaat hier om een oude sociologische wijsheid: vrijheid bestaat niet zonder afhankelijkheid van anderen. Vrij is de persoon, die inziet dat hij anderen nodig heeft om zijn leven te kunnen leiden. Harry Kunneman (2009) spreekt in dit verband heel fraai van ‘diepe autonomie’. Dit is een vorm van zelfstandigheid die een wezenlijk besef van wederzijdse afhankelijkheid insluit. Het leven is voor het individu niet volledig maakbaar en niet louter de resultante van persoonlijke keuzes en prestaties. Het is, kortom, geen ik-onderneming.

We zijn aangewezen op anderen en vrijheid is niet meer dan de mogelijkheid die afhankelijkheid te plooiën. Dit vereist ‘levenskunst’, een kunst die we voor een deel hebben afgeleerd onder condities van de verzorgingsstaat. Een sociaal-democratie die voorbij het neoliberalisme wil komen, zou zich de vraag moeten stellen op welke manier we het prestatieparadigma van de *managerial state* kunnen inruilen voor herstel van collectieve levenskunst in een verzorgingsstaat ‘nieuwe stijl’. Hier ligt een immense uitdaging: hoe kunnen de lokale zorgen en problemen van burgers worden verbonden aan het lot van gemeenschappen die in toenemende mate ‘globaal’ zijn?

Die opgave vereist dat vraagstukken van maatschappelijke ongelijkheid opnieuw en prominent op de sociaal-democratische agenda prijken. Ooit was dit toch het handelsmerk van de beweging. Ongelijkheid in levenskansen was onrechtvaardig en onaanvaardbaar aangezien het veelal een effect was van sociale en economische condities, die voor het individu nu eenmaal onbeheersbaar zijn. Het ging om noodlot, niet om keuzes.

Van deze maatschappijkritische traditie is weinig meer over. Weliswaar

mag Piketty's werk zich inmiddels in grote belangstelling verheugen, zolang de taal van politiek en beleid op meritocratische leest geschoeid blijft, draait het hier om lippendienst. Het komt me voor dat sociaal-democraten hier een tweeledig trauma te overwinnen hebben. Ten eerste lijken velen bevreesd om voor 'gelijkheidsfetisjist' te worden uitgemaakt. Was dat immers niet altijd het sociaal-democratische manco? Alles en iedereen aan elkaar gelijk maken, en dus alles even grauw en grijs (Frissen 2007)?

Het is waar dat het socialisme van weleer als een totalitaire gelijkheids-machine fungeerde, maar evengoed kan dit worden geconcludeerd over het reëel bestaande neoliberalisme van vandaag. Althans, ik bespeur niet veel diversiteit in de hordes individualisten die angstvallig bezig zijn hun prestaties op te poetsen. Opkomen voor een werkelijk brede en rijke opvatting van *capabilities* lijkt me de remedie bij uitstek tegen utilitaire eenheidsworst. Zulke *capabilities* zullen dan alle bronnen moeten insluiten (economisch, sociaal én cultureel) die mensen waarachtig in staat stellen levenskunstenaar te zijn.

Een tweede aspect van het sociaal-democratische gelijkheidstrauma betreft de rechtsstaat en het daarin vervatte beginsel van gelijke behandeling. Nu de decentralisaties in het sociale domein in volle gang zijn, groeit de angst dat burgers in Leiden andere sociale rechten zullen hebben dan in Wassenaar. Moet nu dan ook nog deze ultieme waarborg worden losgelaten? Hier valt de sociaal-democratie in het neoliberale zwaard dat ze zelf heeft helpen oprichten.

Dit zwaard bestaat uit een publieke sector die eenzijdig in het teken staat van extrinsieke waarden als doelmatigheid en prestatiescores. In een dergelijke context zal de gelijkheidskwestie almaar verder opspelen, en wel in de vorm van verongelijkte burgers die boos hun recht opeisen op de 'zorgmarkt'. Dit juridisch ondersteunde consumentisme is een neoliberale uitwas die zich alleen laat bestrijden door de intrinsieke waarden van publieke diensten opnieuw te doordenken. Wat verstaan we eigenlijk onder 'goede zorg', 'goed onderwijs', 'goed bankieren' en 'goed bestuur'? Alleen als we deze vragen serieus nemen, valt te ontsnappen aan de perverse van gelijke rechten. In plaats van gelijke behandeling zullen we dan spreken van billijke behandeling, overeenkomstig de waarden die in de gemeenschap van dienstverleners en hun praktijken zijn gemunt.

Neoliberalisme – zo begon ik mijn betoog – is werkelijk overal, en het valt dan ook niet mee hiervan los te komen. Van enige afstand bekeken, lijkt het erop dat de sociaal-democratie inmiddels op zoek is naar een ont-snappingsroute. Het *Van waarde*-project, in het leven geroepen door het wetenschappelijk instituut van de PvdA, is hiervan een indrukwekkend voorbeeld. Op zoek naar wat in onze tijd van waarde is of zou moeten zijn, voorbij de neoliberale moraal, zijn er in dit project interessante uitgangspunten geformuleerd, waaronder het ‘van ik naar ons-principe’ en respect voor ‘goed werk’.

Op een partijcongres in 2013 werd de nieuwe koers met een heuse resolutie omarmd, waarna de partij overging tot de orde van de dag. Samen met coalitiepartner VVD doorwerken aan een liberaal regeerakkoord. Er is dus meer nodig. Neoliberalisme laat zich niet verbannen met vlammende taal alleen, daarvoor zit het te diep verankerd in de routines van alledag. Het is een geïnternaliseerde drang, een praktische rationaliteit. Nodig lijkt dus allereerst een serieus uitdrijvingsritueel. Het is één ding om nieuwe waarden te munten, maar de herinrichting van het huis zal falen als niet eerst de rommel van het verleden wordt opgeruimd. Ik eindig mijn betoog daarom met een vijftal praktische wenken die hierbij behulpzaam kunnen zijn:

- » staak de steun aan de decentralisaties in het sociale domein waar deze primair berusten op de hilarische leugen ‘meer met minder doen’;
- » neem rigoureuze afstand van prestatiesturing in de publieke sector (zorg, welzijn, onderwijs, wetenschap, veiligheid, sociale zekerheid, volkshuisvesting);
- » zeg vaarwel tegen de mythe van meritocratie en aanverwante fabels over het neo-subject;
- » beëindig de ontmanteling van de cultuursector;
- » schrap alle bedrijfsmatige taal uit stukken die gaan over het functioneren van de overheid.

Het verdrijven van de neoliberale tirannie vergt moed en daadkracht, maar het zou weleens een spetterend bevrijdingsfeestje kunnen opleveren.

LITERATUUR

- Achterhuis H. (1981) *De markt van wel zijn en geluk*. Baarn: Ambo.
- Beck, U. (1994) 'The reinvention of politics; towards a theory of reflexive modernization'. In: Beck, U., A. Giddens & S. Lash, *Reflexive modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992) *Risk society. Towards a new modernity*. Londen: Sage.
- Commissie-Pronk (1987) *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*. Amsterdam.
- Dardot, P. & C. Laval (2013) *The new way of the world. On neoliberal society*. Londen: Verso.
- Davies, W. (2014) A bibliographic review of neoliberalism. *Theory, Culture & Society*, 16 september.
- Durkheim, E. (1984, orig. 1893) *The division of labour in society*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Engelen, E., A. Hemerijck & W. Trommel (2007) *Van sociale bescherming naar sociale investering. Zoektocht naar een andere verzorgingsstaat*. Amsterdam: Boom.
- Foucault, M. (1977) *Discipline and punish. Birth of the prison*. Londen: Penguin Books.
- Frissen, P.H.A. (2007) *De staat van verschil*. Amsterdam: Van Gennep.
- Gammon, E. (2013) The psycho- and sociogenesis of neoliberalism. *Critical Sociology* 39, 4: 511-528.
- Giddens, A. (1998) *The third way. The renewal of social democracy*. Londen: Polity.
- Harvey, D. (2005) *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Han, B-C. (2012) *De vermoeide samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.
- Han, B-C. (2013) *De terugkeer van Eros*. Amsterdam: Van Gennep.
- Judt, T. (2010) *Ill fares the land*. Londen: Penguin.
- Kunneman, H. (2009) *Voorbij het dikke-ik*. Amsterdam: SWP.
- Mandeville, B. (1970, orig. 1714) *The fable of the bees*. Hammondsworth: Phillip Harth.
- Nussbaum, M. (2011) *Creating capabilities*. Cambridge: Harvard University Press.
- Piketty, T. (2014) *Capital in the twenty-first century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Polanyi, K. (1944) *The great transformation*. Boston: Beacon Press.
- Putten, R. van (2013) *De vierde weg*. Masterthesis Bestuurskunde, VU.
- Rand, A. (1957) *Atlas shrugged*. Londen: Penguin.
- Rand, A. (1964) *The virtue of selfishness*. Londen: Penguin.
- Sassen, S. (2008) *Territory, authority, rights. From medieval to global assemblages*. Princeton: Princeton University Press.

- Schie, P. van (2013) Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt! *Socialisme & Democratie*, 70, 6: 72-78.
- Smith, A. (2004, orig. 1776) *The wealth of nations*. Londen: Barnes & Noble.
- Spencer, H. (1864) *The principles of biology*. Londen [etc.]: Williams and Norgate.
- Swaan, A. de (1989) *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1997) *Uitdijende kringen van desidentificatie. Gedachten over Rwanda*. Trimbos-lezing.
- Trommel, W.A. (1995) *Korter arbeidsleven. De wording van een rationele mythe*. Den Haag: Sdu.
- Trommel, W.A. (2009) *Gulzig bestuur*. Den Haag: Lemma.
- Verhaeghe, P. (2012) *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wilkinson, R.G. & K. Pickett (2009) *The spirit level. Why more equal societies almost always do better*. New York: Bloomsbury Press.
- Young, M. (1958) *The rise of the meritocracy*. Londen: Thames & Hudson.

5

In de boksring van de vrijheid: Den Uyl versus Hayek

MERIJN OUDENAMPSEN

‘It is true that to be free, may mean freedom to starve, to make costly mistakes or to run mortal risks.’

Friedrich Hayek, *The constitution of liberty*

De één zijn vrijheid is de ander zijn gebondenheid. In het naoorlogse politieke conflict tussen links en rechts staan twee concepties van vrijheid centraal: een socialistisch en een neoliberaal vrijheidsidee. Het zijn twee tegengestelde ideaaltypes waar de huidige politiek nog immer op teert, zij het bijna altijd in gemengde of gematigder vorm. Twee denkers zijn aan die concepties verbonden. Er is Den Uyl, de belangrijkste ideoloog van de naoorlogse sociaal-democratie en medeauteur van *De weg naar vrijheid*, het plan waarmee de PvdA voor het eerst haar socialistische maatschappijvisie ontvouwde. En er is Friedrich Hayek, auteur van *De weg naar slavernij*, grondlegger van het neoliberalisme en intellectueel boegbeeld van de VVD.¹ Bij hun oprichting gebruikten beide partijen het begrip vrijheid op strategische wijze om politieke hegemonie te verwerven. In andere woorden: om de politieke ruimte af te bakenen en een eigen toekomststreven te verwoorden, om meerderheidscoalities te vinden en op basis daarvan het electoraat te overtuigen. Beide stromingen herwerkten hun ideologieën in oppositie tot elkaar. Het neoliberalisme en het democratisch socialisme zijn uit een onderlinge ideeënstrijd ontstaan.

De verhouding tussen vrijheid en gelijkheid was daarbij essentieel. Voor Den Uyl was gelijkheid een voorwaarde voor vrijheid en vice versa. Volgens Hayek leidde het gelijkheidsstreven juist tot onvrijheid. Deze twee met elkaar strijdige visies zouden in de jaren negentig worden samengebracht in de centristische synthese van de Derde Weg, een nog immer dominant

gedachtegoed onder de middenpartijen. De eerste grote scheuren vertonen zich nu in de vorm van het moeilijk verkoopbare economische beleid en de tanende electorale populariteit van de PvdA. Een korte terugblik biedt hopelijk oriëntatiepunten voor het hervinden van een progressieve koers.

Vrijheid of slavernij?

In 1944 publiceerde de Oostenrijkse filosoof en econoom Friedrich Hayek *De weg naar slavernij*. Het zou uitgroeien tot een van de stichtingsteksten van de beweging die indertijd door haar aanhangers het neoliberalisme werd genoemd. In het boek portretteerde Hayek centrale planning en overheidsinmenging in de economie als een hellend vlak richting de knechting van de mens: de totalitaire samenleving. Het beoogde doelwit van zijn kritiek was bovenal de sociaal-democratie en de dominante invloed van de inzichten van John Maynard Keynes. In 1951 verscheen het plan van de PvdA genaamd *De weg naar vrijheid*, een in ambitie ongeëvenaarde schets voor de bevrijding van de mens door invoering van een Nederlands socialisme. Het socialisme als stroming, aldus de introductie, is 'een beweging, die de ganse maatschappij, zoals ze onder de inwerking van het kapitalistische systeem is geworden, wil hervormen tot een gemeenschap van vrije mensen'.² Zowaar geen bescheiden opgave. De toen 33-jarige Den Uyl was als directeur van de Wiardi Beckman Stichting een van de voornaamste auteurs. Zoals de titel al doet vermoeden, is het rapport een niet mis te verstane replek op het boek van Hayek en zijn Nederlandse aanhangers.³

Het democratisch socialisme en het neoliberalisme zijn ontstaan uit een onderlinge ideeënstrijd naar aanleiding van de crisis van het *laissez faire*-kapitalisme in de jaren dertig. Inzet van het conflict was de vraag hoe vrijheid gegarandeerd kan worden ten opzichte van de totalitaire dreiging van fascisme en stalinisme. De oorsprong van het antagonisme tussen Den Uyl en Hayek is terug te voeren tot het socialistische experiment van het Rode Wenen. Van 1918 tot 1934 werd Wenen bestuurd door een sociaal-democratische coalitie die een reeks van ambitieuze sociale, culturele en democratische hervormingen doorvoerde. Voor socialistische denkers als de

econoom Karl Polanyi en de socioloog Karl Mannheim was dit experiment het uitgangspunt voor de ontwikkeling van een democratische vorm van socialistische planning. In hun ogen had het *laissez faire*-liberalisme de weg geplaveid voor de opkomst van het fascisme. Democratische planning was de enige manier om vrijheid te garanderen.⁴

Het Rode Wenen verschafte ook het decor voor het invloedrijke *Privat-seminar* van Ludwig von Mises en zijn pupil Friedrich Hayek. Zij stelden dat socialistische planning per definitie tot falen gedoemd is omdat het onmogelijk is voor centrale planners om vraag en aanbod te overzien; enkel het prijsmechanisme van de vrije markt is daartoe in staat. Vanwege deze fatale tekortkoming zou elke vorm van planning – aangeduid met verzameltermen als ‘dirigisme’, ‘collectivisme’ of ‘interventionisme’ – onherroepelijk verzanden in autoritarisme en totalitarisme. Het werd de grondslag voor Hayeks these in *De weg naar slavernij* dat het (Duitse) socialisme verantwoordelijk is voor de opkomst van het fascisme.

Polanyi en andere Weense socialisten polemiseerden uitgebreid met Mises en Hayek. Uit dit zogenoemde socialistische calculatiedebat zou na de oorlog het neoliberalisme en het democratisch socialisme ontstaan.⁵ Op basis van deze discussie ontwikkelden Polanyi en Mannheim hun ideeën over gedecentraliseerde planning, fundamentele democratisering, en de vorming van de mens tot kritische burgers via het onderwijs. Uit deze lovenswaardige traditie van socialistisch humanisme zou Den Uyl zijn inspiratie putten voor *De weg naar vrijheid*: uit Karl Mannheims *Man and society in an age of reconstruction* (1940) en *Freedom, power and democratic planning* (1950), wat weer in belangrijke mate geïnspireerd was door Polanyi's beroemde kritiek van *laissez faire* in *The great transformation* (1944). Wie Mannheim leest, vindt daar de grote thema's in het denken van Den Uyl: fundamentele democratisering, technologische ontwikkeling, ideologie en utopie, transformatie van de mens en de verhouding tussen theorie en praktijk.

Het neoliberalisme waartegen Den Uyl zijn eigen denken definieerde, zou in de naoorlogse periode hoofdzakelijk bij de VVD onderdak vinden. Op 25 april 1952 hield Pieter Oud – samen met Dirk Stikker oprichter van de VVD in 1948 – een verkiezingstoespraak op de jaarlijkse vergadering van zijn partij waarin hij deze expliciet met het neoliberalisme verbond. Verheugd

stelde hij vast ‘dat men voor het neoliberalisme, dat wij voorstaan, meer en meer oog begint te krijgen’.⁶ In felle bewoordingen waarschuwde Oud voor het plan van de PvdA: ‘De vrijheid die het ons voorspiegelt, is niet de onze. Het is de socialistische vrijheid. Vrijheid binnen het kader van een allesverzorgende Staat. De vrijheid van het onmondige kind in de hoede van een welmenende vader.’ Of nog stilliger: ‘Dat socialisme en vrijheid samen zouden kunnen gaan, is de gevaarlijkste illusie, die men zich denken kan.’⁷

In lange verhandelingen in de toenmalige liberale partijkrant wordt het beginselprogramma van de VVD – meer specifiek het beroep op de vrijheid van de mens – uitgelegd in termen van de filosofie van Hayek en zijn Duitse medestrever Röpke. Daarbij werd opgeroepen tot compromisloos verzet tegen het socialisme: ‘Concluderend herhalen wij dat het inzake dirigisme of vrijheid principieel gaat om het een of het ander. (...) Onze taak zal het daarbij zijn het dirigisme te ontmaskeren, ook daar waar het zich in mildere verschijningsvormen aan ons vertoont of werkt met leuzen die het eigenlijke doel verhullen.’⁸ Dirigisme of vrijheid werd zo de contrastrijke slogan waarmee de VVD de gevreesde opkomst van socialisme en verzorgingsstaat probeerde te verijdelen.

Van socialistische zijde was men al even onverbiddelijk. In *De weg naar vrijheid* werd gesteld dat ‘het alternatief tussen geleide economie en vrije economie, tussen planmatig beleid en het vrije spel der maatschappelijke krachten, geen reëel alternatief meer is’. Want ‘de terugkeer tot het stelsel van liberale vrijheid, dat in de negentiende eeuw in zo hoog aanzien stond, is technisch onmogelijk en zedelijk ongeoorloofd’.⁹ De wereld zou voor de keuze staan tussen twee vormen van planning: de socialistische ‘planning tot vrijheid’ en de totalitaire ‘planning tot slavernij’. Het zijn bijna letterlijke citaten uit het werk van Mannheim. De strijd voor de westerse vrijheid en tegen het totalitarisme was alleen te winnen als de ‘verhoudingen binnen de Westerse wereld waard zijn om verdedigd te worden’.¹⁰ Zo werd de dreiging van het communisme een argument ter bevordering van de hervormingsagenda, voorgesteld in *De weg naar vrijheid*.

Beide kanten in het offensief

Beide partijen stonden een polarisatiestrategie voor. Oud pleitte voor blokvorming op rechts tegen het dreigende socialisme en het beleid van de rooms-rode coalities. In maart 1950 had Oud het voorstel van een ‘derde macht’ gelanceerd, om het vaderland ervan te weerhouden ‘de weg van het socialisme te betreden’. De basis voor deze antisocialistische coalitie, in theorie gevormd door VVD, ARP en CHU, bestond uit het gedeelde idee dat ‘handhaving der vrijheid de eerste taak der overheid is’. Het zou er uiteindelijk niet van komen. Maar typerend is dat de vrijheid hier in de economie – de vrije markt – wordt gelokaliseerd. Deze vrijheid zou verbonden moeten worden met de democratie, zo concludeerde Oud in zijn toespraak uit 1952.¹¹ Dat is de strategische inzet van het neoliberalisme: de democratie als synoniem voor de vrije markt.

Den Uyl, op zijn beurt, had zijn hoop gevestigd op de ‘doorbraak’, de poging om met de oprichting van de PvdA de dominantie van de christelijke partijen te doorbreken. Het idee was om zo uiteindelijk een einde te maken aan de structuren van de verzuiling, te beginnen op politiek terrein. Zoals Anet Bleich in haar biografie van Den Uyl beschrijft, hoopte Den Uyl dat er met het ontstaan van de PvdA een tweedeling in het politieke landschap zou ontstaan tussen progressieven en conservatieven, wat een ‘politiek van radicale vernieuwing’ mogelijk zou maken. Een coalitie tussen de linker- en rechterzijde was tot een machteloze politiek gedoemd, omdat er ‘tussen conservatief en progressief, tussen herstellers en vernieuwers geen compromis mogelijk is’.¹² Het toenmalige (neo)liberalisme van de VVD werd door Den Uyl als conservatief gezien: de ‘groei van het liberalisme’ zou ‘een versterking van de conservatieve krachten betekenen en een liberaal reveil een herleving van het conservatisme’.¹³ Het streven naar polarisatie en progressieve hegemonie bleef een constante in het politieke leven van Den Uyl. In *De smalle marge van democratische politiek*, het vermaarde maar slecht begrepen essay uit 1970 dat enkel als een oproep tot matiging is gelezen, schrijft Den Uyl over ‘progressieve machtsvorming’ en het bereiken van een ‘meerderheid van vooruitstrevenden’.¹⁴

De transformatie van de mens via media en onderwijs speelde een sleutelrol in dit conflict. Den Uyl wilde minimumvoorwaarden verbinden aan

regeringsdeelname van de PvdA. Het betrof onder meer de oprichting van een nationale omroep, en de grootschalige uitbreiding van onderwijs en leerplicht. Den Uyl had daarmee een langetermijnstrategie voor ogen, gericht op het emanciperen van het electoraat (bovenal de christelijke arbeiders), wat Hofland later de ‘dekolonisatie van de burger’ zou noemen. Het doel was om de verzuiling open te breken en verdere progressieve machtsvorming in de toekomst te bevorderen.

De VVD merkte terecht op dat *De weg naar vrijheid* uitging van het idee ‘dat er eerst een socialistische mens, een socialistisch denkende en voelende mensheid moet zijn, wil er van een socialistische samenleving sprake kunnen zijn’. De VVD ageerde dan ook tegen deze vormingspolitiek en stelde haar voor als een glijdende schaal richting totalitarisme: ‘Deze staatsbevoogding is principieel gericht op het einde van de vrije menselijke geest, wien door gestadige, eenzijdige propagandistische beïnvloeding de vrije zelfstandige oordeelsbevoegdheid ontnomen wordt en die onbemerkt verlaagd wordt tot een willoos werktuig in de handen van hen, die de vrije mens uiteindelijk wel dáár zullen brengen, waar hij, werd hem de mogelijkheid van eigen keuze en oordeel gelaten, niet terecht wil komen.’¹⁵ Voor de VVD was de herzuiling in de jaren vijftig een verdedigingsmiddel tegen het progressieve machtsstreven.

De polarisatiedrang van Den Uyl en Oud werd aanvankelijk gesmoord in de herzuiling van de jaren vijftig en de pacificatiepolitiek die daarmee gepaard ging. De ideeën echter, hier aanwezig in onverdunde vorm, zouden het conflict tussen links en rechts blijven bepalen in de decennia daarna.

De weg naar slavernij

In de beroemde introductie in *De weg naar slavernij* schrijft Hayek over zijn gevoel een herhaling van de geschiedenis mee te maken, of in ieder geval een repetitie van eenzelfde ontwikkeling van ideeën. Volgens Hayek, op dat moment verbonden aan de London School of Economics, dreigde Groot-Brittannië na de Tweede Wereldoorlog dezelfde weg in te slaan als Duitsland in de jaren dertig. Een weg die naarmate deze verder wordt betreden, bovendien moeilijker te verlaten zal zijn. De enige manier die Hayek

zag om van dit pad af te wijken, is door de ideeën aan te vechten die de samenleving op deze koers hebben gezet, namelijk die van het socialisme. De tragedie is dat het mensen met goede bedoelingen waren die de opkomst van het fascisme hebben ingeleid. De opkomst van fascisme en nazisme was 'niet een reactie tegen de socialistische trends van de voorafgaande periode, maar een noodzakelijke uitkomst van deze tendensen'.¹⁶ Hayek portretteert zo het fascisme als een noodzakelijk gevolg van overheidsinmenging in de economie. Het ergste is nog dat socialisten zich het begrip vrijheid eigen hebben gemaakt:

'Er kan geen twijfel over bestaan dat de belofte van een grotere vrijheid een van de meest effectieve wapens is van socialistische propaganda en het geloof dat socialisme vrijheid zou brengen is authentiek en oprecht. Maar dit zou enkel de tragedie vergroten, als blijkt dat hetgeen dat ons beloofd is als de Weg naar Vrijheid in feite de Doorsteek naar Onderwerping blijkt te zijn. Het lijkt geen twijfel dat de belofte van meer vrijheid verantwoordelijk is voor het verleiden van liberalen tot het volgen van de socialistische weg, voor de verblinding van liberalen voor het conflict dat bestaat tussen de basale principes van socialisme en liberalisme, en voor het veelal in staat stellen van socialisten om zich zelfs de naam van de oude partij van de vrijheid toe te eigenen.'¹⁷

Hayek stelt vervolgens een vernieuwing van het liberalisme voor. Aan de ene kant gaat deze vernieuwing uit van een negatieve positionering ten opzichte van de oude, verstarde klassiek-liberale doctrines, want niets zou het liberalisme zo veel schade hebben toegebracht als de hardnekkige nadruk op principes als *laissez faire*. Aan de andere kant moet de liberale traditie afgeschermd worden van haar problematische progressief-liberale vertakking. De oorsprong van deze aberratie herleidt Hayek tot John Stuart Mill en zijn concept van sociale en distributieve rechtvaardigheid: het principe dat de maatschappij iedereen gelijkwaardig op zijn merites behoort te behandelen. Hayek portretteerde dit idee als een paard van Troje, waarmee het totalitarisme het bolwerk van de liberale traditie is binnengedrongen. Het concept zou linea recta leiden tot een volwaardig socialisme.

Deze plaatsbepaling ten opzichte van het progressief liberalisme is later uitgewerkt in Isaiah Berlins bekende onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid, in het kort de vrijheid van – de afwezigheid van dwang en externe (overheids)interventie als voorwaarde voor vrijheid – en de vrijheid tot – de beschikbaarheid van middelen als voorwaarde voor vrijheid, het principe dat aan de basis ligt van de verzorgingsstaat. Net als Hayek zag Berlin positieve vrijheid – en daarmee progressief liberalisme – als een hellend vlak richting totalitarisme. Kinneging en Bolkestein zouden op vergelijkbare wijze stellen dat ‘het streven naar positieve vrijheid ten koste van negatieve vrijheid niet tot een grotere vrijheid leidt, maar tot een vernietiging van beide aspecten van de vrijheid en dat wat men met de erkenning van positieve vrijheid wil bereiken vanzelf voortvloeit uit negatieve vrijheid’.¹⁸ Op deze wijze claimt het neoliberalisme de liberale traditie en wordt deze afgeschermd van het progressief-liberale denken, bovenal de ontplooiings- en gelijkheidsgedachte. Vrijheid gaat in het liberalisme immers voor gelijkheid, aldus Bolkestein. Het neoliberalisme is daarmee een conservatief-liberalisme.

De kern van de vernieuwing die Hayek voorstelt in relatie tot het klassiek liberalisme – waarom het neoliberalisme ‘neo’ is – is het idee dat de staat verantwoordelijk is voor het creëren van de voorwaarden voor vrije concurrentie, waaronder een juridisch raamwerk. Het is een op het eerste gezicht wat paradoxale gedachte, in Nederland voornamelijk bekend geworden onder de noemer ‘marktwerking’: iets wat geen functionele markt is, moet via overheidsingrijpen tot een vrije markt worden gemaakt. Zo onderscheidt Hayek ‘planning for competition’, wat leidt tot vrijheid, en ‘planning against competition’, wat leidt tot onvrijheid.

Met dit laatste heeft hij Keynes en de ideeën van Mannheim over democratische planning op het oog.¹⁹ Deze variant van planning zou inherent tot steeds verdergaande centralisatie en totalitarisme leiden: ‘Planning leidt tot dictatuur omdat dictatuur het meest effectieve instrument is voor dwang en het opleggen van idealen.’²⁰ In de markt daarentegen is er geen sprake van macht en dwang, het is immers een natuurlijke orde. Volgens Hayek is er ook geen middenweg mogelijk; een mengsel van de twee principes – een beetje competitie en een beetje planning – zou betekenen dat beide ophouden te functioneren. Om de burger de vrijheid te geven zelf zijn leven te plannen,

moet overheidsinterventie zo veel mogelijk tot universeel geldende regels worden beperkt. Dit noemt Hayek 'rule of law'. Onder dit principe mag de overheid niet interveniëren met als doel gelijkheid te bevorderen of tot herverdeling over te gaan. Dan zouden burgers namelijk op ongelijke wijze worden behandeld en dat leidt tot willekeur en uiteindelijk tot vrijheidsberoving.

De Mont Pèlerin Society

Onder het leiderschap van Friedrich Hayek en de Zwitserse zakenman Albert Hunold komt van 1 tot 10 april 1947 een groep intellectuelen bijeen in het Zwitserse dorpje Mont Pèlerin, om daar de Mont Pèlerin Society (MPS) op te richten, een besloten intellectueel netwerk dat zou fungeren als kraamkamer en zenuwcentrum van het neoliberalisme.²¹ Duizenden onderzoekers, politici, zakenlui en journalisten zouden tot op de dag van vandaag de jaarlijkse bijeenkomsten bijwonen. Directeurs van denktanks als de Heritage Foundation en het Institute of Economic Affairs nemen deel, om later de politiek van Reagan en Thatcher mede vorm te geven. Deze stroming presenteert zich in de jaren vijftig aan de hand van een reeks teksten expliciet als 'de neoliberale beweging'. 'Voorbij zijn de dagen dat een paar achterhaalde liberalen eenzaam hun eigen weg gingen, geridiculiseerd en zonder respons van de jeugd,' zou Hayek schrijven naar aanleiding van de eerste MPS-bijeenkomsten, 'eindelijk is er persoonlijk contact gelegd tussen de aanhangers van het neoliberalisme'.²²

De stichtingsbijeenkomst van de MPS wordt door Hayek geopend met een referentie naar de beroemde conclusie uit Keynes' *General theory*: '[D]e ideeën van economen en politieke filosofen, of ze nu correct zijn of niet, hebben meer invloed dan veelal wordt aangenomen. In feite wordt de wereld door weinig anders geregeerd. Praktische mensen, die zichzelf vrij achten van intellectuele invloeden, zijn veelal de slaafse volgers van een of andere overleden econoom. Dwazen met autoriteit, die stemmen horen in de lucht, ontlenen hun manie van deze of gene academische scribent van een aantal jaar terug. Ik ben ervan overtuigd dat de macht van gevestigde belangen overdreven wordt vergeleken met het geleidelijke indringen van ideeën'.²³

De opkomst van het socialisme, aldus Hayek, is te herleiden tot de inspanningen van socialistische intellectuelen in de voorafgaande decennia. Op eenzelfde lange termijn van enkele decennia, zo vertelt Hayek zijn medestanders in 1947, zullen de aanhangers van het neoliberalisme hun doelen moeten stellen. Een 'grote intellectuele taak' moet verricht worden voordat er überhaupt tot actie kan worden overgegaan: de vernieuwing van het liberalisme dat zich heeft versteend tot een rigide en onpraktische ideologie. De MPS moet zich richten op een langdurige ideeënstrijd met het socialisme. Het gaat daarbij om het verspreiden van ideeën die noodzakelijk zijn voor het bereiken van een vrije samenleving, niet op datgene wat op het moment haalbaar is.

Daarvoor hebben de neoliberalen, net als de socialisten, een utopisch ideaal nodig. Het feit dat de socialisten over een utopie beschikten, stelde hen in staat het debat over de toekomstige inrichting van de maatschappij te monopoliseren. Hayek pleit dan ook voor 'een liberale utopie': 'Een programma dat niet slechts een verdediging is van het bestaande, noch een verwaterd socialisme maar een oprecht liberaal radicalisme.' Op de tweede bijeenkomst van de MPS laat Hayek een inmiddels beroemde tekst circuleren – *The intellectuals and socialism* – waarin hij oproept tot deze liberale utopie:

'De les die de ware liberaal moet leren van het succes van de socialisten is dat het de moed had om utopisch te zijn die hen de steun van intellectuelen opleverde en daarmee een invloed op de publieke opinie die dagelijks mogelijk maakt wat kort geleden nog heel ver weg leek. Degenen die zich enkel hebben bezig gehouden met wat haalbaar is binnen de gegeven tijdgeest, hebben telkens ondervonden dat zelfs dat politiek onrealistisch is geworden als gevolg van de veranderingen in de publieke opinie die zij verzuimd hebben naar hun hand te zetten.'²⁴

Terugblikkend zou Karl Popper – een van de medeoprichters van de MPS en naaste vriend van Hayek – stellen dat de historische rol van de MPS eruit bestond om 'een tegenwicht te verschaffen ten opzichte van de vele intellectuelen die opteerden voor het socialisme'. Met deze laatste term wordt bovenal het keynesianisme bedoeld. Volgens Popper was namelijk 'het eerste en waarschijnlijk grootste wapenfeit van de MPS, om degenen te

steunen die de overweldigende invloed van John Maynard Keynes en zijn school aan het bestrijden waren'.²⁵

Belangrijk is hier dat Keynes – net als Beveridge, de grondlegger van de Britse verzorgingsstaat – geen socialist was, maar een progressief liberaal. Een andere invloedrijke oprichter van de MPS, de Duitser Wilhelm Röpke, zou het Britse *Beveridge report* uit 1942 (dus eveneens van progressief-liberale makelij), dat pleitte voor invoering van de Britse verzorgingsstaat, fel bekritisieren als een stap richting het nazisme. De belangrijkste vijand van het neoliberalisme is dus niet zozeer het fascisme, stalinisme of maoïsme, maar het progressief liberalisme en het democratisch socialisme, dat het als opmaat tot totalitarisme presenteerde.

De binaire mythe

Zoals de Franse filosoof Michel Foucault stelde in zijn befaamde lezingenreeks over het neoliberalisme, bestond het belangrijkste dilemma voor de opkomende neoliberale beweging uit de vraag hoe deze nieuwe doctrine te positioneren ten opzichte van het bredere politieke veld: vijanden, tegenstanders en concurrenten. De strategische positie die neoliberalen gezamenlijk zouden ontwikkelen, is dat de politieke alternatieven uit die tijd – hoe anders ze er ook uitzagen – alle uitliepen op eenzelfde weg naar slavernij.

Volgens Foucault was de strategie om 'een soort politiek-economische constante aan te wijzen die te vinden zou zijn in verschillende politieke regimes: van het Duitse nazisme tot het parlementaire Engeland, van de Sovjet-Unie tot het Amerika van de New Deal'. De werkelijke keuze was tussen een (neo)liberale politiek en 'elke andere vorm van economisch interventionisme, of dat nu de milde vorm aanneemt van keynesianisme of de drastische vorm van een autarkisch plan zoals dat van Duitsland'.²⁶ Dit is de zogenoemde binaire mythe van het neoliberalisme: óf neoliberalisme óf totalitarisme. Het neoliberalisme stelt zo vakbonden, progressief liberalisme, sociaal-democratie, verzorgingsstaat en keynesianisme op één lijn met fascisme en communisme. Het neemt de vorm aan van een groot hellendvlak-argument, een harde dichotomie tussen de neoliberale vrijheid en de

antiliberale slavernij, tussen de markt – natuurlijk, spontaan, machtsvrij, individueel – en de staat – artificieel, dwangmatig, gewelddadig, collectief.²⁷

Het neoliberale vrijheidsbegrip is daarmee bijzonder specifiek van aard. Evenals het orthodoxe marxisme kent het een teleologie, een idee over de kenbaarheid van de loop van de geschiedenis die bestaat uit een eschatologie (doomsleer) en een utopie (heilsleer). De eschatologie is dat planning van de economie voorgesteld wordt als een glijdende schaal naar totalitarisme en tirannie. De utopie daarentegen is de vrije markt, die aan de ene kant beschreven wordt als een spontaan gegroeide, natuurlijke staat, maar paradoxaal genoeg tegelijkertijd maakbaar is en door overheidsingrijpen moet worden gecreëerd en gegarandeerd.

Het neoliberalisme heeft daardoor een inherent contradictoair karakter, het is een tactische samenkomst van utopie en pragmatisme, van dogmatisme en aanpassingsvermogen. Neoliberale retoriek en praktijk worden gekenmerkt door onverzoenbare tegenstellingen, bovenal op het gebied van de verhouding tot de staat. Alhoewel de retoriek bol staat van fel anti-etatisme, is het neoliberalisme een project dat juist via overheidsinterventie zijn doeleinden probeert waar te maken. Dat is waar het pragmatische en het utopische samenkomen en elkaar versterken. Aangezien een frictieloze vrije markt in de praktijk onmogelijk is en altijd via regelgeving en dus bureaucratie gerealiseerd moet worden, kan het falen van neoliberale hervormingen altijd weer geweten worden aan het feit dat de markt niet vrij genoeg is, wat weer een nieuwe ronde van pragmatische interventies tot gevolg kan hebben om de markt – en daarmee de mens – vrij te maken.

Daarbij kan volgens Hayek in extreme gevallen de democratie opgeschort worden om ‘vrijheid’ te creëren. Dat wil zeggen: economische vrijheid, want democratische vrijheden zijn volgens Hayek geen noodzakelijk onderdeel van het liberale vrijheidsbegrip.²⁸ In die zin is de gewelddadige dictatuur van Pinochet in Chili, waarvoor Hayek zijn steun zou uitspreken, niet in strijd met zijn filosofie, want democratische vrijheden zijn immers ondergeschikt aan economische vrijheid. In 1978 schreef Hayek in de *London Times* dat hij ‘geen enkel persoon kon vinden in het alom belasterde Chili, die niet akkoord was met dat er veel grotere persoonlijke vrijheid onder Pinochet was dan er onder Allende was geweest’.

Hayek adviseerde zijn grote bewonderaar Margaret Thatcher dan ook om eveneens de Chileense weg te volgen. Zij repliceerde als volgt: ‘U bent het zeker met mij eens dat, in Groot-Brittannië met haar democratische instituties en de noodzaak tot een hoge mate van consensus, sommige van de Chileense maatregelen vrij onacceptabel zijn.’²⁹ In een open brief in de *Times* zou Hayek zijn visie op democratie nog verder expliciteren: ‘Als mevrouw Thatcher zegt dat vrije keuze eerder uitgeoefend dient te worden in de markt dan in het stembokje, dan heeft ze slechts het truïsme verwoord dat het eerste onmisbaar is voor de individuele vrijheid, en het tweede niet.’³⁰

Zoals Hayek al schreef in *De weg naar slavernij*: ‘Democratie is in essentie een middel, een utilitair mechanisme, gericht op het zeker stellen van binnenlandse vrede en individuele vrijheid. Als zodanig is het niet onfeilbaar of zeker. Noch moeten we vergeten dat er vaak meer culturele en spirituele vrijheid is geweest onder een autocratisch regime dan in sommige democratieën.’³¹ Is het overdreven om te stellen dat Hayek de Lenin is van het liberalisme?

De weg naar vrijheid

De weg naar vrijheid is een vierhonderd pagina’s tellend boekwerk, een in ambitie nimmer geëvenaarde socialistische visie op mens en maatschappij. Het plan bestrijkt zowat alle aspecten van het samenleven – van kleuterschool tot cultuurfinanciering, van volksgezondheid tot vermogensverdeling, van tariefpolitiek tot arbeidsverhoudingen. Volgens Den Uyl is het geen blauwdruk, maar een verkenning van mogelijkheden. Het rapport kan nog het beste gezien worden als een poging om de doorbraakgedachte een concreet gezicht te geven. Het paste bij de ontwikkeling van Europese socialistische partijen, van arbeiderspartijen met een klassengebonden ideologie naar brede progressieve volksbewegingen met hegemoniale ambities, door Den Uyl aangeduid onder de noemer ‘progressieve concentratie’.³²

Dit betekende een verbreding van de basis en vernieuwing van de inhoud van het socialisme, wat zich uitte in een expansie naar het terrein van het progressief liberalisme. Het oude, in materiële termen uitgedrukte

socialistische streven uit het interbellum – bestaanszekerheid bij een behoorlijk bestaanspeil – werd langzaam gerealiseerd en was nu ingeruild voor een ambitieuzer, postmaterialistisch perspectief. Den Uyl schreef over ‘een perspectief dat iets meer inhoudt dan de 40-urenweek, een behoorlijk ouderdomspensioen, een auto, een televisietoestel en een ijskast voor elk gezin’.³³ Het uitgangspunt van *De weg naar vrijheid*, volgens Den Uyl, is de ‘vrije ontplooiing van de mens als norm voor socialistische politiek’.³⁴ Hier – en niet twintig jaar later – ligt het beginpunt van de draai naar het postmaterialisme, wat de grondslag zou vormen voor de progressieve bewegingen uit de jaren zeventig.

Het gehanteerde vrijheidsbegrip bestaat uit twee elementen. De vrije mens, aldus *De weg naar vrijheid*, is ‘enerzijds de mens, wiens ontwikkeling als persoonlijkheid niet wordt belemmerd. Materiële nood, het ontbreken van bestaanszekerheid, onrecht, onveiligheid, kunnen een mens lichame-lijk en geestelijk ondermijnen. Er kunnen omstandigheden zijn, waardoor zijn geweten geweld wordt aangedaan, zijn uitingsvrijheid wordt beknót.’ Anderzijds bestaat het ‘positieve element van de vrijheid’ uit een gericht-heid op zelfontplooiing en dienst aan de gemeenschap in opoffering en verantwoordelijkheid’.³⁵

Voor Den Uyl zijn vrijheid en gelijkheid inherent met elkaar verbonden. Ontplooiing in vrijheid veronderstelt de notie van gelijkwaardigheid, aan-gezien iedereen een gelijke kans tot ontplooiing moet hebben om vrij te zijn. Omgekeerd zou het idee van gelijkwaardigheid aan betekenis verliezen als gelijkwaardigheid met verlies van wezenlijke vrijheid tot uitdrukking zou komen, waaronder Den Uyl bovenal ingrepen bedoelt in de persoonlijke levenssfeer of arbeidsdwang. In een passage waar hij zich rechtstreeks lijkt te richten tot Hayek, stelt Den Uyl dat in een maatschappij waar de overheid niet ingrijpt in de economie, vrijheid voor velen wegwijnt. Vergroting van vrijheid vond juist plaats dankzij ingrijpen van de overheid: ‘De wet is de moeder der vrijheid geweest.’³⁶

Als utopische horizon voor dit socialisme zag Den Uyl ‘het visioen van de klasse-loze maatschappij met gelijkheid van ontwikkelingskansen’. Het impliceerde enerzijds een gelegenheid tot zelfverwezenlijking voor iedereen, mogelijk gemaakt door uitbreiding van de toegang tot onderwijs en cultuur,

en anderzijds een fundamentele democratisering: ‘Het overbruggen van die formidabele kloof die nog steeds de smalle leidende laag van de grote massa van het volk scheidt waar het betreft het dragen van verantwoordelijkheden en het nemen van beslissingen.’³⁷ Dat moest gebeuren via democratisering van de politiek, van de bestuursposities in het maatschappelijk middenveld en democratisering van het bedrijfsleven, door het vergroten van zeggenschap van werknemers. Op langere termijn was dit te realiseren door het onderwijs te richten op het aanleren van kritisch denken, zelfbestuur en democratisch burgerschap. De materiële basis voor dit beleid werd verschaft door een spreiding van bezit via nivellering van inkomens en socialisatie van vermogens.

Fundamenteel misverstand over het socialisme

In haar verder uitstekend verzorgde biografie van Den Uyl, maakt Anet Bleich een analytische fout door *De weg naar vrijheid* als een ‘verzakelijking van het socialisme’ en Den Uyl als een voorstander van die verzakelijking te benoemen.³⁸ Bleich beschrijft het rapport als een afspiegeling van de gematigdheid en gezapigheid van de herzuiling uit de jaren vijftig. Het plan ging echter grotendeels vooraf aan dit decennium, en is beter te begrijpen als het tegendeel: een poging om af te rekenen met de verzuiling. De gestegen welvaart in de jaren vijftig is volgens Bleich een teken van de overbodigheid van de socialistische planning, want dit was gerealiseerd door ‘industrialisatie, economische groei, volledige werkgelegenheid en sociale verzekeringswetten’. *De weg naar vrijheid* wordt dan ook als een verwijdering van het socialisme beschreven, een stap in de richting van de huidige verzakelijkte politiek. Hier zien we een belangrijke denkfout optreden die tevens bij Paul Kalma is terug te vinden in zijn baanbrekende essay uit 1988, *Het socialisme op sterk water*.³⁹ Het zou de argumentatie verschaffen voor de breuk met het socialisme onder Wim Kok en de daaropvolgende opkomst van de Derde Weg.

Het socialisme op sterk water is een pleidooi voor een definitief afscheid van de traditionele socialistische ideologie, begrepen als het verlangen naar

radicale maatschappijverandering. In plaats daarvan zou er een ‘minimaal socialisme’ moeten komen, zonder pretentie ‘een algemene visie op mens en maatschappij te bezitten of te kunnen ontwikkelen’. In andere woorden: een afscheid van Den Uyl. Dit door Kalma bepleitte afscheid zou een jaar later officieel worden bekrachtigd door Wim Kok, toen hij in een lezing in 1989 afstand nam van ‘het streven naar het Grote Doel’. In een opvallende gelijkenis met de bekende uitspraak van Margaret Thatcher – *There Is No Alternative (TINA)* – stelde Kok dat er ‘geen alternatief [is] voor de maatschappelijke constellatie die we nu hebben en dus heeft het geen enkele zin daarnaar te streven’.

Een frappante opmerking, aangezien de westerse wereld op dat moment nog volop in het teken staat van de pijnlijke overgang van de keynesiaanse orde naar een maatschappelijk alternatief: het neoliberalisme. Zes jaar later, in de inmiddels beroemde Den Uyl-lezing van 1995, is het afscheid nog een keer dunnetjes overgedaan. Premier Kok sprak van ‘de bevrijdende werking van het afschudden van de ideologische veren’. En hij citeerde Kalma instemmend: ‘Een werkelijke vernieuwing van de PvdA begint daarom met een definitief afscheid van de socialistische ideologie; met een definitieve verbreking van de ideologische banden met andere nazaten van de traditionele socialistische beweging.’⁴⁰ Om er vervolgens aan toe te voegen dat dit verbreken van de banden in 1995 zo goed als voltooid was.

Wim Kok omarmt zo de ‘binaire mythe’ van Hayek: het communisme is ‘het enige wereldwijd concurrerende politieke systeem’, verder zijn er geen concurrerende maatschappijvisies. Alsof het totalitaire communisme en niet het democratisch socialisme de ideologie van de PvdA is geweest.

Aan de basis van dit afscheid ligt een fundamenteel misverstand over wat er na de oorlog – en door Den Uyl – onder het socialisme werd verstaan. In december 1949, kort voor zijn dood, hield de wereldvermaarde econoom Joseph Schumpeter een lezing voor de American Economics Association, getiteld ‘The march into socialism’.⁴¹ Hij beschreef daarin een zorgwekkende en haast onvermijdelijke tendens naar het socialisme, gedefinieerd als de migratie van het economische beleid van de private naar de publieke sfeer.

Als onderdeel van deze sluipende tendens identificeerde Schumpeter de volgende maatregelen: conjunctuurpolitiek, inkomensnivellering en progres-

sieve belastingen, antitrustwetten en prijsregulering, publieke afstemming van lonen en kapitaalmarkten, uitbreiding van publieke consumptie georganiseerd via de publieke sector, en – tot slot – allerhande veiligheidswetgeving. Het zijn zonder uitzondering maatregelen die we vandaag de dag met het keynesianisme associëren. Volgens Schumpeter verschillen ze ‘maar weinig van daadwerkelijke socialistische planning’.⁴² Om de verwarring compleet te maken, stelt Schumpeter dat deze tendens naar het socialisme in de VS op eufemistische wijze *liberalism* wordt genoemd, de aanduiding voor de politiek van de New Deal.⁴³

Om terug te komen op de stelling van Bleich: Schumpeter stelt dat socialistische planning gelegen is in de keynesiaanse ‘industrialisatie, economische groei, volledige werkgelegenheid en sociale verzekeringswetten’ die Anet Bleich als teken van de overbodigheid van de socialistische planning aanvoert. Kortom: het is helemaal geen duidelijk gegeven wat socialistische planning – of socialisme – eigenlijk is. Het socialisme van Den Uyl is niet, zoals Wim Kok dat zag, een kant-en-klaar alternatief maatschappelijk model dat geheel buiten de maatschappij staat. Noch bevindt het zich geheel binnen de bestaande orde. Het is een progressieve tendens binnen de bestaande verhoudingen gericht op de verwezenlijking van idealen als vrijheid en gelijkheid.

Zoals Den Uyl zelf al schreef in 1952 was er ‘bij Marx en bij de oudere socialistische maatschappij-analyse en een stuk maatschappij-beschouwing, maar geen maatschappij-visie’. Er was ‘geen maatschappijbeeld voor de toekomst, ten minste niet voor zover dat uit zou dienen te gaan boven “grond- en productiemiddelen aan de gemeenschap”. De plaats van de maatschappij-visie werd ingenomen door het geloof in de komst van “het socialisme”. Het was dit gesecculariseerde geloof dat een uiterst belangrijk element vertegenwoordigde in de socialistische strijd en dat thans verdwenen is. Verdwenen met de deterministische achtergrond van het negentiende-eeuwse denken.’⁴⁴

Den Uyl voegt er droogjes aan toe dat het idee dat het socialistische maatschappijbeeld verloren is geraakt, een misvatting is. Het bestond simpelweg (nog) niet. Het socialisme als praktische politiek is net als het neoliberalisme een vinding uit de twintigste eeuw. *De weg naar vrijheid* wordt niet voor niets gepresenteerd als een eerste poging om antwoord te geven op de vraag wat een ‘socialistische maatschappij-inrichting’ eigenlijk is.⁴⁵

Verzakelijking van het socialisme is niet de correcte term. *De weg naar vrijheid* is juist een poging een nieuwe horizon te schetsen: het visioen van de vrije mens. De opstellers van het plan zien het socialisme duidelijk als een open en veranderlijke ideologie: ‘Het heeft een duidelijk herkenbaar eigen ethos, maar zijn maatschappijbeschouwing is vatbaar voor wijzigingen op grond van nadere ontleding.’ De totalitaire Russische ervaring wordt aangehaald om te stellen dat socialisatie van productiemiddelen geen doel op zich mag zijn en dat het soms een doelmatig economisch middel is om aan de vrijheid van de mens tegemoet te komen. Den Uyl zou net als Polanyi en Mannheim in de jaren dertig de gemengde economie omarmen als socialistisch ideaal.

De diepere oorzaak van de misvatting van Wim Kok ligt in het verkeerd begrijpen van de aard van het socialisme als een politieke utopie. Den Uyl en Hayek zouden beiden hun politieke project baseren op een dialectische utopieopvatting, zoals Mannheim die had ontwikkeld in *Ideology and utopia*:

‘Een mentaliteit is utopisch als deze niet samenvalt met de realiteit waaruit zij voortkomt. (...) Meer specifiek noemen wij perspectieven die voorbijgaan aan het bestaande utopisch, als deze vertaald naar de praktijk, neigen naar het openbreken van de status-quo, gedeeltelijk of in het geheel. Men kan zich oriënteren op doelen die buiten de realiteit staan en het bestaande overtreffen, en desalniettemin nog steeds effectief zijn in het beheren van de alledaagse realiteit.’⁴⁶

Een vergelijkbare dialectiek kenmerkt het denken van Den Uyl, wat terugkomt in zijn beroemde motto ‘twee dingen’. Maar bovenal in Den Uyls *Theorie en beweging* vinden we de tweeledige utopieopvatting van Mannheim: ‘De socialistische beweging zal voortdurend moeten streven naar een vereniging van werkelijkheidsaanvaarding en utopie, van praktisch constructieve hervormingsarbeid en stuwende maatschappijbeschouwing.’ Dat geldt des te meer in het geval van de verburgerlijking van het socialisme: ‘Naarmate de maatschappelijke tegenstellingen verder worden afgezwakt, de idee der sociale gerechtigheid door meerderen wordt aanvaard en de politieke partij meer wordt geïnstitutionaliseerd en een scherper afgemeten taak krijgt in het raderwerk van de democratische maatschappij, naar die mate zal het socialisme zich zijn afkomst uit de

wereld van droom en verlangen der utopie moeten herinneren, wil het niet het lot ondergaan van de mummificering, dat zovelen het nu reeds afgunstig of verbeterd toedenken.⁴⁷

Voor Mannheim is utopie nadrukkelijk geen blauwdruk, maar een politieke horizon die ertoe dient om het handelen in het heden richting te geven. Utopisch denken moet samengaan met de empirische bestudering van maatschappelijke processen, om zo te kunnen ingrijpen en de loop van de geschiedenis te beïnvloeden. Volgens Mannheim was het probleem van het marxisme gelegen in het feit dat het een verouderde revolutionaire doctrine aanhing, gebaseerd op de ervaringen uit de negentiende eeuw.

De complexiteit van de overgangsfase naar een betere samenleving werd onderschat. De categorische afwijzing van reformisme en de nadruk op gewelddadige omverwerping van de bestaande orde leidde tot vervreemding van bredere lagen van de bevolking en gaf zo vrij baan aan reactionaire contrarevoluties. Het gevolg is dat ondemocratische uitkomsten haast onvermijdelijk zijn. Het werkterrein van de utopie van Mannheim beperkt zich daarentegen tot het democratische. Mannheim zag utopisch denken zelfs als noodzakelijk om op democratische en kritische wijze met politiek en planning te kunnen omgaan:

‘Zo bezien is een visionair ontwerp van wezenlijke bestanddelen van onze democratie zonder twijfel noodzakelijk, zelfs wanneer de hier gegeven voorstellingen vooralsnog utopisch lijken. Experimenten kunnen falen. Verbeteringen zijn echter enkel mogelijk, als degene die experimenteert zijn objectieven duidelijk kan formuleren; dan kan er een nieuwe poging ondernomen worden, wanneer er duidelijkheid is over het doel en over de oorzaken van het schipbreuk lijden van de eerste poging.’⁴⁸

Dit is het linkse weerwoord op de door Karl Popper en Friedrich Hayek gezamenlijk ontwikkelde aanval op het democratisch socialisme. We hebben idealen en principes nodig om überhaupt te kunnen experimenteren. Zonder utopische, want nimmer geheel te verwezenlijken, idealen als vrijheid en gelijkheid is de democratie niet vorm te geven. Een kernbestanddeel van Poppers klassieker *De open samenleving en haar vijanden* is de kritiek op holistische planning, waarmee hij bovenal het democratisch socialisme en Mannheims *Man and society in an age of reconstruction* in het vizier had.⁴⁹ Volgens Pop-

per zou het falsificatieprincipe op de inrichting van de samenleving toegepast moeten worden. Enkel 'stapsgewijze ingenieurskunst' is geoorloofd, geen grootschalige, de maatschappij als geheel omvattende veranderingen.

Het antwoord van Mannheim in *Freedom, power and democratic planning* is allereerst dat een dergelijke benadering onzinnig is zonder abstracte principes als vrijheid, gelijkheid of mensenrechten. Maatschappelijke verbeteringen kunnen immers enkel beoordeeld worden aan de hand van maatstaven die niet te falsifiëren zijn. Ten tweede is fundamentele democratisering en decentralisering het weerwoord op Poppers kritiek dat holistische planning inherent tot centralisatie en totalitarisme zou leiden.

De weg naar vrijheid is de Nederlandse neerslag van deze toonaangevende internationale ideeënstrijd. In navolging van Mannheim stelt het plan: 'Alleen wanneer de democratische wereld bereid is zichzelf voortdurend te onderzoeken naar fouten en gebreken en bereid is zich telkens te vernieuwen, zal zij tegenover totalitaire ideologieën stand kunnen houden.'⁵⁰ Daarvoor is de utopische visie van de vrije ontplooiing van de mens nodig als leidraad voor de kritische beoordeling van de politieke praktijk. In navolging van Mannheim ziet Den Uyl fundamentele democratisering als grondvoorwaarde voor de invoering van democratische planning. Waar Mannheim schrijft over de noodzakelijke transformatie van de mens, rept het plan over mensvorming. En in navolging van Mannheim wordt aandacht besteed aan het voorkomen van machtsconcentraties, zowel in de publieke als in de private sector. Deze diepere intellectuele betekenis van *De weg naar vrijheid* is echter snel in vergetelheid geraakt.

Den Uyl schreef in 1956 dat er een 'geheimzinnige wet' is die wil dat de politieke jongerenbeweging 'meestal het sterkst is in het radicalisme van gisteren'.⁵¹ De babyboomgeneratie uit de jaren zestig en zeventig zou terugvallen op een oppervlakkig en orthodox beleden marxisme en bovendien streven naar een alles omverwerpende revolutie zonder een duidelijk idee waartoe deze zou moeten leiden. Een hele linkse generatie flirtte met het stalinisme en het maoïsme. Vanuit dit orthodoxe perspectief is men eveneens naar het socialisme gaan kijken.

Tot op zekere hoogte was de babyboomgeneratie een product van de onderwijshervormingen die Den Uyl als noodzakelijk zag om de vrije mens

te realiseren. En de jaren zeventig is eveneens een revolutie geweest die haar eigen kinderen opat: niet Danton, maar Den Uyl. Toen de kater kwam in de jaren tachtig, in de vorm van een implosie van het communisme en een wijdverspreide geloofsafval van de babyboomgeneratie, was het democratisch-socialistische streven dan ook gecontamineerd.

Met Wim Kok verscheen een generatie van nuchtere technocraten op het toneel die hun identiteit juist ontleenden door zich af te zetten tegen wat Wim Kok ‘radicalen-met-zuivere-standpunten’ noemde. Het gedachtegoed van Mannheim en Polanyi werd uit het oog verloren. Popper daarentegen groeide uit tot een beroemdheid – zelfs omarmd door progressief-liberale politici als Femke Halsema. Het door neoliberalen gepropageerde idee van de binaire mythe – de gelijkstelling van democratisch socialisme met totalitarisme – vond zo op paradoxale wijze ingang.

De synthese van de Derde Weg

In de jaren zestig en zeventig oefenden de progressieve idealen van Den Uyl een dominante invloed uit binnen de Nederlandse politiek. Zelfs de VVD werd in die tijd gekenmerkt door een sterke progressief-liberale stroming. Het neoliberalisme beleefde pas in de jaren tachtig zijn politieke doorbraak, in het verlengde van de crisis van het keynesianisme.⁵² In de jaren negentig ontstaat er een synthese tussen neoliberalisme en sociaal-democratie: het gedachtegoed van de Derde Weg dat aan de basis staat van Paars.

Wouter Bos beschreef de Derde Weg als ‘radicaliteit in combinatie met een groot draagvlak, ontstaan door de overbrugging van traditionele links-rechts scheidingslijnen’.⁵³ Deze overbrugging werd in praktische zin gerealiseerd door het uitruilen van standpunten in plaats van het compromis, aldus Wouter Bos. Zo bezien is het kabinet-Rutte II de voorlopige culminatie van de Derde Weg. Het regeerakkoord draagt niet voor niets de titel *Bruggen slaan*: het overbruggen van traditionele scheidingslijnen is de *raison d’être* van het huidige kabinet. En de onderhandelingen stonden in het teken van de ruil – hoewel nu eerder het zuur dan het zoet uitgewisseld wordt.

De kern van dit nieuwe ideologische construct is een principiële oriëntatie

op het politieke midden, onder de noemer van ‘het radicale midden’. Het woord ‘radicaal’ staat voor de bereidheid om te breken met ‘bestaand overheidsbeleid’ en ‘gevestigd socialistisch denken’, aldus Jet Bussemaker en Rick van der Ploeg.⁵⁴ De Derde Weg is daarmee negatief gedefinieerd ten opzichte van het sociaal-democratische gedachtegoed en de eigen achterban. Er bestaat volgens Wouter Bos immers een ‘aanzienlijke spanning tussen het traditionele verenigingskarakter van een ledenpartij en het vermogen van diezelfde partij radicaal en vernieuwend te zijn’.⁵⁵

Hier zien we ook een opmerkelijke verandering optreden wat betreft de betekenis van het eeuwenoude etiket ‘progressief’. Het staat niet langer voor beleid dat sociale en politieke gelijkheid bevordert in de samenleving, maar betekent simpelweg ‘vernieuwing’ ten opzichte van bestaande, bovenal linkse, politiek. Zo zijn we bij een enigszins hilarisch moment in de geschiedenis aangekomen, waarin Samsom en Rutte een regeringsbeleid geïnspireerd op een conservatieve formule – de participatiesamenleving, een variant op de oude CDA-notie van de zorgzame samenleving⁵⁶ – vol overtuiging als progressief karakteriseren.

De Derde Weg heeft geleid tot een vrijheidsbegrip dat ergens het midden houdt tussen het socialistische ideaal en het neoliberale ideaal. De vrije ontplooiing van de mens is niet meer een doel op zich, maar is in dienst komen te staan van het concurrentiestreven. ‘Gelijkheid’ werd op last van Wouter Bos uit artikel 1 van het beginselprogramma van de PvdA geschrapt. ‘Vrijheid’ bleef het primaire identificatiepunt van de PvdA, zij het met een belangrijk verschil van betekenis.

Allereerst betekende onder Den Uyl het vooropstellen van vrijheid bovenal een plaatsbepaling ten opzichte van totalitarisme aan de ene kant en neoliberalisme aan de andere kant. Vandaar ook de verbinding van vrijheid met gelijkheid: het schermt de PvdA naar beide zijden af. Het vrijheidsbegrip van de Derde Weg lijkt daarentegen als doel te hebben een eenduidige positionering uit de weg te gaan, om de handen zo veel mogelijk vrij te houden voor de eerdergenoemde ‘radicale vernieuwing’. Het is, in de woorden van Chantal Mouffe, ‘een politiek zonder tegenstanders’, tenzij het natuurlijk de eigen traditie betreft.⁵⁷ Een vergelijkbare vernieuwing zou Halsema bij GroenLinks doorvoeren, wat zich bovenal uitte in een ongelukkige oriëntatie

op het midden en een distantiëring ten opzichte van staatspaternalisme en het ‘conservatisme’ van oud-links.

Ten tweede ging het vrijheidsstreven van Den Uyl uit van een progressieve polarisatiestrategie: machtsvorming op de linkerflank. De Derde Weg is georiënteerd op het midden. Wouter Bos zou in 2002 schrijven over ‘de slag om het midden die een constante zal zijn in de politiek van de komende decennia’. Bij nader inzien is dit een strategische vergissing gebleken.⁵⁸ Het decennium daarna zou immers in het teken komen te staan van de politieke flanken.

De principiële – of dogmatische – oriëntatie op het politieke midden onder de Derde Weg heeft de linkse politiek in haar geheel in een diepe legitimiteitscrisis gestort. Zonder een poging tot progressieve meerderheidsvorming is het lot van de linkse partij – of het nu PvdA, GroenLinks, of SP is – immers bezegeld. Het bestaat uit het weten te verzoenen van de eigen achterban met de teleurstelling die voortkomt uit het deelnemen – als minderheidspartij – aan een centrumrechts program. Of het nu Kunduz, Rutte II of de Amsterdamse gemeenteraad is: de voorwaarden voor een daadwerkelijk progressieve politiek zijn buiten zicht geraakt en worden niet eens meer overwogen.

Dat brengt ons tot een derde verschil, te weten dat vrijheid bij Den Uyl een utopische horizon betekende. De grove contouren van een weg naar vrijheid zijn uitgetekend: een politieke agenda die zich niet beperkt tot het direct haalbare. Er is een langetermijnstrategie van progressieve machtsvorming om de voorwaarden te scheppen voor een dergelijke politiek.

De Derde Weg is daarentegen goed beschouwd geen weg, maar een rotonde. In navolging van Popper en Hayek wijst Wouter Bos de socialistische utopie af als ‘aan totalitarisme grenzend blauwdrukdenken’.⁵⁹ De Derde Weg is daarmee een weg zonder bestemming: een politiek die zich beperkt tot het beheer van het heden en geen toekomststreven meer kent. De voortgaande vervreemding van de eigen achterban leidt tot een steeds ernstiger ondergraving van de eigen machtspositie. Zelfs de über-pragmaticus Wim Kok leek zich in zijn Den Uyl-lezing bewust te zijn van de tekortkomingen van een dergelijke politiek: ‘Wie uitsluitend uit het bestaande zijn normen, zijn interpretatie van de werkelijkheid afleidt, mist het vermogen de werkelijkheid te beïnvloeden.’⁶⁰

Sinds Hayek zijn pleidooi voor een liberale utopie schreef in *The intellectuals and socialism*, zijn de rollen omgedraaid: het is het neoliberalisme dat de beeldvorming over de toekomst heeft gemonopoliseerd als een oneindige reeks opeenvolgende bezuinigingsrondes, de beschikbare beleidsruimte is drastisch ingeperkt door concurrerende belastingregimes, handelsverdragen, deregulering en privatisering.

In deze verlamdende context is het noodzakelijk utopisch – dat betekent: op langere termijn – te denken. Links heeft behoefte aan een maatschappijvisie, een programma als *De weg naar vrijheid* dat niet slechts een verdediging is van het bestaande, noch een verwaterd neoliberalisme, maar een oprecht progressief radicalisme. Iets wat niet haalbaar is binnen de gegeven verhoudingen, maar het voorbijgaan aan die verhoudingen tot doel heeft.

Anders wordt het toekomstperspectief dat Thomas Piketty zo overtuigend beschrijft, bewaarheid. Het gaat niet enkel om de bestaande ongelijkheid in het heden, maar om het feit dat onze politiek op een dergelijke manier is ingekaderd dat de ongelijkheid de komende decennia alleen maar zal toenemen. Aangezien ongelijkheid politieke instituties aantast, zal deze heilloze weg net als bij Hayek steeds moeilijker te verlaten zijn. Het kan niet worden gezien zonder de door de Ierse politicoloog Peter Mair gemunte ‘uitholling van de democratie’: de drastische inperking van democratische zeggenschap in de Europese politiek. Hayek en zijn bondgenoten begonnen in 1947 aan een decennia durende campagne om de tijdgeest te vormen en progressieve krachten te bestrijden. Links staat nu voor een vergelijkbare opgave, zij het in omgekeerde richting.

6

Vrijheid moet je kunnen

INGRID ROBEYNS

Vrijheid is net als rechtvaardigheid of welzijn een concept dat op vele manieren gebruikt kan worden. Individuen, politieke partijen en maatschappelijke groeperingen van rechts tot links beweren dat ze vrijheidslievend zijn. Het geeft dus niet veel inzicht in waar iemand voor staat als dat woord wordt aangewend. Er is behoefte aan een conceptualisering van vrijheid: wat voor invulling geef je aan het begrip?

Allerlei ideologische, politieke en filosofische stromingen verdedigen verschillende invullingen van het concept. In deze bijdrage wordt de *capability*-benadering geschetst en wordt betoogd waarom die interessant is voor progressieve politiek. Alertheid blijft geboden, aangezien deze benadering op een reductionistische manier kan worden gebruikt. Dit verzwakt haar kracht als alternatief voor en kritiek op een conservatieve of neoliberale invulling van vrijheid.

De capability-benadering

De *capability*-benadering is een theoretische visie die stelt dat we bij het inrichten van de samenleving in de eerste plaats moeten kijken naar de zogenoemde *capabilities* van mensen. *Capabilities* zijn de reële mogelijkheden die we hebben om na weloverwogen reflectie te doen en te zijn wat we willen. Het gaat dus om reële kansen of vrijheden, waarmee niet alleen bedoeld wordt dat we de vaardigheden moeten hebben om dat te realiseren, maar ook dat de samenleving alle effectieve hindernissen, mits haalbaar, moet wegnemen. Voorbeelden van *capabilities* zijn de vrijheden om een zinvol beroep te kunnen uitoefenen, in goede omstandigheden te wonen,

van cultuur en natuur te genieten, zonder geweld of extreme stress te leven en een leven te leiden waarin ruimte is voor vriendschappen en intieme relaties met kinderen en een geliefde.

Aangezien sommige hindernissen voortvloeien uit factoren die niet of slechts in beperkte mate door overheidsbeleid beïnvloedbaar zijn, roept de *capability*-benadering de overheid op degene waarop ze wel invloed kan uitoefenen weg te nemen.

Er zijn goede redenen waarom de politiek zich zou moeten concentreren op de *capabilities* van mensen en niet op de koopkrachtplaatjes of tevredenheidsonderzoeken. Het belangrijkste punt is dat onze *capabilities* en de keuzes die we hieruit maken en wat we uiteindelijk realiseren, de zogenoemde *functionings*, de kwaliteit van leven uitmaken. Hulpbronnen zijn daartoe enkel een middel, deze zijn slechts instrumenteel belangrijk. Voor de *capability*-benadering is het cruciaal dat we kijken naar wat intrinsiek relevant is en dat we geen al dan niet verborgen aannames inzetten waardoor bepaalde groepen benadeeld worden. Bovendien heeft niet iedereen dezelfde hoeveelheid en soorten hulpmiddelen nodig om eenzelfde kwaliteit van leven te bereiken. Wie bijvoorbeeld verlamd is in de benen, heeft een rolstoel nodig om mobiel te zijn en moet daarvoor gebruik kunnen maken van de openbare ruimte en de bussen. Hetgeen weer invloed heeft op de wijze waarop de voetpaden aangelegd worden en hoe het openbaar vervoer georganiseerd wordt. Wie goed ter been is, kan echter mobiel zijn zonder al die hulpbronnen en infrastructurele voorzieningen. De *capability*-benadering vergt dus dat we vragen wat alle mensen nodig hebben om bepaalde vrijheden te genieten.

Ook subjectieve oordelen over de kwaliteit van ons leven kunnen uiteindelijk niet de ultieme richtlijn zijn voor hoe we onze samenleving inrichten. Er zijn immers psychologische processen van adaptatie aan de omgeving voor zowel de bovenkant als de onderkant van de samenleving. Zo kunnen rijke mensen die wennen aan hun materiële welvaart en verworven rechten vaak geen waardering meer opbrengen voor hun voorspoed. Dat zij niet voldoende tevreden zijn, is uiteraard geen reden om het beleid aan te passen. Voor de verhoging van de pensioenleeftijd geldt iets vergelijkbaars. Voor veel werkende mensen is dit een redelijke oplossing en daarom is het dus

een prima uitgangspunt, maar desalniettemin leidt het tot ontevredenheid. Enkel en alleen omdat het ijkpunt van tevredenheid de eerdere situatie is.

Tegelijkertijd zijn er groepen mensen die berusten in hun lot en die zich soms zelfs niet realiseren dat ze zich in een situatie van beperkte vrijheden bevinden. Zo vonden grote groepen Nederlandse vrouwen het decennialang prima om geen beroep te kunnen doen op pijnbestrijding bij de bevalling. Zij zien die situatie veelal als onproblematisch en zelfs als gewoon, terwijl buitenlanders er met verbazing naar kijken. Het feit dat deze vrouwen de situatie niet aankaarten, wil echter niet zeggen dat het als zodanig acceptabel is.¹ Hoe had het eruitgezien als de sekse met meer macht – de mannen – onze kinderen zou baren?

Capabilities zijn dus vrijheden van mensen – evenwel vrijheden van een bepaald type. Filosofen hebben allerlei voorstellen gedaan om verschillende soorten van elkaar te onderscheiden. De *capabilities* kunnen we het beste begrijpen door een beroep te doen op het onderscheid tussen optievrijheden (*option-freedom*) en actorvrijheden (*actor-freedom*) dat Philip Pettit heeft aangereikt.² Optievrijheid is een eigenschap van de mogelijkheden, terwijl actorvrijheid een eigenschap is van personen. *Capabilities* zijn optievrijheden en omvatten twee aspecten: het karakter van de toegang tot de opties, en de eigenschappen van de opties zelf.

De toegang tot opties

Ten eerste zijn optievrijheden een functie van de aard van de toegang die een persoon heeft tot een bepaalde optie. Sommige filosofen stellen dat fysieke toegang tot een bepaalde optie voldoende is om te concluderen dat iemand de vrijheid heeft tot die optie. Wie in het geïsoleerde Noord-Korea woont, is op fysieke wijze sterk begrensd in zijn optievrijheden. Hetzelfde geldt soms voor mensen in een rolstoel. Zij hebben niet de mogelijkheid of *capability* om gebouwen zonder lift of helling binnen te komen, wat hen uitsluit van allerlei activiteiten.

Ook niet-fysieke barrières kunnen onze *capabilities* beperken. Het kan daarbij zijn dat iemand een objectieve barrière ervaart tot die optie. Een jon-

gere onder de 18 jaar mag bijvoorbeeld niet stemmen. Maar het kan ook zijn dat een persoon ervan overtuigd is dat iets te hoog gegrepen is en daardoor in subjectieve termen beperkt wordt in de toegang ertoe. Deze laatste vormen van barrières spelen vooral als sociale normen die onder meer gerelateerd zijn aan klasse, gender of etniciteit ons handelen beperken dan wel faciliteren. Zo is het voor iemand die in een arbeidersmilieu is opgegroeid betrekkelijk lastig om toegang te krijgen tot elitebanen in het bedrijfsleven of binnen de wereld van cultuur, aangezien deze persoon – in tegenstelling tot iemand uit de gegoede milieus – de mores van deze bovenklasse niet kent. En zo is het voor vaders die de opvoeding van hun kinderen op zich nemen vaak moeilijk om deel uit te maken van het netwerk van moeders, aangezien ‘zorg’ in onze samenleving nog steeds cultureel gecodeerd wordt als ‘vrouwelijk’. Voor de *capability*-benadering zijn dergelijke barrières relevant. Het ideaal is een samenleving waarin deze allemaal zijn weggewerkt, en waar iedereen zo veel mogelijk gelijke toegang heeft tot deze waardevolle *capabilities*.

De eigenschappen van de opties

Het tweede aspect van optievrijheden zijn de eigenschappen van de opties. Uit hoeveel opties kunnen mensen kiezen? Hoe divers zijn de mogelijkheden? En zijn ze op objectieve of op subjectieve gronden waardevol? Deze vragen zijn op heel verschillende manieren te beantwoorden. De interessantste benadering in dezen sluit aan bij de visie van Amartya Sen.³ Deze onderschrijft de impact van sociale normen en structuren op het handelen van mensen, hanteert een mensbeeld dat erkent dat de mens onderworpen is aan systematische vertekeningen in denken en oordelen, en begrijpt dat er überhaupt zoiets als een samenleving is en dat deze meer dan een optelsom van individuen behelst. Het gaat daarbij dus om een versie van de *capability*-benadering die recente inzichten uit de sociologie, antropologie en psychologie niet negeert. Hoe ziet zo'n geïnformeerde versie van de *capability*-benadering eruit?

Als we de *capability*-benadering gebruiken voor een politiek of maatschappelijk project, moeten we de basisovertuiging van het liberalisme verwerpen dat ieder helemaal alleen voor zichzelf kan bepalen wat waardevolle opties

zijn. Volgens het liberalisme mogen we enkel indien we een ander schade berokkenen, worden beperkt in onze handelingsvrijheid. Sen geeft het primaat aan een geïnformeerde en democratische discussie waarin redenen uitgewisseld worden waarom we de ene optie wel zouden moeten faciliteren en de andere niet. Wat we nodig hebben, is een publiek debat om in onderlinge discussie overeen te komen welke *capabilities* waardevol zijn en welke niet. De positieve willen we dan beschermen en promoten met onze economische, sociale en politieke instituties. Door die *capabilities* als een belangrijke – uiteraard niet de enige – doelstelling van het overheidsbeleid te stellen, creëren we een wereld waarin iedereen de maximale vrijheid heeft een waardevol leven te leiden en tevens de mogelijkheid heeft zelf te kiezen welke *capabilities* men wel en welke men niet realiseert.

Een sociologisch en psychologisch realistisch mensbeeld zal invloed hebben op de politieke keuzes in een samenleving die menselijke *capabilities* centraal stelt. Zo zijn er vaak redenen waarom we bepaalde opties eenvoudigweg niet wensen. We willen gewoon dat het goed geregeld is en hoeven niet bij alles zelf de verantwoordelijkheid te krijgen om precies uit te zoeken wat hiertoe de beste manier is. Neem de jaarlijks terugkerende optie om je eigen zorgverzekeraar en een zorgverzekeringspakket te kiezen. Omdat het hebben van keuzes tussen zorgverzekeraars niet leidt tot een significant betere prijs-kwaliteitsverhouding in de markt voor zorg, is het de vraag of de keuzemogelijkheid in deze toch ingewikkelde materie voor de meeste mensen zo aantrekkelijk is. Beleidsmakers en adviseurs zijn doorgaans hoogopgeleid en hebben binnen hun werk veel tijd om zich te verdiepen in de verschillen tussen de pakketten. De doorsnee burger heeft daar vaak geen tijd voor of beschikt niet over voldoende kennis aangaande dit soort administratieve aangelegenheden.

Gelijkheid van *capabilities*

Om het potentieel te doorgronden van de *capability*-benadering als een visie die een progressieve politiek kan inspireren, moeten we de discussie over vrijheid verbinden met die over gelijkheid. Vaak worden vrijheid en gelijk-

heid als tegenpolen gezien in de politieke arena – met op de rechtervleugel partijen die prioriteit geven aan vrijheid en geen grote waarde hechten aan gelijkheid, en bij links andersom. Vanuit filosofisch standpunt is dit onzin. Vrijheid en gelijkheid zijn beide concepten die op zo veel verschillende manieren in te vullen zijn dat zowel links als rechts met recht kan beweren voor zowel vrijheid als gelijkheid te zijn – ze hebben het dan wel over totaal verschillende invullingen van deze begrippen.

De *capability*-benadering wordt vaker gezien als interventie in het gelijkheidsdebat dan in het vrijheidsdebat. Het is ook in het filosofische gelijkheidsdebat dat Sen als een aanval op het zeer invloedrijke werk van John Rawls de idee van *capabilities* introduceerde.⁴ Sens kritiek was dat sociaal-economische ongelijkheden niet gemeten moeten worden in termen van hulpbronnen als inkomen, vermogen en formele gelijke kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, maar in de *capabilities* van mensen.

Gelijkheid van menselijke *capabilities* is uiteraard een verregaand en radicaal idee van gelijke kansen, omdat mensen ook werkelijk in staat moeten worden gesteld om die mogelijkheden te benutten, en dus meer dan alleen formeel of juridisch gelijk moeten zijn. Als er bijvoorbeeld bepaalde groepen in de bevolking gestigmatiseerd worden of als men er op de arbeidsmarkt van uitgaat dat werkende mensen geen zorgplicht hebben, leiden formele gelijke kansen niet tot effectieve mogelijkheden. Wettelijke regelingen en materiële hulpbronnen zijn van groot belang. Sen benadrukt echter dat we moeten kijken naar alle factoren die onze vrijheid beïnvloeden om een goed leven te leiden, dus ook sociale normen, dominante maatschappelijke praktijken en de mate waarin onze eigen talenten en vaardigheden ontwikkeld zijn.

Instrumentele en economische visies

Indien we de *capability*-benadering op deze manier beschouwen, ontstaat er een mooi alternatief voor een conservatieve of neoliberale interpretatie van vrijheid. De *capability*-benadering maakt allereerst helder dat vrijheid gaat over wat mensen daadwerkelijk vrij zijn te doen, en niet alleen over welke formele of wettelijke vrijheden ze hebben. Formeel kunnen homo-

seksuelen nog zo vrij zijn, zolang ze niet hand in hand op straat kunnen lopen, hebben ze niet dezelfde *capabilities* als hetero's. Het lijkt me dan ook dat in geen enkel land ter wereld – Nederland evenmin – homoseksuelen dezelfde vrijheden hebben als heteroseksuelen.

Daarnaast gaat vrijheid niet primair over de economie, maar over de kwaliteit van leven in alle dimensies. De economie is er om de mens de materiële basis te geven om een goed leven te leiden en is geen doel op zich. Dat onderscheid tussen middel en doel wordt benadrukt door Sen en staat centraal in de *capability*-benadering. Voor een nieuwe progressieve agenda is dat onderscheid dan ook onmisbaar. Er zijn weliswaar vrijheden die zich primair op het economische domein bevinden: vrijheid van ondernemen of vrijheid om een beroep uit te oefenen zonder gediscrimineerd te worden, zoals mannelijke kinderverzorgers, vrouwen in de top en mensen met een donkere huidskleur dat niet altijd ondervinden. Het is echter cruciaal steeds voor ogen te houden dat het begrip vrijheid meerdere lagen kent.

Het moet daarom eveneens gaan over vrijheden op het gebied van vriendschappen en intieme relaties, van mentale gezondheid of mogelijkheden om te genieten van de natuur of de cultuur. Die vrijheden kunnen even belangrijk of zelfs belangrijker zijn dan die van het economische domein. Een vraag die we ons moeten stellen als we nadenken over een progressieve politiek is welke ruimte we aan het economische domein geven en waar we de grens trekken. De *capability*-benadering geeft ons daarvoor een theoretisch kader, aangezien het economische bijna altijd alleen instrumenteel belangrijk is en we ons daarom steeds moeten afvragen hoe een beleidsmaatregel uitpakt op andere domeinen.

Neem het voorbeeld van de veranderingen in hoe we de taak van de universiteiten begrijpen. Nu deze onderwijsinstellingen steeds meer als leveranciers van arbeidskrachten en onderzoekers in toenemende mate als consultants voor concrete economische vraagstukken worden gezien, wordt de bredere invulling van het universitaire onderwijs en onderzoek schromelijk tekortgedaan.⁵ De universiteiten zijn een publiek goed met meerdere functies, en een eendimensionale instrumentele economische kijk op de universiteit bedreigt daardoor de unieke taak die deze heeft. Robert Maynard Hutchins, rector van de Universiteit van Chicago, verwoordde het

in 1951 pakkend.⁶ Hij stelde dat een universiteit begrepen moet worden als een centrum van onafhankelijk denken, waar een groep mensen door de samenleving de opdracht krijgt om onafhankelijk van politieke, sociale of bedrijfseconomische druk na te denken en onderzoek te doen naar mens, materie, processen en de samenleving. Om daarna op basis van die kennis zowel een belangrijke kritische factor te zijn in de samenleving als oplossingen te zoeken voor concrete problemen. Die visie past perfect binnen het meerdimensionale, rijke beeld van kwaliteit van leven en vrijheid dat de *capability*-benadering voorstaat. Maar deze visie verliezen we steeds meer uit het oog. Ook een politieke partij als de PvdA ziet de universiteit primair als een radar in de grote economische machine. Als plek waar nieuwe innovatie vandaan komt die daarna vermarkt kan worden door het bedrijfsleven, dan wel als plek waar de productiefactor ‘hooggeschoolde arbeid’ gevormd wordt.⁷

Deze economische kijk op de samenleving is niet langer het privilege van rechtse partijen en beperkt zich ook niet tot de hervorming van wetenschap en universiteiten. Ook in andere maatschappelijke discussies – over zorg, onderwijs, milieu, en andersoortige domeinen – voeren de economische argumenten keer op keer de boventoon. Zo hangt de subsidie van de kinderopvang primair af van de vraag of dit ertoe zal leiden dat vrouwen meer uren gaan werken. We horen zelden dat hoogwaardige kinderopvang vanaf de leeftijd van 1 jaar ook positieve effecten heeft op de taalontwikkeling en het aanleren van sociale vaardigheden, en dat migrantenkinderen of kinderen uit probleemgezinnen daardoor geholpen worden een goede start te maken in het leven. Of neem de vaststelling dat het gebruik van fossiele brandstoffen in Nederland op indirecte wijze voor meer dan vijf miljard euro per jaar gesubsidieerd wordt.⁸ Voor iedereen die de alarmerende berichten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) gelezen heeft, is het helder dat we als mensheid zo snel mogelijk moeten overschakelen naar een duurzame energievoorziening.⁹ Politici hebben het echter altijd over het veiligstellen van banen en het beschermen van het bedrijfsleven tegen oneerlijke concurrentie met landen die minder strikte milieunormen hanteren. Stuk voor stuk economische argumenten die bovendien geen rekening houden met hoe dit beleid onwenselijke gevolgen heeft voor de

vrijheden van mensen die elders bestaan of in de toekomst zullen leven. De economische manier van denken is ons zo onder de huid gekropen dat we het niet opmerken dat we op een reductionistische manier nadenken, praten en oordelen.

Een andere kijk op mens en samenleving

Dit alles heeft ook gevolgen voor hoe wij onszelf zouden moeten begrijpen. We zien onszelf momenteel enkel als consumenten en investeerders – in ons eigen ‘menselijke kapitaal’ of in vermogen. Dit zijn economische identiteiten, maar mensen zijn in de eerste plaats sociale en politieke wezens. We wonen samen met zeven miljard andere mensen op aarde. Velen leven in misereabele omstandigheden, en het is vaak in de eerste plaats brute pech dat zij veel minder vrijheden en een lagere kwaliteit van leven hebben. Omdat we samen de aarde delen, kunnen we niet doen alsof er geen samenleving is of dat ieder land voor zichzelf kan bepalen wat het wel en niet doet. Wat een progressieve politiek bovenal helder moet maken, is dat we onszelf ook als politieke wezens moeten zien.

Tot slot gaat vrijheid niet over het *ad infinitum* verruimen van de keuzemogelijkheden van mensen. Maar dit geldt ook wanneer het toevoegen van nog een optie niet wenselijk is, omdat de mens nu eenmaal een onvolmaakt wezen is dat niet ongevoelig is voor druk van buitenaf, dat zijn langetermijnbelangen onvoldoende gewicht toekent en niet zo rationeel rekent als de economische modellen. Meer vrijheid is dus niet altijd positief. Er moet ook in een open, niet-dogmatisch debat nagedacht worden over welke zaken we niet als vrijheden maar als verplichtingen willen organiseren, of als zaken die al geregeld zijn en waarvoor we niet meer hoeven te kiezen.

Voor steeds meer mensen worden de moderne maatschappij en de verzorgingsstaat steeds ingewikkelder. De overheid draagt daaraan flink bij met al haar formulieren en regeltjes. Een liberale of libertaire visie op vrijheid houdt in dat elke bijkomende optie ‘vrijheidswinst’ is, vanuit de gedachte: hoe meer mogelijkheden, hoe meer keuzes die het individu zelf kan maken. Dit is echter een visie die alleen goed uitpakt voor de hoogopgeleide, asser-

tieve en hyperrationele burger die graag zijn eigen keuzes maakt, volledig zelf de regie in handen wil houden en allergisch is voor paternalisme. De overgrote meerderheid van de mensen wil daarentegen graag autonomie en keuzevrijheid houden voor de zaken die ertoe doen. Zij zien ook dat het maken van keuzes kosten impliceert die voor de kwetsbaardere mensen veel hoger en bij een verkeerde keuze bovendien veel negatiever kunnen uitvallen. Een progressieve politiek moet zich dus niet laten misleiden door een mensbeeld dat een grove overschatting van onze capaciteiten impliceert. En ze moet eveneens helder voor ogen houden dat optievrijheid niet het enige nastrevenswaardige ideaal is en dat deze vrijheid af en toe opgeofferd mag worden om het welzijn van burgers – van de meest kwetsbaren in het bijzonder – veilig te stellen.

II

VRIJHEID IN NEDERLAND

‘Integratiebeleid in meerdere termen is vereist. Acceptatie, participatie en behoud van identiteit zijn alle drie legitieme uitgangspunten voor het besturen van een superdiverse samenleving, afhankelijk van het onderwerp waarover we spreken.’ **Hans Boutellier**

‘De burger heeft zich laten overweldigen door de commerciële publiciteit en het amusement, zich van de verantwoordelijkheid voor de politiek afgekeerd en de schijnvrijheid van internet voor de echte vrijheid aangezien. Hij is consumentist geworden, een individu dat zich een schijn van vrijheid heeft laten aansmeren.’ **H.J.A. Hofland**

‘Hoe het ook is, een Kamerlid dat zonder voorbehoud te maken zijn handtekening onder een regeerakkoord zet, committeert zich voor de kabinetsperiode aan de gemaakte afspraken. Als er in de vier jaar die volgt sprake is van voortschrijdend inzicht, dan zal het Kamerlid allereerst zorgvuldig gewezen worden op die ene ochtend waarop het een akkoord goedkeurde. Geen voorbehoud, geen gezeur.’ **Myrthe Hilkens**

‘Voor ons soort mensen is de participatiesamenleving geen bevrijding uit de betuttelende regels van de verzorgingsstaat. Ons soort mensen ruilt een vrij en onafhankelijk bestaan in voor een leven in een woud van verstikkende sociale normen en verplichte afhankelijkheid.’ **Margo Trappenburg**

‘We kunnen niet van de school verwachten dat zij aan elke leerling een eerlijke, gelijke kans op zelfontplooiing geeft terwijl we tegelijkertijd kinderen met ongelijke ontwikkelingskansen bij de schooldeuren blijven afleveren.’ **Bram Mellink**

1

*Vrijheid in soorten en maten**Hoe we meer rationaliteit in het integratiebeleid kunnen brengen*

HANS BOUTELLIER

De verhouding tussen vrijheid en integratie is een explosief vraagstuk, dat is op 7 januari 2015 in Parijs heel pijnlijk weer gebleken. Boerka's, jihadgangers, zwarte piet – het zijn stuk voor stuk aanleidingen voor emotionele discussies over vrijheid en vooral de begrenzing ervan. Daarmee komt het westerse vrijheidsbegrip onder druk te staan. De reëel bestaande superdiverse netwerksamenleving vraagt om een pragmatische benadering vanuit het algemeen belang. Dat betekent dat de mate van vrijheid afhankelijk is van het thema waarover we spreken: de rechtsstaat, de economie of de cultuur. Een gelaagd beeld van vrijheid brengt meer rationaliteit in de discussie over het 'integratievraagstuk'.

Vrijheid is per definitie omstreden

Vrijheid is misschien wel een van de meest misbruikte begrippen in de geschiedenis. Een wat boude stelling met desalniettemin een sterke empirische referentie: 'Arbeit macht frei'. Het begrip laat zich gemakkelijk voor een karretje spannen, omdat het verwijst naar de ervaring (zich vrij voelen) én naar politieke overtuigingen (VVD, PVV). Dan lopen zaken al gauw door elkaar. Het is zoiets als een 'projectiewoord': iedereen kan er zijn eigen inhoud aan geven en daar dan uit naam van diezelfde vrijheid voor strijden. Waarschijnlijk om die reden is er veel theorie over wat vrijheid is¹, of welke condities ervoor nodig zijn. Maar hoe langer je erop studeert, hoe moeilijker het wordt. Vrijheid heeft alle kenmerken van een

‘essentially contested concept’: je zult het er inhoudelijk niet snel over eens worden (Gallie 1956).

Vrijheid kun je vergelijken met begrippen als vertrouwen, rechtvaardigheid en veiligheid. We begrijpen ze vooral als er inbreuken op worden gemaakt. Negatieve uitspraken, zoals ‘Je vertrouwt me niet’ of ‘Ik ben onrechtvaardig behandeld’, geven een indicatie van wat we zo ongeveer bedoelen. Maar het is moeilijk dergelijke begrippen positief te definiëren. Wanneer zijn we bijvoorbeeld veilig? En wat is ‘vrij zijn’? Een pragmatische benadering lijkt aangewezen. Vrijheid is dan geen abstracte waarde, maar verwijst naar de maatschappelijke praktijken waarbinnen mensen dat begrip relevant achten.² Vrijheid is wat mensen ervan vinden. Of, beter: hoe ze er met elkaar over spreken of strijden. Over vrijheid en vooral de grenzen daarvan moet gesproken worden, wil zij als richtinggevende waarde werken. Dat lukt over het algemeen vrij aardig.

Maar rond integratie en vrijheid lijkt het gesprek te stokken. De toon is scherp, de inzet hoog. En bovenal: er vallen slachtoffers. De vanzelfsprekendheid van een aantal westerse uitgangspunten van vrijheid staat onder druk. Over homoseksualiteit bijvoorbeeld is opnieuw strijd ontstaan – ongelofelijk maar waar. Of neem de boerka die vanuit westers perspectief verschijnt als een gevangenis, maar door de betrokken vrouw als een bevrijding kan worden ervaren. Wie heeft het hier bij het rechte eind? Weet de vrouw niet dat ze onvrij is of begrijpen westerlingen niet (meer) wat geloof betekent? Zeer emotionerende vragen waarover desalniettemin geen absoluut antwoord te formuleren is. Toch moet er – vanuit het algemeen belang – een positie over ingenomen worden. Waar liggen in een superdiverse netwerksamenleving de grenzen van de vrijheid?

Het algemeen belang³

De sleutel voor de vrijheid en de begrenzing daarvan zou moeten liggen in het algemeen belang. Maar iedere uitspraak daarover krijgt al gauw de betekenis van particulier belang of van een vooringenomen keuze. Tegen

die achtergrond is het interessant dat het begrip sociale stabiliteit is opgekomen in het integratiebeleid. In de *Integratienota* (2011) van het ministerie van Sociale Zaken wordt de term sociale stabiliteit als volgt geïntroduceerd: ‘Het integratiebeleid komt in een nieuwe fase en het kabinet wil een koers volgen op basis van wat bindt. Een sociaal stabiele samenleving staat daarbij voorop: een samenleving waarin mensen in vrijheid en verantwoordelijkheid kunnen samenleven en waarin niet de afkomst, maar de toekomst telt.’

Deze beleidsopvatting komt op binnen de context van een extreem gedifferentieerde samenleving. In de grote steden zijn buurten waar tweehonderd of meer nationaliteiten samenwonen. Er is een constante instroom van vluchtelingen en arbeidsmigranten. Bovendien is identiteitsvorming in een netwerksamenleving sowieso een open aangelegenheid (Boutellier 2011). Burgers nemen deel aan velerlei netwerken die hun identiteit bepalen. Zij vertonen weliswaar kudgedrag, op basis van de neiging hetzelfde te willen als anderen.⁴ Maar de essentie van de vloeibare samenleving (Bauman o.a. 2000)⁵ is dat die kudde in hoge mate onvoorspelbaar is. De voorkeuren van het electoraat zijn bijvoorbeeld nogal vluchtig. De netwerksamenleving kenmerkt zich door complexiteit zonder richting: het kan alle kanten op (Boutellier 2011, deel I). Integratie is als zodanig onderdeel van het bredere probleem van sociale samenhang.

De vloeibare superdiverse netwerksamenleving is per definitie enigszins labiel. Ze kent problemen op het terrein van de rechtsorde, bijvoorbeeld oververtegenwoordiging in de criminaliteitscijfers van etnische groepen; er is onbehagen onder autochtone groepen als het verlangen naar een *heartland*; er zijn groeiende spanningen tussen groepen. Er heerst een enigszins onbestemd onbehagen. Zo sprak Pim Fortuyn van de ‘verweesdheid’ van burgers. Sociale stabiliteit is tegen deze achtergrond ingebracht als een politiek, etnisch en religieus neutraal begrip. Maar de inzet is wel erg ambitieus: ‘samenleven in vrijheid en verantwoordelijkheid, met het oog op de toekomst’. Het probleem is dat de opvattingen over die vrijheid en verantwoordelijkheid nu al sterk uiteenlopen en in de toekomst waarschijnlijk nog meer: *essentially contested concepts!*

Misschien wordt er iets te vanzelfsprekend van uitgegaan dat we iets moeten delen, goedschiks dan wel kwaadschiks. In weerwil van de hoop op een

gedeeld belang domineert in het maatschappelijk debat de emotie van het verschil: in opvattingen, gevoelens van vervreemding, botsende waardesystemen en tegenstrijdige belangen tussen groepen burgers. Als mensen of groepen weinig beperkingen ondervinden en geen last hebben van onderdrukkende hiërarchische verbanden, vormen deze verschillen geen probleem. In dat geval kunnen we beter spreken van differentie, een natuurlijke gang van zaken in een harmonieuze maatschappij. Verschil is dan de logische en min of meer onproblematische uitkomst van de maximale vrijheid van mensen om iets van hun leven te maken. Het is het leerstuk van de pluriformiteit.

Verschil wordt echter een probleem als er sprake is van systematische uitsluiting van middelen, bronnen en kansen die gelijke rechten en kansen op sociale participatie en maatschappelijke stijging mogelijk maken. Dit kan het gevolg zijn van polarisatie, discriminatie, armoede en ontoegankelijkheid van publieke dienstverleners of diensten. Maar er kan ook sprake zijn van zelfuitsluiting en het zich afkeren van de samenleving. Dat wordt al helemaal een probleem als het zich vertaalt in actief verzet of geweld tegen uitgangspunten van de sociale rechtsstaat en de rechtsorde. Het Westen heeft tot grote schrik van zijn inwoners een vijand, in de vorm van geradicaliseerd islamisme. Ook criminaliteit of terreur is het resultaat van verschil, maar die willen we niet. Het begrip sociale stabiliteit geeft aldus ook richting aan de mate waarin vrijheid kan worden ingeperkt.

Gezien de fluiditeit van de netwerksamenleving en de noodzaak tot constante aanpassing lijkt het adequaat om het algemeen belang te definiëren in termen van stabiliteit, of misschien beter: continuïteit. In elk organisch systeem – ook op macroniveau – bestaat een inherente neiging tot doorgaan. Dat is overigens iets anders dan het vasthouden aan de status-quo. Sterker nog, onvoldoende adaptatie aan nieuwe omstandigheden ondermijnt de kracht van een systeem. Het gaat om dynamische continuïteit: het constant bijstellen, afstemmen en vernieuwen om de samenleving te kunnen voortzetten (Boutellier 2015). Dat is in pragmatische zin de basis van het algemeen belang – en dat is al heel wat. De noodzaak van dynamische continuïteit in de samenleving levert een richtpunt voor vrijheid en de mogelijke begrenzing daarvan. Het gaat dan enerzijds om het bestrijden van ondermijnende ontwikkelingen, anderzijds om het bevorderen van kansen en mogelijkheden.

Superdiverse continuïteit

Vrijheid gaat zover als de dynamische continuïteit van onze samenleving kan hebben. Met deze pragmatische benadering van het algemeen belang kijk ik naar het vraagstuk van vrijheid en integratie. Integratie is empirisch gesproken een ambivalente aangelegenheid. Aan de ene kant zijn er onmiskenbare successen te melden in de sfeer van opleiding, werk en inkomen van migranten. Ik herinner nog maar eens aan de conclusie van de parlementaire enquêtecommissie Blok in 2003, die de integratie van migrantengroepen als een relatief succes bestempelde. Tegelijk dient geconstateerd te worden dat de doorstroming van zogenoemde nieuwe Nederlanders⁶ in het onderwijs en naar werk om tal van redenen achterblijft bij autochtonen van oudsher. Zeker in crisistijd is dat het geval.

In sociaal-culturele zin is de situatie al even ambivalent. Problemen rond terreur, criminaliteit, overlast en levensstijl vormen een permanente bron van angst en ongenoegen. Er is een verscherping in toon en inzet van de discussie over de islam, etnische verschillen en de Nederlandse identiteit. Het lijkt er soms op dat veel autochtonen in feite helemaal niet willen dat Nederlanders met een allochtone achtergrond integreren. En tegelijkertijd is er een groeiende groep – veelal in Nederland geboren getogen jongeren – die dat ook helemaal niet meer nastreven. Sterker nog, zij verzetten zich tegen het decadente Westen of identificeren zich met gewelddadige islamitische groepen in het Midden-Oosten. De sociaal-culturele discussie over cultuur en identiteit lijkt die van de economie totaal te overvleugelen.

Tot in de jaren negentig was de notie van integratie ‘met behoud van eigen identiteit’ gemeengoed. In de eenentwintigste eeuw werd het een taboe. Op basis van die notie zou zich een ‘multicultureel drama’⁷ hebben afgespeeld. Aan migranten waren onvoldoende eisen gesteld. De toegekende vrijheid werd ontmaskerd als onverschilligheid of in ieder geval een te tolerante houding. Er ontstond een verlangen naar een eigen cultuur, zoals de discussie over zwarte piet maar weer bewees. Zelfs toenmalig prinses Máxima kreeg het voor de kiezen toen zij sprak over ‘het niet kunnen vinden van een Nederlandse identiteit’.⁸ Tegen die achtergrond raakte de notie van gedeeld burgerschap in zwang. Iedere Nederlandse burger wordt

geacht zich te houden aan de rechten en plichten van het Nederlandschap. Maar gedeeld burgerschap was volgens Schinkel (2008) meer eis dan hoop.

Deze eis vertaalde zich in een krampachtig inburgeringsbeleid, met een ratjetoe van opvattingen over staatsburgerschap, gewoonten en arbeidsethos. Het leidde bovendien tot een radicalisering in de onderlinge bejegening, gefaciliteerd door de sociale media. Er is digitaal geen innerlijke rem op haatgevoelens en het uiten daarvan. Intussen mag duidelijk zijn dat het verhoopte gedeelde burgerschap op gespannen voet staat met de reëel bestaande superdiversiteit van de Nederlandse samenleving. Het begrip integratie, door Van Dale omschreven als 'het opnemen in een geheel', is te algemeen en te normatief om de wederzijdse eisen en verwachtingen tussen de dominante cultuur en de nieuwe Nederlanders te kunnen omschrijven.

De nationale eenheid is te divers om een geheel te kunnen zijn. Chinezen spreken vaak nauwelijks de taal, maar gaan desalniettemin geruisloos op in de anonimiteit van de grote steden. De Marokkaanse raddraaiers spreken vaak perfect Nederlands – met Amsterdams of Rotterdams accent of met een zachte g – maar zijn in de wijken een grote last. Gewelddadige Antilliaanse jongeren spreken vaak nauwelijks Nederlands, maar hebben wel een Nederlands paspoort. Daarenboven is het in het complexe Nederland zonder richting volstrekt onduidelijk waarin men zou moeten integreren. Dat betekent echter nog geen einde aan het integratiebeleid (bij gebrek aan een betere term). Het komt erop aan het te differentiëren.

Gelaagde vrijheid

Het is zinvol een onderscheid te maken tussen verschillende vormen van 'invoeging', uitgaande van het algemeen belang, opgevat als de dynamische continuïteit van de samenleving. Dat in de grote steden ruim een kwart van de jongeren de school zonder diploma verlaat, levert een te calculeren risico op voor de Nederlandse economie.⁹ Het oproepen tot geweld of haat tegen vrouwen, homo's of 'het decadente Westen' staat haaks op de verworvenheden van de pluriforme westerse cultuur. Stelselmatige intimidatie van buurtbewoners door hangjongeren vormt een ontoelaatbare inbreuk op het

publieke karakter van de openbare ruimte. Deze verschijnselen bedreigen de maatschappelijke continuïteit, maar om verschillende redenen. Daarom is integratiebeleid in meerdere termen vereist. Acceptatie, participatie en behoud van identiteit zijn alle drie legitieme uitgangspunten voor het besturen van een superdiverse samenleving, afhankelijk van het onderwerp waarover we spreken.

Acceptatie kan worden verwacht ten aanzien van het rechtssysteem en de liberale pluriformiteit die daardoor wordt beschermd. Het pluriforme karakter van de Nederlandse samenleving impliceert erkenning van het recht op eigen identiteitsontwikkeling onder de conditie dat deze die van anderen niet schaadt. In culturele zin betekent dit vrijheid van meningsuiting, tolerantie van andersdenkenden en een zeker invoelingsvermogen (empathie). Van inwoners van dit land mag worden gevraagd deze uitgangspunten te onderschrijven, in elk geval in gedrag, en zich te houden aan de uitgangspunten van de rechtsorde. De democratische rechtsstaat kent vrijwel ononderhandelbare uitgangspunten voor de samenleving.¹⁰ Vrijwel, omdat we ons realiseren dat ook deze het resultaat zijn van een lange geschiedenis. Verandering is principieel altijd mogelijk, maar alleen bij zeer brede en langdurige instemming.

Het uitgangspunt van acceptatie betekent dat de overheid gerechtigd is op te treden tegen de schending van deze uitgangspunten. Actieve vijandigheid wordt gestraft. Dat is vrij evident in geval van terreur, geweld en overlast, maar eveneens in gevallen van haat zaaiende imams of het praktiseren van geloofsdwang. Omgekeerd betekent het dat het rechtssysteem daadwerkelijk onpartijdig en onafhankelijk opereert. Zelfs de schijn van discriminatie of 'etnisch profileren' in de handhaving moet worden vermeden. Uitgangspunt van de democratische rechtsstaat is de verzekering van de existentiële veiligheid binnen de grenzen van de wet. Dat is de eerste laag van integratie. De prijs voor bescherming door de rechtsstaat is het zich voegen naar de uitgangspunten ervan.

Participatie kan worden verwacht op de tweede laag, het terrein van onderwijs, werk en inkomen. De Nederlandse economie heeft belang bij een zo groot mogelijke beroepsbevolking. Indien een te groot deel van de bevolking niet in staat is op een constructieve wijze in het eigen levensonderhoud te

voorzien, levert dat een bedreiging op voor het welvaartsniveau van de samenleving. De Nederlandse staat zal alles op alles moeten zetten om zijn burgers de kansen te geven deel te nemen aan de economische continuïteit. Dit betekent een beleid inzake de toegankelijkheid van het onderwijs en de arbeidsmarkt en actieve bestrijding van discriminatie. Hier past een opportunistische omarming van iedereen die deelneemt aan de welvaart van onze samenleving.

Omgekeerd mag van mensen gevraagd worden dat zij ook hun best doen om mee te doen. Dat betekent bijvoorbeeld dat zij de Nederlandse taal leren spreken (tenzij de arbeidssituatie daar niet om vraagt, zoals bij expats) en zich qua uiterlijk niet buiten de gangbare communicatie plaatsen. Een strafrechtelijk boerkverbod op straat valt moeilijk te beargumenteren, maar vanuit een oogpunt van participatie op de arbeidsmarkt lijken maatregelen op het terrein van de sociale zekerheid gerechtvaardigd. Het dragen van gezichtssluiers kan worden begrepen als het demonstratief afwijzen van de bereidheid om economisch mee te doen. Ook dit uitgangspunt heeft dus een tweeledig karakter. ‘Het land van aankomst’ (Scheffer 2007) verplicht zich tot het scheppen van de condities tot participatie en zijn inwoners tonen de bereidheid daartoe.

Ten slotte is er het recht op eigen cultuur en identiteit. In het huidige culturele klimaat wordt te gemakkelijk voorbijgegaan aan het psychologische belang van ‘het eigen’. Walzer (2004) heeft laten zien dat we er ten onrechte van uitgaan dat relaties in een moderne samenleving ‘vrijwillig’ zijn, en dat we er zomaar afscheid van kunnen nemen. We hebben echter – aldus Walzer – te maken met ‘gepassioneerde identiteiten’, die ook een rol spelen in de politieke en maatschappelijke arena’s. Het is van belang deze te onderkennen, zonder de gevaarlijke vormen ervan te hoeven tolereren. Een pluriforme samenleving heeft ook oog voor eigen tradities, gebruiken en omgangsvormen. Deze zijn te respecteren indien zij niet strijdig zijn aan de eisen van de rechtsstaat en zij sociaal-economische participatie in onderwijs en arbeid niet in de weg staan. De eigen identiteit is vrij, onder de conditie van deelname aan de dynamische continuïteit van de samenleving.

Besluit

In het integratiedebat lopen tal van motieven, emoties en belangen door elkaar. Op zichzelf lijkt er geen reden om terug te schrikken voor een stevig debat over de wijze waarop we ons tot elkaar willen verhouden. Het huidige beleid van de Partij van de Arbeid is geworteld in de resolutie *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst* (Partijbestuur PvdA 2009). De resolutie biedt een keuze uit drie opties: normeren, confronteren of tolereren. De cruciale passage hierover luidt als volgt: ‘Juist in een democratische rechtsstaat vragen tal van gedragingen, gewoonten en opvattingen niet om een wet of een verbod, maar om een debat dat op het scherp van de snede wordt gevoerd, om een normatieve opvoeding, om een prikkelende dialoog – confrontatie. Dat betekent dat we er iets van mogen en moeten vinden, dat we een standpunt moeten innemen en kleur mogen bekennen. Dit is de enige manier waarop een vrije samenleving ook normatief kan zijn.’

Hoewel de formulering eenzijdig is, denk ik dat er terecht is gekozen voor een politieke koers waarin gedebatteerd kan worden over wat ertoe doet voor de deelnemers aan het gesprek. Tussen verbieden en tolereren zit het belang van de strijd zonder wapens: vreedzaam vechten.¹¹ Sterker nog, dat is de maatschappelijke praktijk van alledag geworden. Maar hoever gaat de vrijheid die de democratische rechtsstaat mogelijk maakt, en waarop kunnen we elkaar – van welke kleur of welk geloof dan ook – aanspreken? In deze vraag heb ik drie lagen onderscheiden, vanuit het oogpunt van het algemeen belang. Dit heb ik minimaal gedefinieerd als dynamische continuïteit: we willen door. Op het vlak van de rechtsstaat en de rechtsorde valt er niet veel te onderhandelen; daar is de term acceptatie gerechtvaardigd. De Nederlandse samenleving veronderstelt actieve instemming, of in ieder geval naleving van de wettelijke uitgangspunten.

Ook op het vlak van werk, scholing en inkomen kunnen vanuit een oogpunt van economische continuïteit verregaande eisen worden gesteld aan burgers – eisen die daartegenover veronderstellen dat burgers met publieke middelen gefaciliteerd worden om eraan te voldoen. Het gaat dan om een goed onderwijsaanbod, een goed gereguleerde arbeidsmarkt, actief antidiscriminatiebeleid, goede gezondheidszorg en een activerend vangnet voor uitvallers.

Hier geldt een eis van participatie die bepaalde eisen met zich meebrengt, bijvoorbeeld het belang van zichtbaar zijn. Een hoofddoek valt nog te zien als een religieuze uiting, een gezichtssluier betekent een afwijzing van economische participatie. Ook hier is sprake van een wederkerige aangelegenheid.

Naast deze twee integratielagen van recht en economie is er een derde laag, die van identiteitsbeleving. Op het vlak van cultuur, religie en identiteit bestaat in een sociaal-liberale context de grootst mogelijke vrijheid, zolang deze zich verdraagt met de eisen van de rechtsstaat en de rechtsorde en die van deelname aan de economische continuïteit van de samenleving. Deze driedeling in de vrijheid van mensen en organisaties maakt het mogelijk om het integratievraagstuk op een meer rationele manier te benaderen, waarbij er overigens nog genoeg te bediscussiëren over blijft. Het komt erop aan deze te blijven organiseren, waarbij niemand zich beperkt mag voelen om zich te uiten binnen de grenzen van de wet. We kunnen er niet klakkeloos van uitgaan dat we elkaar kunnen vinden op wat we delen – daar kunnen we hooguit naar streven. We zullen het in een superdiverse netwerksamenleving moeten doen met de onderlinge morele aanspraak vanuit het algemeen belang, zonder de waarheid in pacht te hebben.

LITERATUUR

- Achterhuis, H. & N. Koning (2014) *De kunst van het vreedzaam vechten*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Berlin, I. (1969) *Two concepts of liberty*. In: Berlin, I. (ed.), *Four essays on liberty*. Londen: Oxford University Press.
- Boutellier, H. (2003) 'De gekleurde veiligheidsutopie'. In: Harchaoui, S. & Chr. Huinder (red.) *Stigma: Marokkaan. Over afstoten en insluiten van een ingebeelde bevolkingsgroep*. Utrecht: Forum, 2003.
- Boutellier, H. (2008) 'De grondwet, dat ben jij!' In: *De Grondwet herzien, 25 jaar later: 1983-2008*, p. 51-69. Den Haag: Ministerie van BZK.
- Boutellier, H. (2011) *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom/Lemma.
- Boutellier, H. (2015) *Lokaal bestuur in een improvisatiemaatschappij. Tien principes voor geïnspireerd doen samenleven*. Den Haag: Boom/Lemma.

- Boutellier, H., R. van wonderen e.a. (2012) *Contouren van sociale stabiliteit. Een verkenning van een potentieel beleidsconcept*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Castells, M. (2004) *Information age. Economy, society and culture*. Volume II: The power of identity. Oxford: Blackwell.
- Commissie-Blok, *Bruggen bouwen. Eindrapport Parlementair onderzoek integratiebeleid (2002-2004)*. Den Haag.
- Gallie, W.B. (1956) Essentially contested concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*, 56: 167-198.
- Girard, R. (1961) *Mensonge romantique et vérité romanesque*. Parijs: Grasset. (Girard, R. (1986) *De romantische leugen en de romaneske waarheid*. Kampen: Kok Agora.)
- Mill, J. (1859) *On liberty*. In: Robson, E. (ed.) *Collected works* (Vol XVIII, 1977). Toronto: University of Toronto Press.
- Minister van WWI (2009) *Integratiebrief aan de Tweede Kamer*. Den Haag: Ministerie van WWI.
- Ministerie van SZW (2011) *Integratienota Integratie, binding, burgerschap*. Den Haag: Ministerie van SZW.
- Partijbestuur PvdA (2009) *Verdeeld verleden, gedeelde toekomst. Resolutie integratie*.
- Rorty, R. (1989) *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheffer, P. (2007) *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schinkel, W. (2008) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement
- Walzer, M. (2004) *Politics and passion. Toward a more egalitarian liberalism*. New Haven: Yale University Press
- WWR (2007) *Identificatie met Nederland* (Rapporten aan de regering 79). Amsterdam: AUP.

2

De nationale rekolonisatie

H. J. A. HOFLAND

Omstreeks het midden van de vorige eeuw werd het duidelijk dat een groot deel van ons volk ten prooi was gevallen aan een beweging van massale ongehoorzaamheid. Vrijwel uniek in het moderne Nederland. Marx heeft gezegd dat bij ons geen revolutie zal uitbreken omdat je hier niet op het gras mag lopen. Er zat een grond van waarheid in. Sinds het begin van de negentiende eeuw behoorden we tot de meest gezagsgetrouwe volken van de westelijke beschaving. Daaraan is in de jaren vijftig een einde gekomen. Door veel historici wordt dit decennium beschouwd als een 'suffe periode'. Een grote vergissing. Dit zijn de jaren waarin de historische breuk voor het eerst duidelijk zichtbaar wordt.

De radicale verandering heeft twee oorzaken: de oorlog en bezetting met als apotheose de Hongerwinter, en de nationale, reddeloos verloren oorlog tegen Indonesië. Deze twee enorme gebeurtenissen hebben het sociale en politieke bewustzijn van de toen opgroeiende generaties beslissend veranderd. Dat is de grote breuk in onze geschiedenis en de grondslag voor een nieuwe continuïteit.

In het nieuwe verzet hebben we hier eerst de Vijftigers gekregen, toen de volkse variant daarvan, de nozems. Het was een internationaal verschijnsel: in Frankrijk verschenen de *blousons noires*, in Duitsland de *Halbstarken*, in Engeland waren het de *Teddyboys* en in Amerika waren het de *beatniks* en de *hipsters*. In Nederland werd een nieuwe traditie gezet, eerst met de provo's en daarna de krakers. De rookbom in de Raadhuisstraat in 1966 die de bruidsstoet van prinses Beatrix en prins Claus verstoorde, is het eerste grote wapenfeit. Het hoogtepunt werd gevormd door de rellen op en om de kroningsdag in 1980. 'Geen woning, geen kroning,' en 'Uw rechtsorde is de onze niet'.

Daarna is het radicale straatverzet weggeëbd. Maar intussen had het zich in de politiek gevestigd, zoals door het succes van D66 en de hervormingen in de Partij van de Arbeid wordt bewezen. Het complex in zijn geheel, dit afscheid van de vooroorlogse gezagsorde heb ik de ‘dekolonisatie van de burger’ genoemd. Het tijdvak waarin dit proces zich heeft voltrokken, is voorbij. Nederland was een hecht deel van de westelijke orde geworden en intussen waren de grondslagen voor een nieuwe politiek gelegd: die van de consumptiemaatschappij.

Het is in Amerika begonnen. De ontwikkeling van de televisie is er altijd in het verst gevorderde stadium geweest, vooral de commerciële televisie met de reclameblokken. In de jaren vijftig heb ik er gewoond, in Johnstown, Pennsylvania. Er kwam toen een apparaatje in de handel, genaamd *blab-off*, een soort afstandsbediening waarmee je de reclame kon afzetten. Het heeft niet geholpen.

In Amerika heeft zich de consumptiecultuur ontwikkeld die min of meer tot voorbeeld voor de hele wereld is geworden. Amerikaanse intellectuelen kwamen in verzet. Het begin is sensationeel. In 1957 verschijnt *The hidden persuaders* van Vance Packard. De ontmaskering van de reclamewereld. Ze gebruiken daar allerlei aan de psychologie ontleende trucs om de mens tot verslaafde consument te maken. Een jaar later komt de econoom John Kenneth Galbraith met zijn *The affluent society*, nog altijd een van de meest fundamentele kritieken op de nieuwe maatschappij van de overvloed. In 1960 volgt *The end of ideology, on the exhaustion of political ideas in the 1950s* van Daniel Bell. De ideologieën uit de negentiende eeuw zijn dood. Een jaar later verschijnt *The image* van Daniel Boorstin, een essay over de *pseudo events* van de nieuwe cultuur. In 1985 *Amusing ourselves to death* van Neil Postman. En dan noem ik nog *Life: the movie. How entertainment conquered reality* in 1998 van Neal Gabler, hoe het nieuws tot amusement wordt omgebouwd.

Tot zover deze kleine selectie uit een langzamerhand enorme verzameling kritische literatuur die zich ten slotte op de Amerikaanse samenleving in haar geheel richtte – de politiek, de economie, de media, Hollywood, de openbare orde. Het is allemaal vergeefs geweest. In het volk was een

nieuwe stroming tot ontwikkeling gekomen, zonder een geschreven filosofie, politieke leiders of een organisatie, spontaan en landelijk verbreid. Het consumentisme.

Door de loop van de geschiedenis werd het consumentisme verder bevorderd. In 1989 was de Koude Oorlog afgelopen. Ouderwetse idealisten stelden voor dat de enorme bedragen die voor de voortzetting van de wapenwedloop waren gereserveerd, nu beschouwd zouden worden als vredesdividend, in het algemeen tot verheffing van de mensheid. Daar hebben we niets meer van gehoord. Nee, het bloedigste decennium sinds Vietnam ving aan. Zonder wezenlijke betrokkenheid van de Europese volken werd Saddam verslagen en Belgrado platgebombardeerd. De nieuwe vredelievende wereldorde was snel weer vergeten.

Wel ontdekten deskundigen van naam de Nieuwe Economie. Ze waren er tegen het einde van de jaren negentig van overtuigd dat mede dankzij de toen juist begonnen digitale revolutie de periode van de eeuwige economische groei was begonnen, en dat werd in brede kring geloofd. Het had een vijftig jaar geduurd, het proces was voltooid, er was een nieuw type burger gegroeid. Ik noem hem de consumentist, het menselijk product van het consumentisme. Dat is geen politieke of sociale beweging waardoor iedereen in staat wordt gesteld zich zo veel mogelijk van alles aan te schaffen, maximaal te genieten, zich in Luilekkerland te vestigen. Het gaat om de maximale theoretische verkrijgbaarheid van alle comfort, amusement, de grootste variatie van begeerlijkheden. Dat is bij ons een natuurgegeven geworden; we weten niet beter.

Van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat – letterlijk – is de consumentist omringd door reclame voor alles. Het heerlijkste eten, veredelde zalfjes die vrouwen betoverend maken, miraculeuze tandpasta, verre reizen naar paradisijselijke oorden, auto's die zuiniger zijn en harder rijden, loterijen die je prijzen van miljoenen beloven – zo gek kun je het niet bedenken of het wordt je op de televisie mooier en goedkoper voorgesteld. Voor de verandering zet je de radio aan. Negen van de tien zenders hebben zich gespecialiseerd in een of ander soort popmuziek die onderbroken wordt door reclamegeschreeuw. In de tijd van de Koude Oorlog werd je in het Oostblok doof getetterd door

de propaganda. Dit is veel hardnekkiger en doordringender. Het is een deel van onze gewone leefomgeving en er valt niets tegen te doen.

Natuurlijk, we hebben nog altijd de min of meer ouderwetse, serieuze media. Deze zijn ook niet aan de invloed van de tijd ontsnapt. Populair of zich tot het genre van de kwaliteitskrant rekenend; ze zijn opgeleukt. De foto's zijn groter tot reusachtig geworden, er zijn leuk bedoelde tekeningetjes aan de tekst toegevoegd, soms zijn er kolommen diagonaalsgewijs afgebroken of niet op wit papier maar op een kleur afgedrukt. Alles wat het lezen bemoeilijkt. Opleuken is een sleutelwoord van deze tijd.

Maar de krant en het radio- en televisiejournaal blijven het nieuws brengen. Wat voor nieuws? De grootste oplichterij van deze eeuw is intussen zonder consequenties voor de schuldigen in de geschiedenis bijgeschreven: de oorlog van George W. Bush en zijn neoconservatieve club tegen Saddam Hoessein, op basis van leugens waaraan onze ministers uit die tijd medeplichtig zijn. Vergeten. Nu hebben we het over medici die hun patiënten mishandeld hebben, besturen van ziekenhuizen of woningbouwverenigingen die enorme bedragen hebben verduisterd, de voldongen feiten van veelsoortige oplichterijen, ministers en ambtenaren die zich in belastingheffingen hebben vergist, en natuurlijk de moslims van wie de kwaadwilligen onze samenleving willen verwoesten. Er is één politicus die over deze durende stortvloed van misstanden krachtige taal spreekt: Geert Wilders. Minder Marokkanen! We moeten een kopvoddentaks instellen! Helpt het? Nee. Ook hij hoort tot de groeiende club van de veelbelovers.

Nadat de ideologieën waren verdwenen terwijl het verval van de politieke partijen zich onweerstaanbaar verder voltrok, is de omwenteling van internet begonnen en in versneld tempo verder gegaan. Iedere revolutionaire uitvinding heeft een goede en een kwade kant. Internet dient de wetenschap, de nieuwsvoorziening, de communicatie. Zonder digitale verbindingen kunnen we ons het leven, de wereld niet meer voorstellen. Maar ook dieven, oplichters en geheime diensten hebben internet ontdekt. Twee 'klokkenluiders', Julian Assange en Edward Snowden, zijn wereldberoemd geworden nadat ze onthuld en bewezen hadden dat de Amerikaanse geheime dienst NSA zich toegang had verschafte tot buitenlandse archieven met miljoenen gegevens. Ze worden vervolgd en moeten zich in het buitenland schuilhouden. We

weten het niet zeker, maar we vermoeden dat alle geheime diensten het proberen, en er valt niets aan te doen. En we weten ook niet welke persoonlijke, geheime gegevens de harde schijf van onze computer bewaart, terwijl we dachten dat we die gewist hadden.

Dankzij internet voelt de burger van deze tijd zich vrij. Bevalt hem iets niet – het gedrag van zijn buurman, het beleid van een minister – dan stuurt hij een anonieme e-mail waarin hij de betrokkene uitscheldt tot met de dood bedreigt. Gebruikt hij een openbare website waarvan de redactie de bijdrage verwijdert of ‘wegjorist’, dan heeft hij in ieder geval zijn gal gespuwd.

Een halve eeuw nadat hij zich had bevrijd van het overgeleverde gezag der autoriteiten en zijn eigen gehoorzaamheid daaraan, nadat hij zich had gedekoloniseerd, is hij op een andere manier terug in zijn oude toestand. Deze rekolonisatie is het gevolg van een aantal ontwikkelingen. Hij heeft zich laten overweldigen door de commerciële publiciteit en het amusement, zich van de verantwoordelijkheid voor de politiek afgekeerd en de schijnvrijheid van internet voor de echte vrijheid aangezien. Hij is consumentist geworden, een individu dat zich een schijn van vrijheid heeft laten aansmeren. Dat lijkt de politiek behoorlijk te bevallen.

3

De (on)vrije volksvertegenwoordiger

MYRTHE HILKENS

Hij zou de benen nemen als bij hoofdelijke stemming bleek dat een Kamerlid uit zijn eigen dan wel uit de collega-regeringsfractie voor de motie van wantrouwen van de oppositiepartijen zou stemmen. Een sluwe zet van de bewindspersoon. Achter de Haagse schermen konden de fractievoorzitters van de twee regeringspartijen ‘hun’ Kamerleden nu stevig ‘masseren’. Wie voor vertrek van de staatssecretaris stemde, zou verantwoordelijk zijn voor diens opstappen. Want zelfs als een meerderheid van de Kamer tegenstemde, dan was die ene stem aanleiding voor vertrek. De coalitie kende al zo’n moeizame start. Nóg een bewindspersoon die vervangen moest worden en nóg meer onaangename krantenkoppen, de regeringscoalitie zou de storm waarschijnlijk niet doorstaan. Wilden die koppige Kamerleden soms verantwoordelijk zijn voor alweer nieuwe verkiezingen? De zesde in twaalf jaar? Zou dat ons land in deze zware financieel-economische crisis verder helpen? Wilden zij dat op hun geweten hebben? Een debat over de zelfmoord van een Russische mensenrechtenactivist die door een beschamende opeenstapeling van fouten – waarvoor de staatssecretaris in de lijn van de Carrington-doctrine verantwoordelijk gehouden kon worden – onterecht in vreemdelingendetentie belandde, transformeerde achter de coulissen dus tot een spel met als inzet ‘nieuwe verkiezingen in de ergste crisis sinds de jaren dertig van de vorige eeuw’.

Lang verhaal kort: alle Kamerleden van de coalitiepartijen – ondergetekende inclusief – stemden tegen de motie van wantrouwen. Het beroemde ‘zonder last’-principe bleek prachtig op papier, maar was nauwelijks uitvoerbaar in de complexe praktijk van machtspolitiek en partij- en fractiediscipline. Nota bene voortdurend opgestuwd door de angst voor beeldvorming, die ook bij de accordering van het regeerakkoord *Bruggen slaan* van de coalitie

Rutte II werd ingezet om de fractie van de Partij van de Arbeid gauw aan boord te krijgen. Nadat fractieleden twee uur de tijd kregen om het hele regeerakkoord te lezen en op zich te laten inwerken, kwam er een sms-bericht van de VVD. De liberalen hadden het akkoord zonder voorbehoud omarmd. Angstscenario: het nieuws over de vrolijke VVD zou uitlekken naar de pers, die dan zou concluderen dat de PvdA nog steeds vergaderde. Beeld (of *frame*): VVD ontkurkt champagne, zure PvdA doet moeilijk. Met de snelheid van het licht stemde ook de PvdA in. Exit ‘azijn pissen’.

Dualisme alleen op papier

De vrijheid van het individuele Kamerlid om naar eigen inzicht voor of tegen wetsvoorstellen, amendementen en moties te stemmen, is in een meerpartijenstelsel zoals we dat in Nederland kennen per definitie beperkt. Omdat politieke opposenten elkaar geregeld in coalities moeten omarmen – teneinde politieke meerderheden te formeren – is het compromis een vereiste voor wie graag regeren wil. Volledige onafhankelijkheid bestaat niet in het parlement, althans niet in de praktijk. Op papier is een en ander wel zorgvuldig gewaarborgd. Zo staat in de Grondwet van 1983, artikel 67, derde lid: ‘De leden stemmen zonder last’. Vroeger stond daar ook nog ‘en rugge(n)spraak’ bij. Maar omdat daarmee werd gesuggereerd dat Kamerleden niet hun kiezers, partijgenoten of anderen mochten consulteren, is die bepaling bij de Grondwetsherziening in 1983 geschrapt. ‘Zonder last’ werd het, zonder een bindend mandaat dus. Kamerleden mogen zelf beslissen of ze voor of tegen een voorstel stemmen.¹ Een belangrijke waarborg, maar de machtspolitiek kent mores die voor papieren garanties als deze weinig ontzag hebben. En de dynamische praktijk van de Haagse politiek waarin het in vele opzichten gepassioneerde huwelijk tussen pers en politicus een prominente rol speelt, perkt die toch al fictiever wordende parlementaire vrijheid nog verder in. Wanneer elk publiek gesproken woord de uitkomst is van nauwkeurige denksessies die moeten resulteren in zogenoemde woordvoeringslijntjes, voelt spontaniteit beangstigend.

Fractie- en partijdiscipline zijn geen moderne verschijnselen. Wie spreekt of interviews terugleest met oudgedienden uit de politiek, leert al gauw

dat een zekere mate van disciplineren en beteugeling er in de politiek nu eenmaal bij horen. Zeker voor diegenen die actief zijn binnen de klassieke machtspartijen. Logisch ook, want als elk fractielid van een politieke partij naar eigen inzicht politiek bedrijft en antwoorden formuleert, ontstaat er voor de buitenwacht mogelijk al gauw een chaotisch beeld.

Toch droeg een aantal ingrijpende veranderingen in de afgelopen decennia wel degelijk bij aan verdere beknotting van het ambt van de volksvertegenwoordiger. Zo zijn Kamerleden die horen bij de regeringsfracties tegenwoordig – hoewel niet in juridische zin – gebonden aan gedetailleerde en complexe regeerakkoorden. Hoe dikker het akkoord, hoe beperkter de ruimte voor het individuele Kamerlid. Hij dient zich immers bij aanvang van een nieuwe kabinetsperiode aan alle afspraken te committeren. De door de partijtop vormgegeven fractieprocessen rondom zo'n akkoord verschillen per fractie. Soms worden Kamerleden intensief betrokken bij de totstandkoming van een regeerakkoord. Woordvoerders mogen zich met de inhoud van te onderhandelen compromissen bemoeien. De invloed van het Kamerlid krijgt dus vorm in het voortraject. Andere coalities kiezen voor een meer oligarchische aanvliegroute; de onderhandelaars, onder leiding van de formateur(s), maken de beleidsafspraken en de fracties mogen over het eindresultaat nog een plasje doen.

Fractieleden die zich in een of meerdere passages uit een regeerakkoord om principiële redenen niet kunnen vinden, mogen bij bespreking in de fractie een officieel voorbehoud maken. Daarmee anticipeert een Kamerlid op de mogelijkheid – tegen de fractiediscipline in – bij een specifiek wetsvoorstel anders te stemmen. In de praktijk blijkt het maken van voorbehouden overigens weinig populair. Bij de bespreking van *Bruggen slaan* viel het woord 'voorbehoud' een aantal keer in de PvdA-fractie, maar het individu dat daarmee schermde, viel al gauw een collectief misnoegen ten deel. Bovendien is het knap lastig kiezen bij een op vele terreinen ingrijpend akkoord als dit, vanwege forse wijzigingen en bezuinigingen in de zorg, op de woningmarkt, de arbeidsmarkt en het vreemdelingenbeleid, en waarin niet voor het traditionele compromis maar voor de uitruil is gekozen. Zelfs als je al in twee uur kunt doorgronden wat er op al die verschillende beleidsterreinen exact te gebeuren staat de komende vier jaar. Hoe het ook is,

een Kamerlid dat zonder voorbehoud te maken zijn handtekening onder een regeerakkoord zet, committeert zich voor de kabinetsperiode aan de gemaakte afspraken. Als er in de vier jaar die volgt sprake is van voortschrijdend inzicht, dan zal het Kamerlid allereerst zorgvuldig gewezen worden op die ene ochtend waarop de persoon in kwestie een akkoord goedkeurde. Geen voorbehoud, geen gezeur. ‘Bij de controlefunctie stelt de Kamer zich kritisch op tegenover het kabinet, maar voor kritiek is slechts een beperkte ruimte gebleven nu geleidelijk als belangrijkste taak naar voren is gekomen het steunen en in stand houden van het kabinet.’ Van dualisme is volgens de hoogleraren De Meij en Van der Vlies daarom nauwelijks meer sprake: ‘De praktijk laat thans eerder een gematigd monisme zien waarbij het kabinet gesteund door de regeringspartijen de toon aangeeft.’²

Dat er ooit kabinetten zonder regeerakkoord regeerden, kunnen we ons vandaag nauwelijks nog voorstellen. Zelfs het flinterdunne akkoord is een utopie. In analystenjargon kampen politieke partijen vandaag met ‘een volatiel electoraat’. De marges zijn smal, het wordt steeds ingewikkelder om meerderheidskabinetten te formeren. De coalitie die met een fragiele meerderheid van drie of vier zetels regeert, kan zich dwarsdenkers en dissidenten maar moeilijk permitteren. Als fractielid X afwijkend stemt dan zou lid Y ook gemotiveerd kunnen raken, en voor je het weet ben je het parlementaire draagvlak kwijt.

Momenteel is het met het ontbreken van een meerderheid in de Eerste Kamer al helemaal gecompliceerd. Om daar aan politieke meerderheden te komen, moet Rutte II samenwerken met de oppositiepartijen. Als oppositiepartijen zich aan moeilijke politieke afspraken committeren, dan wordt het voor fractieleden uit de regeringspartijen nóg ingewikkelder om zich ervan te distantiëren. Niet alleen kan de fractietop schermen met een nieuw argument – ‘Meerderheid senaat, dan ga jij niet dwarsliggen’ – ook de coöpererende oppositiepartij kan nu een deuntje meespelen: ‘Wij nemen verantwoordelijkheid, maar hebben de regeringspartijen de boel wel onder controle?’

Alles voor de beeldvorming

Nu kan de partijleider om zich tegen de beschuldiging van kadaverdiscipline te verweren altijd schermen met zogenaamd ‘dissidente’ Kamerleden. Het meest recente voorbeeld is dat van Fries volksvertegenwoordiger Lutz Jacobi. Zij stemde als enige sociaal-democraat tegen de aanschaf van de Joint Strike Fighter. Jacobi’s tegenstem was echter wel geregisseerd. Nadat Diederik Samsom in een aantal ochtendbladen werd geportretteerd als koppig, directief en zelfs ‘dictatoriaal’, was haar dwarse houding voor de beeldvorming best aardig: ‘Je mag heus wel je eigen afweging maken in de PvdA!’ Bovendien vonden er rond die tijd gemeenteraadsverkiezingen plaats in een aantal Friese gemeenten – Friesland is van oudsher een ‘rode’ provincie – en veel Friezen wilden die dure vliegtuigen niet. En onder PvdA-leden en -stemmers was er tot slot sowieso grote commotie ontstaan over de ‘draai’ die de sociaal-democraten inzake de gevechtsvliegtuigen maakten. Waarom zou je miljarden in een paar veel te dure straaljagers investeren terwijl er zo hard bezuinigd werd in het hele land? Die geluiden werden dus met de tegenstem van Jacobi bediend. Waarbij natuurlijk wel aangetekend moet worden dat ze ook echt tegen aanschaf van de JSF was. Kamerleden die zonder toestemming anders stemmen – een beroemd voorbeeld is Paul Kalma van de PvdA – wacht meestal een ander lot. Zij worden bij de eerstvolgende verkiezingen netjes naar een onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst gebonjourd.

De beeldvorming is te zien als de heilige graal van de mediocratie. Politici – of ze nu in het kabinet zitten of volksvertegenwoordiger zijn – praten niet zelden in een soort teflontaal die hen ongrijpbaar moet maken voor de kritische journalist. In een regeringspartij, tenminste in de PvdA, is in het fractiebestuur een Kamerlid verantwoordelijk voor de post ‘mediazaken’. Diegene is zodoende ook de leverancier van het zogenoemde woordvoeringslijntje, dat in samenspraak met een team voorlichters geproduceerd wordt. Zo’n woordvoeringslijn wordt vervolgens aan de gehele fractie gemaild, opdat alle Kamerleden weten wat ze geacht worden te antwoorden wanneer een journalist hun een vraag stelt over een bepaald dossier of over een vermeend conflict in de fractie of de coalitie.

Daarbij geldt allereerst dat het de voorkeur geniet dat een Kamerlid in eerste instantie naar de daarvoor aangewezen woordvoerder verwijst. Als een Kamerlid zelf wil antwoorden, dan is de voorgeschreven woordvoeringslijn leidend. Bij de totstandkoming van zo'n voorgekauwd antwoord worden overigens ook regelmatig de desbetreffende woordvoerder van de collega-regeringspartij en de persoonlijk assistent van de bewindspersoon aan wie de kwestie raakt, geconsulteerd. Het antwoord van een Kamerlid op een lastige vraag is in deze gevallen dus de uitkomst van een rondgang langs eigen partij en coalitiepartner.

Indien de gekozen lijn een dualistische is – kritiek op coalitiepartner dan wel op een politiek voornemen van een minister of staatssecretaris, bijvoorbeeld – dan is het dus vaak uitgekookt, aangezien de kritiek door de coalitiepartner en bewindspersoon van tevoren goedgekeurd is. Deze procedure is uiteraard van belang om een zorgvuldig 'beeld' van de partij te presenteren, de verstandhouding in de fracties van de coalitie goed te houden en de relatie tussen regeringsfracties en leden van het kabinet te managen. Alleszins begrijpelijke motieven, maar als het gaat om de vrijheid van de volksvertegenwoordiger en diens controlerende taak, is het een nogal beperkende gang van zaken.

Wurggreep pers en politiek

Toch zou het te eenvoudig zijn louter de partijtop verantwoordelijk te houden voor deze weinig fraaie uitwas van fractie- en partijdiscipline. Dit voortdurende dressereren van Kamerleden is ook een uitvloeisel van de bijzondere relatie die politiek en journaal met elkaar hebben. Alleen een Ferry Mingelen kan zich nog de tijd herinneren dat er op het Binnenhof een handvol journalisten en verslaggevers rondliep. Hoe anders is dat nu. Elke dinsdag als de Kamer bijeen is voor het vragenuurtje, de regelingen en de aansluitende stemmingen, wachten talloze geaccrediteerde parlementair journalisten vol spanning in het halletje voor de plenaire zaal. Deze plek, waar journalist en politicus elkaar ontmoeten, wordt intern de 'patatbalie' of de 'tippelzone' genoemd. Wie wat van wie wil, is lang niet altijd eenduidig.

Politici gebruiken de patatbalie om eigen ideeën bij de pers te pluggen, om context te geven bij bepaalde lopende kwesties, contacten warm te houden of om eenvoudigweg door een cameraploeg in beeld te worden gebracht.

Journalisten verzamelen er *quotes*, achtergronden, gasten voor hun praatprogramma's en de laatste roddels: Wie heeft er ruzie met wie? In welke fractie rommelt het? En welke thema's gaan in de parlementaire week die voor ons ligt voor frictie zorgen? Om het allemaal nog ingewikkelder te maken, mengen de vele Haagse voorlichters en spindoctors zich ook in dit strategische spel. Journalist Gijsbert van Es omschreef het huwelijk pers-politiek in 2001 in *NRC Handelsblad* als volgt: 'Politici, voorlichters en journalisten leven in Den Haag bovenop elkaars lip. Ze zijn met elkaar verwickeld in een permanent spel van praten en zwijgen, van duwen en trekken, van aaien en slaan.'³

Dat dit kat-en-muisspel in de praktijk direct van invloed is op het ambt van volksvertegenwoordiger, komt veel te weinig ter sprake. Natuurlijk gaat het regelmatig over mensen die zich ergeren aan de politieke taal van ongrijpbaarheid, de overduidelijke pr-oneliners en de communicatiedogma's waar de inmiddels mediawijze kiezer met gemak doorheen prikt. En uiteraard is die taal, doortraptheid en bizarre focus op *framing* een uitvloeisel van de mediacratie. De invloed daarvan gaat echter veel verder.

Zo herinner ik mij een periode onder Rutte II waarin het plots krantenkoppen regende die anticepeerden op een conflict in de coalitie. De 'splitszwammen', 'mogelijke onenigheden', 'breuken' en 'onvrede' knalden van de krantenpagina's zo de fractievergaderingen in. Want ook al herkende niemand zich op dat moment in het geschetste beeld, het was wel een potentieel schadelijk beeld. En dus was het voornemen om in debatten en vergaderingen even een gematigde toon te kiezen. Geen dualisme dat in de beeldvorming tot alweer een potentiële splitszwam zou kunnen verworden.

Zelf hield ik daardoor een vrij matte en ongeïnspireerde bijdrage tijdens een Algemeen Overleg (AO) over het softdrugsbeleid. Een dossier dat op basis van de verschillen in het verkiezingsprogramma – verdere repressie versus legalisering – voor het nodige vuurwerk had kunnen zorgen. Na afloop sprak een journalist mij net buiten de commissiezaal aan. Waarom ik collega-woordvoerder Ard van der Steur en minister Opstelten (beiden VVD)

niet wat harder had aangepakt. Off the record wees ik hem toen op de vele artikelen die ook op zijn site verschenen waren over de vermeende onenigheid in de coalitie.

Hoewel een en ander in de praktijk dus vrij soepel verliep en er zowaar hier en daar een vleugje dualisme werd toegestaan, dekten wij ons nu preventief in tegen nog meer valse beeldvorming door onze coalitiegenoot die in vele opzichten mijlenver van ons afstaat, mild te benaderen. Zelfs als we discussieerden over zaken die niet of nauwelijks aan bod kwamen in *Bruggen slaan* en die derhalve dus bij uitstek ruimte lieten voor ideologische inbreng van het Kamerlid. Zo reduceert de beeldvorming dus in meerdere opzichten de toch al zeer beperkte vrijheid van de parlementariër die een machtspartij toebehoort.

Het Kamerlid is drager van een regeerakkoord, de deelakkoorden, bewindspersonen, de woordvoeringslijn en, niet te vergeten, van de beeldvorming. Op papier heeft hij het recht om zonder last te stemmen en zijn eigen afwegingen te maken. Maar de praktijk is vaak intimiderend, complex of ondoorzichtig en de Grondwet helpt daar in dit geval nauwelijks bij. De verschillende dragers van dit ingewikkelde systeem zijn opvallend vaak geneigd te spreken in oneliners als ‘zo werkt het nu eenmaal’ en ‘je moet Den Haag ook niet naïef binnenwandelen’. De staande praktijk als uitkomst van een ogenschijnlijke natuurwet: alsof die niet het resultaat is van keuzes die elke dag opnieuw door gewone mensen worden gemaakt.

Gezocht: ja-knikker, liefst geen ruggengraat

Een jammerlijk gegeven. Want zelfs al was de huidige politieke constellatie inderdaad een onveranderbaar moloch – wat natuurlijk quatsch is – dan zouden de implicaties daarvan een zorgvuldiger gesprek met kiezers hierover verdienen. Als de bewegingsvrijheid van een volksvertegenwoordiger zich ‘nu eenmaal’ tot de millimeter beperkt en de stevige fractiediscipline vanzelfsprekend is, heeft dat op termijn onherroepelijk effect op het aanzien en de aantrekkelijkheid van het ambt. De profielschets van het ideale type Kamerlid verandert daardoor eveneens: ‘Gezocht: trouwe diender en

partijloyalist – nota bene, niet hetzelfde als beginselloyalist – die de uitdaging van aanzienlijke afbreukrisico's gecombineerd met manoeuvreren op de millimeter voor vier jaar (afhankelijk van omstandigheden) aandurft.'

Als Kamerleden in toenemende mate neergezet worden als ambtelijk, volgzzaam, kneedbaar en als opportunistische baantjesjagers, en wanneer dat beeld nogal eens wordt bevestigd door uiterst verstandige dissidenten als Paul Kalma inderdaad te straffen, wie wil er dan nog de politiek in? Nu het ideale Kamerlid onder invloed van electorale bewegingen, fragiele meerderheden en de-ideologisering van de politiek pragmaticus, technocraat of ambtenaar geworden is, verdient dat type parlementariër op zijn minst een vurige verdediging. Nu lopen de eisen van de partijtop en de verwachtingen van het electoraat zodanig uiteen dat verwarring en ongenoegen niet uitblijven.

In 1999 nam hoogleraar Herman van Gunsteren waar dat notabelen ontsteld en zelfs vijandig reageerden op een rechter die op een kandidatenlijst stond. Vertwijfeld vroeg Van Gunsteren zich af waar het met de democratie heen gaat als 'mensen die in de samenleving leidinggevende posities vervullen zich jegens elkaar zo over politiek uiten'.⁴ Andersom klaagde ene 'Prof. Pinto' naar aanleiding van Plasterks onderzoek naar de tanende reputatie van het politieke ambt op *Geenstijl* dat het ideale Kamerlid niet de 'superbegaafde communicator' of de slimme 'analyticus' is. Nee, je komt volgens hem alleen op de lijst als je een 'zeer middelmatige maar vooral brave borst' bent.⁵ Van Gunsteren stelde vijftien jaar geleden dus al vast dat de bollebozen in toenemende mate hun neus ophaalden voor een politieke functie – een constatering die ik ook tijdens de kabinetsformatie nog hoorde – terwijl Pinto juist moppert over de dociele profielschets van het ideale Kamerlid die middelmatigheid in de hand werkt.

Meer durf, minder angst

Een politieke partij die in plaats van de-ideologisering en bestuurlijk pragmatisme wil vasthouden aan de beginselen en dromen en dus politieke ideologie, zou ook een andere politiek kunnen bepleiten. Een politiek van

heel dunne regeerakkoorden bijvoorbeeld, waarbij de parlementaire besluitvormingsprocessen en vrijheden meer ruimte krijgen.

Niet het debat in om een halfbakken compromis te verdedigen met het lege ‘verantwoordelijkheid nemen’, maar de plenaire zaal betreden om vanuit gewortelde idealen en met sterke argumenten de ander te overtuigen. Je loopt op die manier inderdaad het risico van parlementaire nederlagen. Maar *so what?* Politiek heeft durf en minder angst. En als het dan onwelgevallige krantenkoppen voor de coalitie regent, zou je luchtig kunnen reageren: ‘Op dit punt verschillen wij inderdaad met onze coalitiepartner van mening, fijn dat u wakker bent deze ochtend.’

Ik durf te fantaseren dat pers, politiek en publiek aan zo’n nieuwe werkelijkheid zouden kunnen wennen en dat een vleugje communicatief anarchisme – weg van de teflontaal – ons goed zou doen. Mocht nou blijken dat dit niet het geval is en dat dikke regeerakkoorden, straffe disciplinerende en politiek pragmatisme er nu eenmaal bij horen, dan is ons dat in elk geval weer helder op het netvlies geprent en kunnen we weer moedig voorwaarts.

4

De opkomst van het IKEA-principe

MARGO TRAPPENBURG

Op 17 december 2013 lanceerde het kabinet-Rutte II de participatiesamenleving. Al snel werd duidelijk dat de overgang van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving gevolgen zou hebben voor de werkgelegenheid. Vele hulpverleners en verzorgenden zullen worden ontslagen omdat familieleden, burens en vrienden voortaan gratis moeten zorgen voor kwetsbare mensen in hun omgeving.

Op 29 september 2014 startte minister Asscher van Sociale Zaken een maatschappelijke discussie over de robotisering van de samenleving. Ook deze ontwikkeling – voortgaande technologische vooruitgang – leidt tot verlies aan banen. Asscher liet weten dat we ons moeten voorbereiden op een toekomst waarin er voor velen geen werk meer zal zijn.¹

In dit essay tel ik beide ontwikkelingen bij elkaar op en schets ik de contouren van de nieuwe samenleving waarnaar we op weg zijn. Ik probeer bovendien aan te geven voor wie die nieuwe samenleving een wenkend perspectief is en voor wie niet.

Arbeidsdeling

Er zijn mensen die hun leven lang met heimwee terugdenken aan hun kindertijd: geen dagelijkse ergernissen over de wanprestaties van leidinggevendens of ondergeschikten, geen files of haperende treinen, geen hypotheek en vaste lasten – gewoon een beetje slootje springen, voetballen, poppenhuizen inrichten en 's avonds tomatensoep eten die je moeder zo lekker kon maken. Persoonlijk herinner ik mij mijn kindertijd vooral als een periode waarin ik permanent overvraagd werd. Ik kon lekker leren, maar daarmee was ik

nog nergens. Als kind moest je daarnaast kunnen sporten, zingen, tekenen, knutselen en toneelspelen, lief en sociaal zijn, populair zijn op school en een instrument leren bespelen. De intense opluchting die ik ervoer toen het tot mij doordrong dat ik als volwassene mijn brood zou kunnen verdienen met 'lekker kunnen leren' alleen, zal ik niet snel vergeten.

De volwassen wereld bleek te zijn gebaseerd op arbeidsdeling. Natuurlijk niet van meet af aan. Ooit waren de mensen begonnen als jagers en verzamelaars. Dat was een tijd waarin mensen met elkaar een mammoet vingen, vilden en opaten om vervolgens allemaal samen nuttige gereedschappen te maken van de overgebleven botten. Het principe van de arbeidsdeling werd pas later ontdekt, toen er beschavingen ontstonden: met hoefsmeden, timmermannen, leerlooiers, mandenvlechters, brouwers, kleermakers, chirurgijns, dichters, zangers, bakkers en molenaars. Toen ging het ook gelijk veel sneller met de ontwikkeling van de mensheid. Als iedereen mag doen waar hij aanleg voor heeft, zonder elke dag *contre coeur* te moeten gymmen, tekenen of pianospelen, dan kan iedereen steeds beter worden in zijn favoriete bezigheid, en daar profiteren we als gemeenschap allemaal van.

Het principe van de arbeidsdeling is in de loop der tijd steeds verder vervolmaakt. Lange tijd was het gebruikelijk dat kinderen zich bekwaamden in het ambacht van hun ouders. Voor sommigen ongetwijfeld een gepaste keuze, maar voor menig ander niet. Volkomen terecht werd in de loop van de negentiende en de twintigste eeuw afgerekend met feodale resten in het principe van de arbeidsdeling. Arbeiderskinderen horen thuis op het gymnasium als ze daar de hersens en de ambities voor hebben. Mensen moeten kunnen doen wat bij hen zelf past, niet bij hun stand of hun status.

Het principe van de arbeidsdeling werkt pas echt goed als mensen met hun eigen arbeid genoeg verdienen om die van anderen te kunnen kopen of inhuren. Wie onvoldoende geld heeft voor een fietsenmaker, een schilder of een dokter moet zelf zijn banden plakken, z'n huis schilderen en proberen beter te worden zonder medicijnen (tenzij iemand diensten zou willen ruilen natuurlijk). Gelukkig kregen we een minimumloon en een verzorgingsstaat, waardoor steeds meer mensen hun fiets naar de fietsenmaker konden brengen en hun huis konden laten schilderen en niemand verstoken blijft van medische hulp.

Door een gelukkig toeval werd ik volwassen in een tijd waarin het principe van de arbeidsdeling vrijwel volledig was doorgevoerd. Wie goed kon toneelspelen, ging acteren. Wie kon tekenen of knutselen, bekwaamde zich in creatieve therapie of werd kunstenaar (in de jaren zeventig kon je zelfs daarmee een fatsoenlijke boterham verdienen dankzij de BKR). Wie goed was met cijfers, werd accountant of ingenieur. Wie goed kon autorijden, werd bus- of vrachtwagenchauffeur. Wie sociaal voelend was en andere mensen wilde helpen, kon kiezen uit talloze functies die de verzorgingsstaat te bieden had: ziekenverzorgende in een verpleeg- of verzorgingshuis, maatschappelijk werker bij de sociale dienst, psychiatrisch verpleegkundige in een instelling voor mensen met psychiatrische problemen, welzijnswerker of opbouwwerker in een buurthuis, reclasseringsmedewerker in de (jeugd)gevangenis, hulpverlener in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. En wie lekker kon leren, vond emplooi aan de universiteit waar diegene college mocht geven, boeken kon lezen, onderzoek deed en artikelen schreef.

Sociaal-democratisch?

Was deze ver doorgevoerde arbeidsdeling sociaal-democratisch? Ze was zeker niet in de geest van Marx, die in een van zijn werken betoogde dat zijn communistische heilstaat een einde zou maken aan het kunstmatige, vreemdende systeem van arbeidsdeling: 'Zodra immers de arbeidsverdeling ontstaat heeft eenieder een bepaalde, exclusieve werkkring die hem wordt opgedrongen en waaraan hij niet kan ontsnappen. Hij is jager, visser, herder of kritische criticus en moet dit blijven als hij zijn middelen van bestaan niet kwijt wil raken; – terwijl in de communistische maatschappij, waar niemand één exclusieve sfeer van werkzaamheid heeft, maar iedereen zich in welke richting hij maar wil kan bekwamen, de maatschappij de algemene productie regelt en mij juist daardoor de mogelijkheid geeft, vandaag dit en morgen dat te doen, 's ochtends te jagen, 's middags te vissen, 's avonds veeteelt te bedrijven en na het eten de kritiek te beoefenen, al naar gelang ik verkies, zonder ooit jager, visser, herder of criticus te worden.'²

Het was ook niet in de geest van de linkse jaren zestig, toen in hippie-

kringen nog weleens werd gedroomd van zelfvoorzienende kleine gemeenschappen, waar men samen groente zou verbouwen, om de beurt corvee zou hebben in de keuken en gezamenlijk kinderen zou grootbrengen.

Arbeidsdeling in een verzorgingsstaat leidde tot een calvinistisch type sociaal-democratie. Iedereen die kan werken, moet een baan zoeken waarmee hij of zij een fatsoenlijke boterham verdient. (Die norm werd trouwens niet altijd nageleefd in de klassieke verzorgingsstaat; te veel mensen die wel degelijk zouden kunnen werken, zaten toch lekker thuis op de bank met een uitkering. Deze misstanden zijn echter grotendeels verdwenen in de jaren negentig, toen het sociaal bestel werd versoberd.) Iedereen die (tijdelijk) niet kan werken, wordt in de klassieke verzorgingsstaat verzorgd en geholpen door betaalde krachten. Kwetsbare groepen die dit lot treft, zouden wel blij moeten zijn met de verzorgingsstaat in abstracto maar hoeven zich niet extreem dankbaar op te stellen tegenover de concrete hulpverlener, verpleegkundige of verzorgende die hen helpt. Die hulpverlener doet immers gewoon zijn werk en wordt daarvoor betaald.

Arbeidsdeling was sociaal-democratie in de geest van de Amerikaanse politiek filosoof Michael Walzer, die in zijn klassieke boek *Spheres of justice* (1983) betoogde dat een politieke gemeenschap gebaat is bij een veelvoud van maatschappelijke sferen: van de markt, het onderwijs, liefde en affectie, goddelijke genade, medische zorg, eer en roem, en politieke macht. Walzers idee was dat mensen in elk van die sferen worden beoordeeld op andere criteria. Aangezien de meeste mensen goed zijn in sommige dingen maar niet in andere, zullen ze in verschillende sferen anders 'scoren'. De een is mooi om te zien, de ander kan heel goed voetballen of gymmen, een derde kan goed leren, weer een ander heeft zakeninzicht of politieke kwaliteiten en nog weer anderen zijn empatisch en lief. Zolang je met al die eigenschappen ergens terechtkunt en ergens goed scoort en zolang een van die eigenschappen niet overheersend wordt en gaat domineren in allerlei sferen, is er in de maatschappij sprake van wat Walzer omschreef als 'complexe gelijkheid'.

Arbeidsdeling in een verzorgingsstaat. Het lijkt een bestendige combinatie. Maar we zien van twee kanten veranderingen opdoemen, die ons uiteindelijk zullen doen belanden in een samenleving die veel meer lijkt op de heilstaat van Marx dan op ons huidige maatschappijtype.

Op weg naar de heilstaat: het IKEA-principe

In het bedrijfsleven is het een ontwikkeling die al enkele decennia aan de gang is. Men levert halve producten en laat de consument het product afmaken: de BILLY-boekenkast, de NORNÄS-wandvitrine, maar ook de ziektekostenverzekering, de reis naar een Franse camping, het vliegticket, de *boarding pass* en de volle bezinetank. De klant is niet langer een consument maar een prosument, een mengvorm van een consument en een producent, die meewerkt aan het door hem gewenste product. Het IKEA-principe is goed voor de winstmarges van het bedrijf. De prosument leert ermee leven: de service wordt minder maar is wel bij nacht en ontij beschikbaar, of de spullen worden goedkoper. Voor de werkgelegenheid is het echter geen gunstige ontwikkeling.

De opkomst en de steeds verdere uitbreiding van internet faciliteert en versterkt het IKEA-principe. In zijn recente boek *The zero marginal cost society* (2014) betoogt Jeremy Rifkin, Amerikaans schrijver, econoom en adviseur van de Europese Commissie, dat internet zich lastig laat verenigen met winst maken en private eigendom. Internet lijkt te zijn gebouwd op samenwerking: gebruiker stelt een vraag op Facebook of Twitter en mensen zoeken mee naar antwoorden. Gebruiker post een filmpje of een liedje op YouTube en dat is vervolgens gratis te zien, te delen en te downloaden. Professor zet een college op de website van zijn universiteit en dat is te bekijken voor geïnteresseerden, zonder dat er een hoog collegegeld hoeft te worden betaald. Internet is, zo betoogt Rifkin, vergelijkbaar met de *commons* van vroeger: de publieke weiden waarop boeren hun schapen konden laten grazen en waarvoor ze gezamenlijk verantwoordelijk waren. Natuurlijk is niet alles gratis: er zijn bedrijven als Google en Facebook die een vermogen verdienen aan internet. Prosumenten hebben internetaansluitingen nodig die ook niet gratis zijn. Maar het is lastig om op internet vondsten te patenteren als jouw eigendom, tekst of interpretatie. Internet vervangt veel conventionele werkgelegenheid door gratis gezamenlijk werk.

In de publieke sector zien we, recentelijk onder de noemer 'participatie-samenleving', een vergelijkbare opmars van het IKEA-principe. Wie zorg of hulp nodig heeft, als gevolg van ziekte, ouderdom of invaliditeit, moet

zelf aan de slag. Eerst eens kijken of je bij nadere beschouwing niet zelf een oplossing kunt vinden voor je beperkingen, je ziekte, je psychiatrische stoornis. Als dat mislukt, moet er worden gezocht naar gratis hulp in de nabije omgeving: familieleden, vrienden en burens kunnen vast wel een handje uitsteken om je te helpen. Als dat jou niet vanzelf lukt, wordt er een zogeheten Eigen Kracht-conferentie belegd. Dan wordt je hele sociale netwerk uitgenodigd om na te denken over jouw problemen en wordt er een plan van aanpak opgesteld. Net als op internet en in de private sector zien we ook hier een opmars van gratis gezamenlijk werk.

Bewindslieden benadrukken dat mensen zelfredzaam moeten zijn: in de toekomst zullen er immers geen of veel minder uitkeringen beschikbaar zijn en zal er geen of veel minder betaalde hulp zijn. De staatssecretaris van Sociale Zaken vindt het een goed idee als mensen een moestuin beginnen, zodat ze enigermate zelfvoorzienend zijn als de nood aan de man komt. Maar daarnaast wordt het belangrijk gevonden dat mensen – in de woorden van voormalig wethouder Pieter Hilhorst – ‘samenredzaam’ zijn. De minister van Onderwijs en die van Sociale Zaken vinden het belangrijk dat leerlingen en studenten zo veel mogelijk verschillende dingen leren, zodat ze klaar zijn voor een samenleving waarin ze af en toe eens een beetje geld kunnen verdienen met een baantje her of der, maar waarin ze verder bereid zijn zich onbetaald in te zetten voor anderen: familieleden, burens, vrienden, de vereniging of de sportclub, de lokale gemeenschap. Iedereen moet aardig leren zijn en aardig worden gevonden: zulke mensen helpen hun medemensen en worden op hun beurt door die medemensen geholpen.

De participatiesamenleving spreekt zowel rechtse als linkse burgers aan. Rechts wordt blij van het idee dat er kan worden gekort op collectieve lasten (uitkeringen, hulpverleners, verzorgenden). Voor links sluit de participatiesamenleving aan op een lang gekoesterd ideaal, de empowerment of emancipatie van kwetsbare groepen: mensen met een verstandelijke beperking, mensen met chronische psychiatrische stoornissen, chronisch zieken en gehandicapten. Ze horen er voortaan allemaal bij, ze mogen meedoen en ze worden opgenomen in hun straat, buurt en gemeente.

De heilstaat: positief bezien

De opmars van het IKEA-principe resulteert natuurlijk niet in minder werk. Het leidt tot minder betaald werk en tot een andere verdeling tussen betaald en onbetaald werk. Er is al vaker op gewezen. Vooral in de publieke sector zou de invoering van het IKEA-principe kunnen leiden tot een stap terug in de tijd. We hoeven ouders, grootouders, kinderen en mensen met beperkingen niet te laten verzorgen door betaalde krachten. We kunnen ook de vrouwelijke helft van de bevolking, net als in de jaren vijftig, vragen om dit deel van de arbeid onbetaald op zich te nemen.

Maar die kant willen de voorstanders van de participatiesamenleving niet op. Zij zien – als ik me probeer in te leven in hun idealen – een samenleving voor zich waarin heel veel mannen en vrouwen zo nu en dan eens betaald werk hebben. Neem Else die alleenstaand is en af en toe een klus heeft als zzp'er waarmee ze net genoeg verdient om de huur te betalen. Ze heeft niet genoeg geld om ook nog elke dag zelf eten te koken, maar dat hoeft ook niet. Haar buurvrouw, die toevallig een lucratieve klus heeft afgerond, heeft een groot gezin en Else is welkom om aan te schuiven. Meer dan welkom, want sinds de subsidie voor het buurthuis werd geschrapt, is Else de steunpilaar van de buurt. Else heeft zich indertijd opgegeven als vrijwilliger en dankzij haar kon het buurthuis blijven bestaan. Er zijn natuurlijk nog veel meer vrijwilligers, maar zij maakt de roosters, enthousiasmeert nieuwe mensen en zorgt ervoor dat mensen met beperkingen naar het buurthuis komen in plaats van rond te hangen op straat. In de klassieke verzorgingsstaat zou ze vast maatschappelijk werkster of opbouwwerker zijn geworden. Dan hadden mensen misschien ook waardering voor haar gehad, maar niet zoveel als nu ze dit alles belangeloos doet.

Of neem Jasper, een vijftiger, wiens vriendin uiteindelijk een serieuze baan gevonden heeft als ontwikkelaar van apps, waar ze een echt salaris mee verdient. Jasper heeft altijd voor zijn kinderen gezorgd en die studeren nu, terwijl zijn ouders en schoonouders een dagje ouder worden. Ze hebben voorgesteld om allemaal samen in een oud herenhuis met vier verdiepingen te gaan wonen. De oudere generatie kan dan in eerste instantie elkaar onderling steunen en helpen. Mocht dat niet meer lukken, dan zijn Jasper en zijn

vriendin in de buurt als steun en toeverlaat. Af en toe is Jasper een beetje jaloers op zijn vader en schoonvader, die volwassen waren in de tweede helft van de twintigste eeuw en allebei een echt vak uitoefenden. Een baan waar ze in de loop der jaren steeds beter in werden en waar ze hun leven lang genoeg mee verdienden om hun kinderen te onderhouden, zonder een beroep te hoeven doen op familie of vrienden. Maar dan bedenkt hij dat hij nu toch ook nuttig is, dankzij de vele vaardigheden die hij zich heeft eigen gemaakt. Hij is een waardevolle hulp voor de politie via het vrijwillige burgernetwerk. Hij geeft onbetaald gymles aan kinderen in de sportzaal in de buurt, hij zorgt voor het groen in zijn straat, veegt in de winter de sneeuw weg en zal zich straks wellicht nog tientallen jaren nuttig kunnen maken als mantelzorger voor zijn ouders en schoonouders.

Jaspers dochter Nella heeft een scriptie geschreven over de veranderde normen in de participatiesamenleving. De belangrijkste verandering had te maken met vragen om hulp. In de twintigste eeuw vonden mensen het naar om aan te kloppen bij familie en vrienden voor financiële en andere steun. Hulp vragen gebeurde wel, maar op basis van wederkerigheid: als jij vanavond op mijn kinderen past, dan zorg ik volgende week voor die van jou. Een kopje suiker in ruil voor een pak melk. In de eenentwintigste eeuw gaat het anders, heeft Nella ontdekt. Buren en familieleden houden scherp in de gaten hoe het met iemand gaat. Ze begrijpen dat iemand als Else niet genoeg geld heeft om van te leven, en dus zorgen ze voor haar. Op basis van zoiets als ongelijksoortige wederkerigheid: Else zal waarschijnlijk nooit geld genoeg hebben om in financiële zin iets terug te doen, maar men accepteert dat ze op tal van andere manieren haar steentje bijdraagt. Veel leden van de oudere generatie hadden er aanvankelijk moeite mee om hun volwassen kinderen tot last te zijn toen de verzorgingsstaat werd afgebroken. Maar van lieverlee hebben mensen geleerd dat niemand echt autonoom, zelfstandig en onafhankelijk is. Mensen zijn allemaal verwickeld in een web van afhankelijkheidsrelaties en dat maakt het mens-zijn zo mooi. 'No man is an island' is de titel van Nella's scriptie.

De heilstaat: de keerzijde

De participatiesamenleving lijkt op de communistische heilstaat van Marx en ze lijkt op onze kindertijd. Voor de mensen die nu al nostalgisch omzien naar hun jeugd is dat mogelijk een wenkend perspectief. Niet vastzitten in de sleur van een eenmaal gekozen beroep en een daarbij passende fulltime baan. In plaats daarvan af en toe een betaalde klus en daarnaast onbetaald werken aan een betere wereld: zorgen voor de buurt, de burens, ouderen, jongeren en het milieu. Voorstanders van het IKEA-principe en de participatiesamenleving zouden zich moeten realiseren dat hun ideaal uitgaat van een sterk afnemende hoeveelheid betaald werk. Consistent streven naar een participatiesamenleving betekent dan ook dat je niet studenten een studiebeurs moet laten lenen met de belofte dat ze die later dubbel en dwars terugverdienen. Dat is voor velen illusoir. Consistent streven naar een participatiesamenleving betekent dat je wel uitkeringen mag weigeren of verlagen, maar niet met het argument dat mensen op zoek moeten naar betaald werk. Het argument moet zijn dat we in de participatiesamenleving veel minder uitkeringen nodig hebben, omdat mensen voor elkaar gaan zorgen en op elkaar mogen vertrouwen.

Ik zei al: ik heb geen heimwee naar mijn kindertijd en ben een groot voorstander van het systeem van arbeidsdeling. Ongelooflijk blij was ik met mijn vaste aanstelling en een salaris waarvan ik zelfstandig kon leven. De verzorgingsstaat die iedereen de mogelijkheid biedt om zelfstandig te zijn zonder dankbaar te hoeven zijn, is mij lief. Ik betaal graag belasting en premies voor goede verpleeg- en verzorgingshuizen, voor adequate jeugdzorg, voor schuldhulpverleners en maatschappelijk werkers. Veel liever dat dan een inwonende schoonvader. Ik heb niet de aandrang te gaan helpen in verpleeghuizen, buurt- en clubhuizen, of om mij op te geven als pleegouder voor een probleemjongere: liever passief solidair dan actief solidair.³ Ik vind het fijn als mensen die empathisch, geduldig en sociaal voelend zijn daar hun beroep van kunnen maken, zoals dat ook geldt voor mensen die heel goed kunnen rekenen, dotteroperaties kunnen uitvoeren, of reclameslogans kunnen verzinnen. Ik zou het verschrikkelijk vinden om jarenlang mijn zoon, mijn burens en vrienden tot last te moeten zijn als ik oud en ziek ben. Tegen

de tijd dat ik zover ben, heb ik vermoedelijk nog wel de mogelijkheid om betaalde hulp in te huren. Ik heb heel lang voltijds, vast werk gehad. Maar latere generaties, die de eindjes aan elkaar hebben geknoopt met losse contracten en zzp-opdrachten, hebben die keuze niet meer. Zij moeten actief solidair zijn en worden afhankelijk van hun omgeving.

Ik ben beslist niet uitzonderlijk. Er zijn veel meer mensen zoals ik. Voor ons soort mensen is de participatiesamenleving geen bevrijding uit de betuttelende regels van de verzorgingsstaat. Ons soort mensen ruilt een vrij en onafhankelijk bestaan in voor een leven in een woud van verstikkende sociale normen en verplichte afhankelijkheid.

5

De clash tussen vrijheid en gelijkheid in het onderwijs

BRAM MELLINK

Ze beloofde ieder kind een gelijke kans op zelfontplooiing te bieden en kende daardoor aanvankelijk haast geen tegenstanders. Toch werd ze de grootste mislukking uit de naoorlogse onderwijspolitiek: de middenschool. In de jaren zeventig hebben politici, en vooral sociaal-democraten, zich ingezet voor gelijke kansen in het onderwijs via ingrijpende hervormingen. Maar wat bedoeld was als inzet voor een eerlijker samenleving, ging de geschiedenis in als overspannen gelijkheidsdenken en eenheidsworst op school. In die zin weerspiegelt de teloorgang van de middenschool de hedendaagse kritiek op het onderwijs: te massaal, te weinig uitdagend en bovendien onvoldoende toegesneden op het individuele kind.

De meeste leraren en politici hadden zich dit aan het einde van de jaren zestig ongetwijfeld anders voorgesteld. ‘De middenschool is realiseerbaar’ kopte *Het Schoolblad* van de Algemene Bond van Onderwijzend Personeel (ABOP) in 1970.¹ De Algemene Vergadering had zojuist met overgrote meerderheid een motie van die strekking aangenomen. De nieuwe vorm van middelbaar onderwijs moest de doorstroming naar het hoger onderwijs bevorderen, het onderwijs democratiseren en er aldus voor zorgen dat ‘voor elke leerling de verworvenheden van de gehele samenleving weerspiegeld (...) worden’.² Gelijke kansen dus.

Het voorstel kreeg aanvankelijk brede politieke steun. De protestantse staatssecretaris van Onderwijs had zich reeds in 1969 tot voorstander van de middenschool verklaard, minister Chris van Veen (CHU) bereidde het voorstel voor, de Partij van de Arbeid en de Katholieke Volkspartij stonden welwillend tegenover de middenschool en zelfs VVD-Kamerlid en onderwijswoordvoerder Neelie Smit-Kroes verklaarde in 1972 dat Nederland ‘tot breder onderwijs (...) [moest] komen, waarin méér dan alleen intellectuele

en technische kwaliteiten een kans krijgen'.³ De weg naar de middenschool leek geplaveid. Een school die elke leerling een gelijke kans gaf om de eigen talenten te ontwikkelen – wie kon daartegen zijn?

Ondanks deze aanvankelijke welwillendheid kreeg de middenschool in de jaren zeventig geen warm onthaal, en zijn maar weinig politici zo onverstandig geweest om hun vingers nadien nog aan de middenschool te branden.⁴ Deze impopulariteit is op allerlei oorzaken terug te voeren, maar berust in elk geval niet op 'de feiten', aangezien die ontbreken. De middenschool is nooit gerealiseerd, 'experimentescholen' waren er nauwelijks en de resultaten van deze experimenten verdeelden deskundigen. Bovendien was het onderwijsvernieuingsproject na afloop zo besmet dat het nooit zorgvuldig is geëvalueerd. Of een middenschool een 'grauwe eenheidsworst' is, zoals tegenstanders zeggen, of zij middelmaat en eenvormigheid bevordert of juist individueel talent stimuleert – het zal waarschijnlijk nooit opgehelderd worden. Wel weten we sindsdien dat Nederland diep teleurgesteld kan zijn in een school die er nooit is geweest.

Ruim dertig jaar na het 'mislukken' van de middenschool is het van belang om bij de oorzaken van die mislukking stil te staan. De grote vraagstukken die de middenschool moest oplossen – kansenongelijkheid, aandacht voor het individuele kind, vrije ontwikkeling van talent – drukken nog altijd zwaar op het politieke onderwijsdebat. Dat geeft de vroegere onderwijsdiscussies nieuwe relevantie, niet in de laatste plaats omdat de doelstellingen van de middenschool zo verrassend eigentijds en meritocratisch aandoen: kansen scheppen voor de vrije ontwikkeling van individueel talent in het onderwijs. De vraag waarom deze onderwijsvorming mislukte, vereist grondiger analyse dan vage verwijzingen naar 'de ervaringen met de middenschool' die er niet of nauwelijks zijn. Waarom mislukte de onderwijsvernieuwing die aanvankelijk zo zeker leek, en wat zegt de teleurstelling over de middenschool over onze verwachtingen van onderwijs en politiek?

De middenschool is bekend komen te staan als een onderwijssoort die kinderen onvoldoende stimuleerde en daarom leidde tot middelmaat. Uit het navolgende zal echter blijken dat de doelstellingen van het nieuwe schooltype tegengesteld gericht waren: de middenschool moest ieder kind stimuleren

om het eigen talent ten volle te ontplooien en aldus een maximale bijdrage te leveren aan de samenleving. Dat de middenschool uiteindelijk ten onder ging, kwam dan ook niet door een gebrek, maar door een overvloed aan ambities: doordat ze een vrije talentontwikkeling wilde bieden aan ieder kind en bovendien aan iedereen gelijkheid van kansen beloofde, werd een enorme last gelegd op de schouders van het onderwijs. Uiteindelijk bezweek de middenschool hieronder. Sindsdien kampt het onderwijs met de gevolgen: hoewel we van scholen verwachten dat ze aan iedere leerling gelijke kansen op zelfontplooiing bieden, is de vraag hoe het onderwijs gelijke kansen kan verwezenlijken nauwelijks meer onderdeel van het algemeen maatschappelijk debat. Tijd om terug te keren naar een periode waarin kansenongelijkheid hét centrale thema was van onderwijspolitiek en te bezien welke inzichten het ‘mislukken’ van de middenschool biedt voor de strijd tegen ongelijke kansen in het onderwijs vandaag de dag.

De onomstreden middenschool

Politici, leraren en onderwijsbestuurders klagen momenteel vrijwel aanhoudend over de bemoeizuchtige overheid die onderwijsvernieuwingen per decreet zou uitvaardigen en daarbij ‘de autonomie van de leraar’ onvoldoende respecteert. Het verschil met veertig jaar eerder kan vanuit dit opzicht haast niet groter zijn: vriend en vijand waren het er destijds over eens dat het onderwijs in Nederland niet deugde omdat de overheid zich daarvan afzijdig hield.

De Amsterdamse onderwijsdeskundige Philip Idenburg, die een leven lang beducht was geweest voor al te grote overheidsinvloed op het onderwijs, klaagde bij zijn afscheid als hoogleraar in 1971 dan ook dat de overheid het onderwijs beheerde met een slordigheid die eerder bij ‘een snoepwinkeltje’ paste.⁵ Volgens Idenburg miskende de staat daarmee dat de school over een ‘sleutelmacht’ beschikte: ze kon leerlingen maken of breken.⁶ Door gebrekkig onderwijsbeleid was vaker het laatste dan het eerste het geval, en dat kwam vooral omdat het onderwijs weinig oog had voor het talent van kinderen uit lagere maatschappelijke milieus. Omdat arbeiderskinderen van huis uit

bijvoorbeeld minder culturele bagage meekregen dan hoogleraarskinderen, deden zij het bij gelijk talent toch significant slechter op school. Hierdoor reproduceerde het onderwijs de bestaande maatschappelijke ongelijkheid en werd veel mogelijk talent verspeeld. Aan die situatie moest een einde komen, en Idenburg meende dat de overheid hierin het voortouw moest nemen.

Idenburg wist over welke problemen hij sprak. Enkele jaren eerder had grootschalig sociologisch 'talentenonderzoek' laten zien dat arbeiderskinderen nauwelijks doorstroomden naar het hoger onderwijs, terwijl de psycholoog Adriaan de Groot naam maakte met de klacht 'dat wij in ons denken over onderwijs aan één stuk door gericht zijn op discrimineren tussen leerlingen, terwijl wij (...) nooit behoorlijk definiëren wat wij eigenlijk met hen willen bereiken'.⁷ Binnen het onderwijs ontstond ongemak over deze situatie. Klaarblijkelijk speelde binnen het onderwijs een groot probleem van kansenongelijkheid, dat lange tijd over het hoofd werd gezien. In 1970 constateerde *Het Katholieke Schoolblad* dan ook dat 'de hele wereld er sterk op aan[dringt], dat de opvoeding zich moet uitstrekken tot ieder menselijk wezen op basis van gelijke kansen voor iedereen. Het menselijk geslacht schreeuwt om opvoeding, en de opvoeders martelen zich met de vraag wat opvoeding is en wat voor uitwerking men ervan verwacht'.⁸

Met de hete adem in de nek drongen onderwijsorganisaties daarom aan op snelle, ingrijpende hervormingen voor dit ingewikkelde probleem. Zij verwachtten daarbij vooral veel van de politiek. Minister Chris van Veen, die wist dat onderwijshervormingen vaak politiek gevoelig lagen en dus liever niet overhaast te werk ging, tastte het draagvlak voor hervormingen af tijdens een 'resonansbijeenkomst' in 1972. Hierin werden plannen voor een 'middleschool' besproken: een vernieuwing van het middelbaar onderwijs die ervoor moest zorgen dat leerlingen twee jaar later naar onderwijsniveau werden uitgesplitst. Onderwijsbestuurders, leraren en overige deskundigen konden weinig waardering opbrengen voor de inspraakbijeenkomst, niet omdat zij sceptisch waren over de voorgestelde onderwijshervormingen, maar omdat ze de aanpak van de minister te vrijblijvend vonden. Met praten werden de problemen niet opgelost, dus het ministerie moest maar eens uit 'het moeras van de departementale besluiteloosheid' komen, vond onderwijskundige Leon van Gelder.⁹ Ook

Het – openbare – *Schoolblad* stoorde zich aan de tekortschietende daadkracht van de minister en meende op grond daarvan dat er van de onderwijshervormingen ‘maar heel weinig te verwachten’ was.¹⁰

Vaart leek geboden, en wat dat betreft konden voorstanders van de middenschool een jaar later hun hart ophalen. In mei 1973 trad het kabinet-Den Uyl aan en werd de PvdA'er Jos van Kemenade tot minister van Onderwijs benoemd. Van Kemenade was een onderwijssocioloog die zich op zijn 33e tot hoogleraar had opgewerkt. Hij kende de wereld van het onderwijs goed en liet er geen misverstand over bestaan dat hij vaart wilde maken met de middenschool, omdat Nederland zo gauw mogelijk een onderwijsstelsel moest krijgen dat niet alleen welgestelde leerlingen, maar ieder kind de vrijheid bood tot de ontwikkeling van het eigen talent. In de onderwijspers gold hij hierdoor als ambitieus en energiek. Bovendien leek hij als onderwijssocioloog de aangewezen persoon om de vereiste veranderingen van onderwijs en samenleving gezamenlijk in goede banen te leiden.

Toch ging het al gauw na zijn aantreden mis. Bij de verdediging van zijn onderwijsbegroting in het najaar van 1973 verklaarde de kersverse minister in de Tweede Kamer dat ‘de veranderingen die men in de samenleving noodzakelijk acht’ voor hem een richtsnoer waren in zijn onderwijsbeleid.¹¹ Dat schoot CHU-fractievoorzitter Gerard van Leijenhorst in het verkeerde keelgat. Hij kwalificeerde de zin als ‘verderfelijk’, omdat hij meende dat de vrijheid van het christelijk onderwijs gevaar liep als het onderwijs voortaan aan de leiband van maatschappelijke ontwikkelingen zou moeten lopen. Wie was de minister om te bepalen wat er voortaan op school zou gebeuren? VVD-Kamerlid Neelie Smit-Kroes sloot zich bij deze kritiek aan. In *De Telegraaf* waarschuwde de liberale onderwijswoordvoerder dat Van Kemenade het niet zo nauw nam met de gewetensvrijheid van leerlingen, zodat het ‘socialistische spuitje de schooljeugd bedreigt’.¹²

De scherpe stellingname van Smit-Kroes was opmerkelijk. Een jaar eerder had ze in een nationaal onderwijsdebat nog, min of meer samen met PvdA-leider Joop den Uyl, voor de ‘externe democratisering’ van het onderwijs gepleit: kinderen moesten gelijke kansen op zelfontplooiing krijgen. Nu keerde ze zich tegen de minister die deze wens zegde te verwezenlijken. Verschillende onderwijsspecialisten verbaasden zich over deze kentering.

Niettemin begonnen ook zij voorzichtige kanttekeningen te plaatsen bij de middenschool. Een van hen was de gezaghebbende onderwijsjournalist Ton Elias sr. Hij begreep naar eigen zeggen dat het vraagstuk van ongelijke kansen een urgent probleem vormde voor het onderwijs. Maar liep men met de oplossing voor dat probleem, de middenschool, niet wat al te hard van stapel?¹³ Elias vreesde voor een Bijlmer in het onderwijs: mooi op de tekentafel, een ramp in de praktijk.

Eenheidsworst

Bij het aantreden van minister Van Kemenade had de middenschool nog onomstreden geleken. De onderwijshervorming zou kinderen de ruimte bieden om hun talenten in vrijheid te ontplooien en onderwijs te kiezen dat bij hun talenten paste. Meer tijd om dat talent te ontwikkelen, waarborgde daarbij gelijke kansen: op deze manier hadden kinderen uit achtergestelde milieus meer tijd om hun ontwikkelingsachterstand in te lopen. Welbeschouwd beloofde de middenschool dus vrije ontplooiing en gelijke kansen, wat uitstekend paste binnen de opkomst van de meritocratie (de eerlijke wedloop op basis van talent) die Idenburg al bij zijn afscheid als hoogleraar had voorspeld. Wie kon daartegen zijn?

Maar toen Van Kemenade zijn eerste plannen rond de middenschool ontvouwde, bleek dat de praktische vormgeving van de middenschool conflict opriep. De zaak verslechterde toen de minister in januari 1974 de Innovatiecommissie Middenschool (ICM) installeerde, een commissie die de nieuwe onderwijshervorming inhoudelijk en organisatorisch moest begeleiden.¹⁴ Ten overstaan van pers en publiek legde Van Kemenade nog eens uit wat hem voor ogen stond. Met de invoering van de middenschool werd de selectie van scholieren naar onderwijsniveau met twee jaar uitgesteld. Vergeleken met het buitenland selecteerde Nederland namelijk vroeg, en werd de keuze tussen het beroepsonderwijs, mavo, havo en vwo al op elf-, twaalfjarige leeftijd gemaakt. Om internationaal in de pas te lopen, maar vooral omdat dit de gelijkheid van kansen zou verbeteren, was een latere selectie wenselijk. Kinderen uit achterstandsmilieus kregen dankzij een later selectie immers

meer tijd om hun van huis uit meegekregen leerachterstand op school in te lopen. De minister benadrukte dat het onderwijs op deze manier beter kon inspelen op de behoeften en talenten van het individuele kind. 'Met de middenschool wordt geen eenheidsworst beoogd, maar een school waarin de individuele verscheidenheid beter tot haar recht kan komen.'¹⁵

Met deze tegenstelling tussen individuele verscheidenheid en eenheidsworst had Van Kemenade zijn eigen graf gegraven. Onbedoeld schiep hij hiermee de kaders van een debat dat tot in de jaren tachtig voortduurde en de middenschool ten slotte nekte.

Aan de ene kant stond het overwegend linkse kamp-Van Kemenade, dat door tegenstanders het etiket 'eenheidsworst' kreeg opgeplakt. Dit kamp was vóór de middenschool en vond steun binnen de linkervleugel van de onderwijsvakbonden en bij de Vereniging voor Openbaar Onderwijs (VOO). De voorstanders van de middenschool streefden naar gelijke kansen in het onderwijs, omdat zij die gelijkheid als voorwaarde zagen voor de vrije talentontwikkeling van het kind. Zij meenden echter dat gelijkheid niet 'zomaar' werd bereikt. Een kind werd immers bij de geboorte uitgeleverd aan een ongelijke samenleving, waarin de dochter van de arbeider niet dezelfde kansen had om hogerop te komen als het zoontje van de hoogleraar. De school zou deze maatschappelijke ongelijkheid als het ware moeten compenseren door het kind voldoende tijd te geven voor talentontwikkeling op school. Daarnaast was een aanvullende 'sociale bewustwording' nodig: kinderen moesten op school leren hoe zij zich tegen hun oneerlijke samenleving konden verdedigen.¹⁶ Uit NIPO-onderzoek onder 375 schoolhoofden bleek dat dit pleidooi voor een actieve strijd tegen ongelijkheid bijval kreeg. Zes op de tien schoolhoofden vond in 1975 dat kinderen op de lagere school met politiek in aanraking moesten komen, vier op de tien meende dat men al in het lager onderwijs met maatschappijkritiek moest beginnen.¹⁷

Tegenover Van Kemenade kwam het kamp van Neelie Smit-Kroes in het geweer. Smit-Kroes met haar achterban van met name liberalen en christelijke besturenorganisaties was ook voor gelijke kansen. Zij meende echter dat de overheid geen leidende rol paste bij de bewerkstelling daarvan. Overheidsingrijpen stond voor dit kamp gelijk aan indoctrinatie. Als de overheid immers aan het kind zou gaan uitleggen hoe het sociaal bewust

moest worden, als de overheid stelselwijzigingen invoerde die voortkwamen uit ideologische doelstellingen – gelijke ontwikkelingskansen voor iedereen – dan werd het weerloze kind al op jonge leeftijd politiek beïnvloed. En ondermijnde deze politieke beïnvloeding niet precies de vrije ontwikkeling van het kind, die het kamp-Van Kemenade zegde na te streven? Zijn aanhangers repliceerden dat het kind sowieso politiek werd beïnvloed: als je het kind niet leerde over ongelijkheid, zou het de bestaande maatschappelijke ongelijkheid kritiekloos overnemen, dus wat was er mis met sociale bewustwording? Maar Smit-Kroes bleef bij haar oorspronkelijke standpunt: ze vond het ‘onjuist dat de maatschappelijke visie op school zou moeten worden bepaald. Gelijkwaardigheid van alle mensen moet wel de vrijheid van een [eigen] maatschappelijke keuze inhouden.’¹⁸

Van Kemenade vond dergelijke kritiek onzinnig en kon zich er kwaad over maken. Natuurlijk stond hem geen indoctrinatie voor ogen, legde hij in verscheidene interviews uit. En natuurlijk wilde hij geen eenvormigheid op school. Het ging er nu juist om kinderen een opleiding te geven die hen in staat stelde tot mondigheid, tot het maken van eigen keuzes en tot de ontwikkeling van hun individuele talent. Maar het kwaad was al geschied. In het tijdschrift voor openbaar onderwijs, *Inzicht*, kwamen bezorgde lezersbrieven binnen. Eén lezer vreesde dat ‘op verscheidene openbare scholen leerkrachten doelbewust hun eigen socialistische of communistische, soms zelfs anarchistische levensbeschouwing’ trachtten uit de dragen en vroeg zich af of dergelijk gedrag ‘in het vervolg door de overheid aangemoedigd, althans gelegaliseerd zal worden’.¹⁹ Mevrouw M.L. van Houtrijve-Luxwolda uit Amstelveen, vermoedelijk een bezorgde ouder, vond dat de indoctrinatie van de jeugd nader onderzoek vereiste, en een derde lezer had de juf van haar kind alvast geconfronteerd met haar vermeende indoctrinatieneigingen.²⁰ En terwijl minister Van Kemenade in interviews verwijten van indoctrinatie en ‘dirigisme’ om zijn oren kreeg, wilde het rechts-conservatieve Oud-Strijders Legioen schoolwachten instellen om kinderen voor het rode gevaar te behoeden.²¹

Zo ontstond de indruk dat Nederland te maken had met een minister die, onder het voorwendsel van onderwijsvernieuwing, de jeugd met zijn socialistische ideeën wilde indoctrineren. Hoewel deze complottheorie

veel te radicaal was om werkelijk een brede aanhang te verwerven, begon de vage vrees voor politieke beïnvloeding zich wel te vermengen met het middenschooldebat. De wettelijk vastgelegde doelstellingen – latere selectie; beperkte wijzigingen in het schoolcurriculum – raakten steeds verder uit beeld, terwijl het debat zich toespitste op de vraag of de middenschool leerlingen tot vrije burgers emancipeerde of juist in een politiek keurslijf dwong. Toen Van Kemenade in 1974 voor de jongerenorganisatie van de VVD sprak, werd hij hierover stevig aan de tand gevoeld. De term ‘eenheidsworst’, die de minister zelf had gemunt, werd nu tegen hem gebruikt. Wilde Van Kemenade niet stiekem alle leerlingen aan elkaar gelijkstellen door gelijkheid via onderwijsvernieuwingen af te dwingen? Hoe konden leerlingen zich ooit tot vrije, zelfstandige burgers ontwikkelen als ze van de minister allemaal ‘gelijk’ moesten zijn?²²

Van Kemenade beet de jonge liberalen toe dat hij gelijkwaardigheid wilde, geen gelijkheid, gelijke onderwijskansen, geen gelijke onderwijsresultaten.²³ Maar hij vocht een achterhoedegevecht. In rechtse kringen was de middenschool een nivellerende overheidschool geworden die alle kinderen, met hun uiteenlopende talenten, via sociale bewustwording in één socialistische mal wilde persen. Tot overmaat van ramp zond de AVRO in 1975 de documentaire *Middenschool: eenheidsworst?* uit. Daarna werd de minister in de Tweede Kamer regelmatig met zijn eigen metafoor om de oren geslagen.

Toen Van Kemenade in 1975 met zijn *Contourennota* voor de middenschool op de proppen kwam, was al lang niet zeker meer of de middenschool er nog zou komen. Publicitair gezien was de nota een enorm succes. Niet alleen verzond het ministerie 30.000 exemplaren binnen het onderwijsveld, daarnaast werden er 60.000 nota's in een gepopulariseerde pocketvorm verkocht.²⁴ De reacties op het stuk waren evenwel gemengd. Het openbare onderwijstijdschrift *Inzicht* noemde de nota indrukwekkend, en de katholieke onderwijsvakbond KOV stemde in met de emancipatoire onderwijsdoelen.²⁵ Maar daarna kwamen de vragen. De KOV betwijfelde of veranderingen in onderwijsstructuur ook verbeteringen van het onderwijs tot gevolg hadden. Leken de voorstellen op de tekenafel niet veel mooier dan in de praktijk?²⁶ Het Nederlands Verbond voor Vakverenigingen (NVV), waarbij de openbare onderwijsvakbond ABOP was aangesloten, waarschuwde intussen voor

overspannen verwachtingen: de school kon de samenleving niet zelfstandig veranderen.²⁷ De *NRC* vatte de consensus die zich begon af te tekenen treffend samen. Volgens het dagblad was de *Contourennota* ‘fascinerend (...) en tegelijkertijd beklemmend’: de minister toonde een indrukwekkende hervormingszin, maar was daardoor wel érg sturend geworden.²⁸ Zo kwam Van Kemenade opnieuw in de hoek terecht waar de klappen vielen. Niet alleen zou hij een eenheidsworst op school nastreven, ook zijn hervormingsdrift zélf leek gelijkvormigheid in de hand te werken. In alle opzichten was de onderwijshervorming die vrije ontplooiing mogelijk moest maken in het tegendeel verkeerd.

De ondenkbare mislukking

Leek de middenschool er bij het aantreden van Van Kemenade vrijwel zeker te komen, bij zijn aftreden in 1977 waren weinigen daar nog zeker van. VVD-minister Arie Pais, die Van Kemenade opvolgde, liet de middenschoolexperimenten voortbestaan, maar hij maakte er geen geheim van er weinig van te verwachten.²⁹ Onderwijsvakbonden bleven nog lang in de middenschool geloven, maar politieke daadkracht bleef nu uit. Van Kemenade keerde in 1981-1982 als minister terug. Hij doopte de middenschool om tot ‘voortgezet basisonderwijs’, een poging om de karkas nog eenmaal leven in te blazen. Maar het was te laat. Terwijl een kleine groep onderwijsdeskundigen en onderwijsbestuurders bleef geloven in de middenschool, stierf de ooit zo levensvatbare onderwijsvernieuwing een snelle, stille dood.

In hun pogingen het middenschooldebaat te duiden, hebben historici gewezen op de persoon van Van Kemenade zelf, die te sterke ambities had, te hard van stapel liep, vervolgens struikelde en ten slotte viel.³⁰ Maar wie kijkt naar de wijze waarop het debat over de middenschool begon, wordt al snel duidelijk dat de minister niet anders kon. Aan het einde van de jaren zestig werd de roep om snelle veranderingen immers breed gedragen. In de politiek drongen vrijwel alle partijen, tot de VVD aan toe, aan op snelle en drastische hervormingen. Hun ongeduld kwam voort uit de schrijnende kansenongelijkheid op school die al langere tijd uit wetenschappelijk on-

derzoek bleek, maar nu ook maatschappelijk werd aangevochten. Vanuit de overtuiging dat dit onrecht niet langer kon voortbestaan aangezien de ontplooiing van individueel talent hierdoor dreigde spaak te lopen, gingen onderwijs en politiek aanvankelijk eensgezind aan de slag.

De teloorgang van de middenschool die hierna volgde, kwam voort uit een denkbeeld dat de onderwijshervorming aanvankelijk juist wind in de zeilen had bezorgd: het besef dat onderwijsvernieuwing en maatschappijvernieuwing hand in hand gingen, dat een oneerlijke school een oneerlijke samenleving opleverde en andersom. Hierdoor werd allerlei politieke en maatschappelijke onenigheid plotseling op de middenschool geprojecteerd en werd verdeeldheid over de onderwijsvernieuwing onvermijdelijk. Van Kemenade werd hierdoor in het nauw gedreven. Als hij probeerde te depotitiseren, werd hem een gebrek aan daadkracht verweten. Bleef het debat gepolitiseerd, dan kon de middenschool pas worden ingevoerd als Nederland een eenduidig antwoord had gevonden op de vraag hoe het haar kinderen wilde opvoeden tot vrije, zelfstandige burgers.

Dit bleek een onmogelijke politieke opgave, en in het politieke gevecht dat op dit besef volgde, werd de middenschool te gronde gericht. Dat het linkse pro-middenschoolkamp de strijd verloor, had drie structurele oorzaken, die treffend laten zien hoezeer links en rechts in de jaren zeventig verschillend tegen het vraagstuk van gelijke kansen aan keken.

Het rechtse kamp, dat zich vanaf eind 1973 tegen de middenschool keerde, veronderstelde in de eerste plaats dat kinderen die voor het eerst naar school gingen gelijk aan de startstreep verschenen. Gelijke kansen betekenden voor hen vooral: gelijk onderwijs bij gelijk talent. Daarnaast moest de school zich vooral niet te veel met het kind bemoeien: dat stond zelfontplooiing in de weg en bracht het gevaar van politieke indoctrinatie met zich mee. Volgens het linkse pro-middenschoolkamp lag de startstreep aanmerkelijk later. Kinderen uit achterstandsmilieus kwamen met een leerachterstand op school. Als de school deze achterstand niet corrigeerde, werden kinderen met gelijk talent ongelijk beoordeeld, simpelweg omdat zij in het verkeerde gezin geboren waren. Daarom moest de school tot sociaal bewustzijn opleiden: alleen op deze manier kregen kinderen uit achtergestelde milieus een eerlijke kans op de zelfontplooiing die voor kinderen uit hogere milieus al vanzelfsprekend was.

Beide kampen waren het dus eens over het einddoel, maar ze zagen de weg die daartoe leidde heel anders voor zich. Voorstanders van de middenschool kwamen daarbij al snel op achterstand omdat hun visie op onderwijsvernieuwing zo nauw met algemene maatschappelijke problemen was verweven. Dat maakte de middenschool tot een moloch die een enorme hoeveelheid maatschappelijke problemen moest oplossen, waarover ook nog eens grote politieke onenigheid bestond. Uiteindelijk liep de middenschool in deze ambities vast en klaagde het onderwijsveld, dat zélf om politieke daadkracht had geschreeuwd, over de bemoeizucht van de minister. Het spookbeeld dat Van Kemenade het onderwijs in een eenheidsworst wilde omtoveren, deed vervolgens de rest.

In de tweede plaats begonnen voorstanders van de middenschool zelf aan nut en noodzaak van de onderwijsvernieuwing te twifelen, een klap die links sindsdien niet meer te boven is gekomen.³¹ Hoe verhiel de gedachte dat de overheid leiding nam bij het vernieuwen van onderwijs zich tot de gedachte dat kinderen tot mondige, zelfredzame en kritische individuen moesten worden opgevoed? Kon de overheid de opvoeding van leerlingen tot vrije, zelfstandige individuen überhaupt wel op zich nemen? Daarnaast droeg ook de groeiende irritatie over het feit dat ‘de school’ vrijwel alle maatschappelijke problemen moest oplossen bij aan de afkalving van het pro-middenschoolkamp.

Ten slotte begonnen voorstanders van de middenschool in de loop van de jaren zeventig inhoudelijk steeds minder van hun politieke tegenstanders te verschillen. Ogenschijnlijk hielden zij in de discussies over onderwijsvernieuwing voet bij stuk. De openbare onderwijsvakbond ABOP, die van oudsher veruit de meest principiële voorstander van de middenschool was geweest, bleef ook na het aftreden van Van Kemenade voor de middenschool pleiten. Maar de invulling die de ABOP aan de middenschool gaf, veranderde ingrijpend. Aan het begin van de jaren tachtig hadden de middenschoolplannen van de vakbond nog maar weinig te maken met staatssturing in het onderwijs of met een maatschappelijke aanpak van ongelijkheid. De ABOP vatte zijn visie op de bestrijding van ongelijke kansen via de middenschool in 1982 als volgt samen:

‘Onder het scheppen van “gelijke kansen” wordt verstaan dat de leden van de samenleving, van welke afkomst ook, een gelijke toegang moeten krijgen tot de “culturele verworvenheden” van onze samenleving; daar hoort onder andere ook het onderwijs toe. De drempels moeten, in deze visie, verlaagd worden. Wie deze kans dan nog niet aangrijpt, heeft het aan zichzelf te danken. Het is het principe van de eerlijke concurrentie, maar concurrentie blijft het en de sterkste wint.’³²

Zo vielen zelfs de grootste pleitbezorgers van de middenschool voor het idee dat individuen zichzelf konden emanciperen en daarvoor geen overheid nodig hadden. Het wegwerken van eventuele leerachterstanden werd een verantwoordelijkheid van leerling, gezin en school, en niet langer van staat en samenleving.

De erfenis van de middenschool

In de loop van het debat over de middenschool raakten gelijkheid en vrijheid ontkoppeld en slonk de groep voorstanders van de middenschool, die gelijkheid als voorwaarde zag voor vrijheid. Hoewel deze kentering vooral met principiële argumenten werd omkleed – overmatige staatsbemoeyenis, bescherming van de onderwijsvrijheid, geen indoctrinatie – had de afnemende steun aan de middenschool zeker ook te maken met het groeiende besef dat gelijke kansen zo ongelofelijk moeilijk realiseerbaar waren. In feite gaat achter de teloorgang van de middenschool ook het besef van maatschappelijk falen schuil. Misschien had men wel te hoge verwachtingen gekoesterd van onderwijsvernieuwingen en meende men ten onrechte dat de school de samenleving kon veranderen. In die zin leek het veilig en verstandig om voortaan gewoon weer strijd te voeren voor goed onderwijs en de grote maatschappelijke debatten voorlopig te laten rusten, al zou het nog enige jaren duren voordat het expliciete politieke engagement uit de jaren zeventig daadwerkelijk was weggeëbd.

Onderwijskundigen zagen deze ontwikkelingen met lede ogen aan, omdat zij wisten dat de structurele achterstelling van kinderen uit lagere milieus

hiermee niet was opgelost. Toen J.F. Vos in 1981 zijn aanvaardingsrede als hoogleraar onderwijskunde uitsprak, blikte hij terug op de resonansbijeenkomst van 1972 waarmee het debat over de middenschool was begonnen. De bijeenkomst was volgens Vos van historische betekenis geweest.³³ Een van de sprekers, de onderwijssocioloog M.J.A.M. Matthijssen, had gepleit voor een middenschool op basis van het 'zelfbeschikkingsmodel': leraren moesten leerlingen de kans geven om zich, op basis van hun talenten, zo zelfstandig mogelijk te ontplooien. Gelijke kansen waren daarvoor een voorwaarde. Vos noemde dit 'emancipatie door individuele zelfontplooiing' en verkondigde dat dit ideaal omstreeks 1972 door bijna alle onderwijskundigen werd onderschreven.

Leon van Gelder rook echter onraad. Al in 1972 waarschuwde de onderwijskundige dat de opvoeding tot zelfontplooiing tot felle concurrentie kon leiden op school. Vos gaf hem achteraf gelijk: het geloof in zelfontplooiing had bestaande ongelijkheid slechts in nieuwe vormen gegoten en had de concurrentie tussen leerlingen verscherpt.³⁴ Ook Van Gelder leek te beseffen dat zijn voorspelling was uitgekomen. In het jaar waarin Vos aantrad, nam Van Gelder afscheid. Vijftien jaar lang had de Groningse onderwijskundige zich met grote inspanning voor de middenschool ingezet. Nu moest hij echter vaststellen dat de onderwijshervorming er vooralsnog niet was gekomen en dat 'het planmatige in het onderwijsbeleid (...) maar beperkt [was]'. Al was de ongelijkheidsproblematiek op school nog even groot en bleef de inzet voor emancipatie onverminderd van belang.³⁵

De middenschool wekte in de jaren zeventig zulke hoge verwachtingen dat de teleurstelling hierover diepe sporen heeft nagelaten binnen het onderwijs. Terwijl Nederland in de zorg ook na de jaren zeventig in staat bleek tot gepolitiseerde discussies over euthanasie, het nieuwe zorgstelsel of de 'eigen bijdrage', is het maatschappelijk onderwijsdebat na de middenschool goeddeels stilgevallen. Niet dat politiek en samenleving zich niet druk maken om de school. De afgelopen drie decennia is er steen en been geklaagd over de teloorgang van het onderwijs, en er is vrijwel geen politieke partij die niet in haar verkiezingsprogramma opneemt dat 'goed onderwijs' voorwaarde is voor een kansrijke samenleving. Maar waar iedereen in de jaren zeventig wel een mening leek te hebben over wat goed onderwijs was, wordt de definitie

daarvan tegenwoordig maar liever in het midden gelaten of simpelweg teruggebracht tot 'rekenen en taal'. In 2007 stelde de commissie-Dijsselbloem, die de onderwijsvernieuwingen van de jaren negentig onderzocht, dan ook vast dat 'de overheid momenteel geen effectief meetinstrument bezit om de kwaliteit van ons onderwijs te bewaken'.³⁶ We weten het gewoon niet.

Maar bestaat dat effectieve meetinstrument eigenlijk wel? Wie politiek buiten de school wil houden en zich liever druk maakt om 'objectieve' en 'meetbare' schoolprestaties, kan relatief eenvoudig meten. Cito-scores laten zien op welk niveau een kind presteert; hoe hoger de gemiddelde Cito-score, hoe beter de school. Natuurlijk is deze wijze van meten niet helemaal eerlijk. Kinderen uit Wassenaar of Amsterdam-Zuid komen immers gemiddeld gesproken uit hoger opgeleide gezinnen dan kinderen uit Rotterdam-Zuid of de Bijlmer. Hun kans om goed te presteren op school is hierdoor groter, zodat scholen in betere wijken gemakkelijker een hoge gemiddelde Cito-score halen. Met het oog hierop wordt er gewerkt met wegingsfactoren: scholen met veel leerlingen uit achtergestelde milieus hoeven hierdoor niet dezelfde scores te halen als scholen die vooral leerlingen trekken uit de hogere maatschappelijke kringen.

Deze meetmethode is in zekere zin eerlijk: vrijwel iedereen begrijpt dat het irreal is om van een school in de Bijlmer dezelfde Cito-scores te verwachten als van een school in Amsterdam-Zuid. Maar juist daaruit blijkt dat de ongelijkheid van kansen in het onderwijs allerm minst is opgelost, ook al staat het thema tegenwoordig niet hoog meer op de politieke agenda. In die zin lijkt het onderwijs na een halve eeuw debat over kansenongelijkheid terug bij af. Het besef van ongelijke kansen leidde in de jaren zestig tot een hevig debat over de wijze waarop dit probleem kon worden aangepakt. Al snel bleek dat ongelijkheid niet alleen binnen de schoolmuren heerste, maar een algemene maatschappelijke werkelijkheid weerspiegelde. Daarom zouden school en samenleving samen worden aangepakt. De middenschool moest daartoe het voertuig zijn.

Door de vervlechting van school en samenleving werden de ambities rond de middenschool zó verstrekkend en raakte de onderwijshervorming zó politiek beladen, dat de besluitvorming strandde en het onderwijs een kater overhield aan 'onderwijsvernieuwing'. Voortaan temperde de over-

heid haar ambities en stelde de commissie-Dijsselbloem ten slotte vast dat de staat nog slechts ging over het 'wat' (kwaliteitsbewaking, algemeen curriculum), terwijl de school de nadere invulling van het onderwijs – het 'hoe' – bepaalde.³⁷ De maatschappelijke doelstellingen van het onderwijs werden daarmee voor een groot deel geprivatiseerd, maar daarmee raakte ook het vraagstuk van kansenongelijkheid uit beeld zonder dat daarvoor een oplossing was gevonden.

Dit lijkt een erg mager resultaat na vijftig jaar inspanningen voor onderwijshervormingen. Toch vallen uit het debat over de middenschool wel degelijk twee belangrijke lessen te leren. De eerste is dat onderwijsvernieuwing lastiger is wanneer verwacht wordt dat de school de problemen van de samenleving oplost. In die zin had de onderwijsdeskundige Philip Idenburg bij aanvang van de jaren zeventig gelijk: een school volgt in de regel de samenleving waarvan zij deel uitmaakt, en kan daarin hooguit kleine accentverschillen aanbrengen. De keerzijde hiervan is echter dat goed onderwijs nooit alleen een zaak van leraren en onderwijsdeskundigen kan zijn. Juist omdat de school de problemen van de samenleving niet zelfstandig kan oplossen, heeft de gemeenschap als geheel een verantwoordelijkheid voor de algemene maatschappelijke problemen waarmee de school te maken krijgt. We kunnen niet van de school verwachten dat zij aan elke leerling een eerlijke, gelijke kans op zelfontplooiing geeft terwijl we tegelijkertijd kinderen met ongelijke ontwikkelingskansen bij de schooldeuren blijven afleveren. Aangezien de school maatschappelijke problemen niet zelfstandig het hoofd kan bieden, is betrokkenheid van de samenleving bij dat onderwijs belangrijk. Een sociaal-democratische partij kent daarbij de taak aan te tonen dat gelijkheid op school de vrijheid van leerlingen niet belemmert, maar haar juist mogelijk maakt.

III

VRIJHEID IN EEN
GLOBALISERENDE WERELD

‘Hulp aan democratiseringsbewegingen, inzet voor verkiezingswaarneming en bescherming van mensenrechtenactivisten laten zich doorgaans goed combineren met steun aan regeringen die de mensenrechten wel hoog in het vaandel hebben staan en sociaal-economisch een ambitieus beleid voeren.’ **Marnix Krop**

‘Het opvragen van communicatiegegevens door de overheid bij particuliere bedrijven en de toenemende samenwerking tussen overheden op het terrein van DNA-profielen, uitwisseling van politiedata en persoonsnaamgegevens van vliegtuigpassagiers maakt de individuele burger nog nietiger tegenover de al dan niet transnationale moloch. En dan hebben we het nog niet eens over al die keren dat de overheid haar boekje te buiten gaat.’ **Bob de Graaff**

1

Aan vrijheid gebonden?

MARNIX KROP

De Wiardi Beckman Stichting kwam in 1987 met haar visie op de mensenrechten en de plaats daarvan in het sociaal-democratisch buitenlands beleid.¹ Wat was de wereld toen overzichtelijk! Het conflict tussen Oost en West beheerste de internationale politiek. Pogingen van ongebonden landen – meestal aangeduid als de derde wereld – om zich aan deze patstelling te onttrekken, leden doorgaans schipbreuk: als cliëntstaat onder invloed van veelal de Sovjet-Unie of als lijdend voorwerp in de *proxy war* tussen de twee tegenblokken.

Politieke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen in hele delen van Afrika, Latijns-Amerika en Azië werden negatief beïnvloed door de Koude Oorlog. Visies op die ontwikkelingen en op de plaats van de mens daarin stonden eveneens in het teken van het ideologische conflict tussen collectivistisch communisme en democratisch kapitalisme. Wat had nu voorrang: bestrijding van armoede en sociale achterstelling of bevordering van politieke vrijheid en burgerrechten? Veel regeringen van derdewereldlanden neigden naar het eerste, en in de Verenigde Naties heerste daarom een ongemakkelijke wapenstilstand tussen de twee benaderingen. Beide werden noodzakelijk geacht, maar het was vaak onduidelijk hoe ze zich tot elkaar verhielden.

De Europese sociaal-democratie bevond zich in een spagaat. Enerzijds was zij vaandeldraagster in de strijd voor sociale rechtvaardigheid, anderzijds maakte zij deel uit van het Westen en stond zij pal voor de democratie. Tussen Oost en West bepleitte de sociaal-democratie daarom gaandeweg steeds meer een politiek van ontspanning en ‘gedeelde veiligheid’. Voor het handhaven van een gewapende vrede op beheersbare niveaus van bewapening was dit pleidooi zeker waardevol. Maar het waardenconflict

tussen Oost en West werd door die politiek naar de achtergrond verdreven. Daardoor werden de dissidenten in de communistische landen nogal eens in de steek gelaten.

Ondertussen liet men zich vaak meeslepen door linksgeoriënteerde regimes in de derde wereld die postkoloniale, antikapitalistische structuurhervormingen en egalitaire ontwikkelingsmodellen verwezenlijkten. Dat zij in hun revolutionaire vuur vaak weinig boodschap hadden aan vrijheidsrechten van zowel tegenstanders als medestanders, werd door de Europese sociaal-democratie niet altijd tijdig beseft. Het verwijt van blindheid aan het linkeroog voor dictatoriaal gedrag was geboren. Max van der Stoep vormde wat dat betreft te vaak de uitzondering op de regel.

Hoe met dat schijnbare conflict tussen (sociaal-)democratie en sociale rechtvaardigheid om te gaan? Die kwestie vormde de kern van het WBS-rapport *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (1987). Bij de verwezenlijking van haar program mocht men de vrijheid nooit loslaten. Ook in de wereld moest haar identiteit dus sociaal en democratisch zijn.

Een golf van democratisering?

In de multipolaire wereld van vandaag ziet de verhouding tussen vrij en onvrij, en tussen sociaal en democratisch er anders uit. Ogenschijnlijk beleven we sinds de jaren tachtig een overweldigende toename van het aantal democratieën. In Zuid-Europa was dit al voor de jaren tachtig aan de gang, maar het keerpunt vormde de val van de Berlijnse Muur en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie.

Binnen twee jaar bevrijdden zich niet alleen de Oost-Europese ‘volksdemocratieën’ en de niet-Russische delen van de Sovjet-Unie, maar kwam in feite ook het communisme als expansieve, universeel geachte staats- en maatschappijvorm te vervallen. Natuurlijk zijn er nog landen die door een communistische partij worden geleid en zelfs daardoor worden overheerst. Met uitzondering van Noord-Korea hebben zij echter allerlei gradaties van economische en maatschappelijke liberalisering ondergaan, waardoor zij

zich eerder als ‘Lenin zonder Marx’ dan als het omgekeerde laten typeren. Ze zijn nog steeds repressief, maar expansief zijn ze zeker niet meer.

In het kielzog van Oost-Europa trok de afgelopen twintig jaar een golf van democratisering door de wereld. Linkse en rechtse dictaturen vielen bij bosjes en werden vervangen door democratische regeervormen met vrije verkiezingen, machtscheiding en respect voor mensenrechten. Zelden waren deze nieuwe democratieën stabiel of volmaakt, en natuurlijk deden er zich ook terugvallen in autoritarisme voor.

In het algemeen was de trend echter duidelijk. Indonesië, Mexico, Servië, Mongolië, Ghana en Georgië – op elk continent werden nieuwe democratieën geboren. In 2005 telde de wereld meer dan drie keer zoveel democratieën als de 41 van dertig jaar eerder. Het voorlopige sluitstuk was de Arabische Lente van 2011. De tot dan toe onaantastbaar geachte seculiere en theocratische dictaturen van Noord-Afrika, het Arabische Schiereiland en de Levant leken ineens in sneltreinvaart te democratiseren. Had Fukuyama dan toch gelijk dat met de triomf van de liberale democratie het einde der geschiedenis in zicht was geraakt?²

Hoogoplopende spanningen in de nieuwe wereld

Inmiddels weten we helaas wel beter. Volgens de Amerikaanse waakhond Freedom House gaat het met de vrijheid in de wereld al jaren slechter.³ Zo is de Arabische Lente in geen enkel land tot volle wasdom gekomen: op zijn best een instabiele democratie (Tunesië), op zijn slechtst een bloedige burgeroorlog (Syrië). In Egypte zwaait Al-Sisi de scepter en de Libiërs zijn vooralsnog in de greep van chaos en geweld. Daarnaast kampen veel landen – vooral in Afrika – met slepende conflicten, die hun samenlevingen ontwrichten en hun bewoners op de vlucht doen slaan. Bovendien blijken dictaturen meer *sophisticated* te kunnen opereren. Met gemanipuleerde verkiezingen en de schijn van democratische vertegenwoordiging slagen ze erin hun repressie te verfijnen, dissidenten het leven zuur te maken en hun oppositie buiten spel te houden.⁴

Tot overmaat van ramp hebben we nog te maken met een Rusland dat zich niet schikt in de rol van slechte kopie van het Westen, en een combinatie

van Wilde Oosten-kapitalisme en bestuurlijke chaos in het doorzichtbare gewaad van de democratie is geworden. Dat Poetin in werkelijkheid een nationalistisch autoritarisme praktiseert, valt niet meer te ontkennen sinds de gefraudeerde verkiezingen van december 2011. De genuïlkorfde protestbeweging daartegen en de verscherpte wetgeving tegen persorganen en ngo's erna, betekenen dat Rusland alleen in schijn nog een democratie is.

Dat de ex-KGB'er het Russische Rijk eveneens in ere wil herstellen, is de onontkoombare waarheid van 2014. Goedschiks dan wel kwaadschiks worden de voormalige leden van de Sovjet-Unie in een door de Russen gedomineerde Europees-Aziatische Unie ondergebracht. Het is evident dat Oekraïne daarin vanwege haar economische en geostrategische waarde volgens het Kremlin niet mag ontbreken.

Voor de Russische nationalistische ziel is Rusland zonder Oekraïne bovendien niet volledig. Vandaar Poetins minachting voor de pro-Europese Maidan-revolutie in Kiev, de militaire annexatie van de Krim, en het gestook in Oost-Oekraïne. Dit 'grensland' mag niet echt onafhankelijk worden, laat staan zelfstandig zijn buitenlandse koers kiezen.⁵ De ruimte voor vrijheid en mensenrechten wordt hier dus door een grotere, geopolitieke samenhang bepaald en beperkt.

Mensenrechten aan het einde van de geschiedenis

Fukuyama dacht niet dat met de triomf van de liberale democratie de geschiedenis werkelijk beëindigd was. Het was zijn manier van zeggen dat de democratie het internationaal heersende paradigma was geworden. Toch zal door telkens nieuwe tegenstellingen de democratie niet tot het einde der tijden blijven heersen. En al is ze thans de norm, dan nog is de wereld daarmee onvoldoende in kaart gebracht.

De onliberale democratie

De Amerikaanse journalist Fareed Zakaria wees in 2003 op het verschijnsel van de 'illiberal democracy'.⁶ Daarmee doelde hij op landen die alleen in naam democratisch zijn. Echte dictaturen zijn er niet zo veel meer; menig

land wekt graag de schijn een democratie te zijn. In die zin heeft Fukuyama vooralsnog gelijk gekregen. Regimes houden met grote regelmaat verkiezingen om zich te legitimeren. Vrij zijn die verkiezingen echter geenszins: uitslagen worden gefabriceerd, grondwetsartikelen worden gemanipuleerd en oppositionele groepen kunnen geen aanspraak maken op politieke rechten en vrijheden die enkel op papier bestaan. Doorgaans houdt zo'n regime de rechterlijke macht en andere onafhankelijk geachte instellingen in een houdgreep en beschikken de media nauwelijks over enige bewegingsvrijheid. De landen die deze vorm van 'democratisch autoritarisme' praktiseren, zijn zeker niet alle gelijk – van milde vormen als Bolivia tot harde voorbeelden als Wit-Rusland – maar ze zijn wel in opkomst.

Tussen economie en politiek

Waar voor 1989 onvrijheid werd gerechtvaardigd door de noodzaak anti-kapitalistische economische hervormingen uit te voeren, gaat het tegenwoordig vooral om het omgekeerde. Het heersende model voor economische ontwikkeling is sterk kapitalistisch geworden, waarbij externe handel, buitenlandse investeringen, eigendom van productiemiddelen en markten voor kapitaal en goederen overigens vaak niet volledig vrijgegeven worden. Het voorbeeld van de Aziatische tijgers heeft school gemaakt: verlicht autoritair leiderschap lijkt nodig te zijn voor een snelle welvaartsontwikkeling.

Ook nominaal communistische landen als China en Vietnam hebben zich in deze modus gevoegd. Hoewel ze de politieke macht ferm in handen houden, wordt hun economie met mate geliberaliseerd. Het is duidelijk dat het bij deze groep om heel verschillende landen gaat. De meeste 'rechtse' Aziatische tijgers, zoals Zuid-Korea, zijn inmiddels tamelijk voorbeeldige democratieën, terwijl dat van hun 'linkse' collega's, zoals China, (nog) niet kan worden gezegd. Onmiskenbaar vergt kapitalistische economische ontwikkeling het vastleggen van bepaalde rechten en vrijheden, zoals eigendom, contracten, loonarbeid en betrouwbare rechtspraak, die later tot democratisering kunnen bijdragen. De economisch gedicteerde rechtsstaat loopt hier op politieke democratisering vooruit.

Landen die alleen in naam een democratie zijn en zich voornamelijk richten op het behoud van autoritaire macht, houden te veel willekeur in

hun rechtssysteem voor een succesvolle kapitalistische ontwikkeling. Het betreft hier vaak landen die over grote voorraden natuurlijke hulpbronnen beschikken. De regimes van landen als Rusland, Venezuela en Saoedi-Arabië hoeven zich door hun 'natuurlijke' rijkdom minder strak aan een kapitalistische logica te houden.

De rol van cultuur: de islam als uitzondering?

De strijd tegen de Islamitische Staat roept weer de al vaker gestelde vraag op: Verdraagt de islam zich wel met mensenrechten en democratie?⁷ Op het eerste gezicht bestaat er zeker een probleem. In het Midden-Oosten heeft de democratie het minst wortel geschoten, wat ook door het grotendeels falen van de Arabische Lente lijkt te worden bevestigd.

Bij nader inzien ligt het echter niet zo gemakkelijk. De ondemocratische landen in het Midden-Oosten zijn slechts voor een deel islamitische theocratieën zoals Iran en Saoedi-Arabië. Al-Assad, Al-Sisi en Bouteflika zijn in naam wel moslims, maar hun autoritaire regimes in Syrië, Egypte en Algerije zijn eerder seculier dan islamitisch te noemen. Deze moderniserende dictators zijn in menig opzicht minder behoudend dan hun eigen islamitische bevolkingen. Hetgeen weer onderdrukking van fundamentalistische groepen als de Moslim Broederschap tot gevolg heeft.

Daarmee zijn we er nog niet. Los van de onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden die godsdiensten vaker kenmerkt, gaat het bij de islam ook om de omgang met de eigen geschiedenis en de ontmoeting met het Westen. De herinnering aan een lang vervlogen glorieus tijd gecombineerd met het frustrerende contact met de veel succesvollere westerse beschaving heeft geleid tot het aanprijzen van de terugkeer naar de fundamente van de geloofsgemeenschap. In die opvatting is er wel degelijk sprake van een soort democratie, maar dan alleen voor leden van de *Umma*. Voor de 'ongelovigen' rest slechts de harde hand. Een pluralistische democratie staat met de fundamentalistische islam op gespannen voet. Of dit fundamentalisme effectief met geweld kan worden bestreden, is intussen meer dan een theoretische vraag. Een strategie van indamming (*containment*) is een te overwegen alternatief.

Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid

‘De vrijheid gaat in het rood gekleed,’ dichtte de oude arbeidersbeweging. Als de maatschappelijke voorwaarden socialistisch geordend waren, zou het met de politieke vrijheid vanzelf goed komen.⁸ Ruim honderd jaar politieke geschiedenis leert ons dat het niet zo eenvoudig ligt. Het huwelijk tussen sociaal en democratisch vergt permanent onderhoud. Inzet voor mensenrechten, zowel binnenlands als buitenlands, is daarvoor een goede basis. Op dat punt valt er voor sociaal-democraten nog veel te doen. Hulp aan democratiseringsbewegingen, inzet voor verkiezingswaarneming en bescherming van mensenrechtenactivisten laten zich doorgaans goed combineren met steun aan regeringen die de mensenrechten wel hoog in het vaandel hebben staan en sociaal-economisch een ambitieus beleid voeren. Hier vinden buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking ook gemeenschappelijke grond.

Steun aan versterking van de rechtsstaat is in dat verband zinvol, ook waar deze nog niet door een democratische orde is voltooid, zoals in landen die alleen economisch liberaliseren. Zelfs in de Europese Unie blijkt ‘rechtsstatelijkheid’ niet vanzelfsprekend. De Hongaarse regering bewijst bijna dagelijks daarvan een heel andere opvatting te hebben. Sociaal-democratisch mensenrechtenbeleid staat echter niet op zichzelf, het zal altijd deel van een ‘grotere’ geopolitiek blijven.

De islamitische wereld verdient bijzondere aandacht. Ook na de teleurstellende ervaring met de Moslim Broederschap in Egypte staat nog niet vast dat islam en democratie niet goed samengaan. Het zal echter wel om een gematigde, niet fundamentalistische islam moeten gaan. De onderhandelingen met Turkije over toetreding tot de Europese Unie – met het accent op democratie en mensenrechten – ontlene hun belang ook aan dat bredere vraagstuk. Het betrekken van de mediterrane regio als geheel bij de economische ontwikkeling van de Europese Unie kan op het vlak van mensenrechten goed uitwerken. Het nabuurschapsbeleid van de Europese Unie als stimulans voor autochtone democratisering is in dit opzicht ondanks alle gebreken hoopgevend. Van buitenaf de boel proberen te beïnvloeden, heeft weinig zin. De lokale spelers staan daarom aan het roer. Resultaten

laten weliswaar lang op zich wachten, maar visie, doelgerichtheid en vasthoudendheid kunnen op den duur de doorslag geven.

In de relatie met Rusland en Oekraïne zijn de Europese Unie om de ligging en de NAVO vanwege het militaire conflict nog belangrijker. In feite moet er een balans gevonden worden tussen een aantal politieke grootheden. Oekraïne heeft allereerst recht op democratische zelfbeschikking, ook in 's lands relatie met Europa. Daarvoor is echter wel nodig dat alle burgers van dat land – in Oost en West – zich in het eigen buitenlandse beleid kunnen herkennen. Een inclusief politiek proces met gegarandeerde deelname van minderheden is daarvoor onontbeerlijk. Daartoe moet het land soeverein kunnen beslissen: zonder inmenging, laat staan een militaire interventie, van buitenaf. Sancties tegen het brute Russische gedrag zijn dus gerechtvaardigd, maar zijn ze afdoende?

Ook internationaal is er behoefte aan een inclusief politiek proces. Zonder de ambitie van een hersteld Russisch Rijk te onderschrijven, kan er enig begrip worden opgebracht voor Poetins wens Rusland een belangrijke rol te laten spelen, zolang hij daarvoor maar niet de Sovjet-kolonisten in buurlanden als Oekraïne manipuleert. Of dit inclusieve internationale politieke proces met Rusland en Oekraïne als hoofdrolspelers en de Europese Unie als bemiddelaar echt op gang is gekomen, valt te betwijfelen. Als die weg niet bewandeld wordt, zal naast de vrede ook de verwezenlijking van de mensenrechten in Oekraïne en (uiteindelijk) Rusland uitblijven. Want ook het land van de 'sociaal-democratische' partij van Lenin verdient een democratische toekomst.

Aan vrijheid gebonden?

De opdracht voor de sociaal-democratie is hetzelfde gebleven, maar de wereld is wel veranderd. Wat blijft, is de noodzaak armoede te bestrijden en sociale emancipatie te bevorderen. Dat laat zich niet goed realiseren in een socialistisch maatschappijmodel. Wat aan gelijkheid kortstondig wordt gewonnen, gaat aan vrijheid permanent verloren. Zowel economisch als politiek is het failliet gebleken. De sociaal-democratie is bij de uitvoering

van haar program aan vrijheid gebonden; daarmee mag op straffe van verraad aan de eigen beginselen niet de hand worden gelicht.

Het kapitalisme dan? Valt daarmee een verbond te sluiten? In zekere zin zit er weinig anders op. De kapitalistische productiewijze biedt in haar creativiteit veruit de beste mogelijkheden voor de ontwikkeling van productieve vermogens. De laatste 25 jaar bewijzen dat wel. Opkomende economieën in Azië, Latijns-Amerika, Oost-Europa en Afrika boekten grote vooruitgang en wisten daarmee de armoede effectief te bestrijden.

Dankzij dit ontketende kapitalisme is wereldwijd een steeds bredere middenklasse aan het ontstaan. Deze dient niet alleen als basis voor de consumptiemaatschappij, maar ook voor de door mensenrechten geschraagde democratie. Kapitalisme, economisch succes, sociale vooruitgang en democratisering kunnen hand in hand gaan – kunnen, want daarvoor bestaat geen garantie. Kapitalisme kan immers ook identiek zijn aan grote sociale verschillen, uitbuiting van de natuur, diep ingrijpende crises en niet te vergeten dictatuur en harde repressie. Kapitalisme produceert niet vanzelf een *heile Welt*.

Daar verschijnt de tweede opdracht voor de sociaal-democratie in beeld. Zij is onmisbaar als het permanente correctief op het kapitalisme in diens vele verschijningsvormen. De sociaal-democratie reguleert het kapitalisme: zij legt het aan banden, beperkt de negatieve uitkomsten ervan en bevordert zijn belofte van vrijheid door deze voor allen toegankelijk te maken. De historische opdracht van de sociaal-democratie is er dus in gelegen het kapitalisme te democratiseren, te humaniseren en te socialiseren. Op die manier is zij aan vrijheid gebonden en gaat die in het rood gekleed.

In een wereld die steeds sterker globaliseert, is het wellicht nog lastiger om dit grensoverschrijdend te realiseren. Het internationale kapitalisme vermengt zich met de internationale statenorde en al zijn vraagstukken van macht en verdeling. Een uitwerking van sociaal-democratische buitenlandse politiek in bredere zin overstijgt echter de grenzen van dit betoog. Laat hier volstaan dat een politiek van democratisering en bevordering van mensenrechten goede kansen biedt de eigen identiteit internationaal uit te dragen en daarmee de wereld leefbaarder te maken.

De wereld is in tegenstelling tot dertig jaar terug multipolair. Opkomende machten als China en India dagen ons uit. De wereld telt meer democratieën,

terwijl ‘democratische’ verschijningsvormen steeds vaker slimme vormen van autoritarisme verhullen. Men is welvarender, maar dat verhoedt niet dat armoede op overweldigende schaal voortwoekert. Landen zijn minder ideologisch geworden, al neemt dat niet weg dat *identity politics* onverzoeerbare conflicten oplevert. De aarde is globaler maar tegelijkertijd ook dorpsner geworden, met een toenemend nationalisme als bescherming voor nationale macht en identiteit als gevolg. In deze betere, maar minder overzichtelijke wereld heeft de sociaal-democratie haar rol te spelen. Een rol die zich – gelet op de historische verbondenheid met dit continent – nauw verbindt met de Europese Unie. Een effectieve sociaal-democratie in de wereld vraagt om een effectiever Europa in de wereld.

2

*De nieuwe burger in de wereld van inlichtingen-
en veiligheidsdiensten*

BOB DE GRAAFF

De terroristische organisatie ISIS was misschien voor velen de *wake-up call*. In juni bezette de beweging Mosoel en riep haar leider Al-Baghdadi het kalifaat uit onder de naam Islamitische Staat (IS). Moord en verkrachting van de christelijke jezidi's en enkele onthoofdingen van westerse gijzelaars door IS leidden korte tijd later onder Amerikaanse aanvoering tot bombardementen op IS-stellingen.

Voor velen was IS(IS) min of meer uit het niets verschenen. President Obama en zijn inlichtingendiensten verweten elkaar dat de razendsnelle groei van de beweging niet was voorzien.¹ Pijnlijk voor de Amerikanen was bovendien dat zij Al-Baghdadi tussen 2005 en 2009 hadden vastgehouden, maar hem hadden vrijgelaten omdat hij geen leiderschapskwaliteiten zou hebben.²

Eveneens opmerkelijk was dat de Amerikaanse regering ter onderbouwing van de bombardementen wees op een nog veel groter gevaar dan IS: Khorasan, een tak van Al Qaida die op het punt zou staan nieuwe aanslagen te plegen in de VS. Deze beweging was bij de buitenwereld zo onbekend dat zelfs de vraag rees of dit geen hersenspinsel van de Amerikaanse regering was. Maar zelfs na bombardementen op de groep hield de FBI er nog rekening mee dat deze groep de VS rechtstreeks zou kunnen treffen.³

Deze gebeurtenissen illustreren dat het denkbaar is dat schurken en schurkachtige groepen plotseling bijna uit het niets tevoorschijn komen en de wereld vervolgens in een houdgreep nemen. Het hoeven geen Al Qaida- of IS-types te zijn; een kleine groep fanatici of mensen met een geldingsdrang in combinatie met het soort zieke geest dat zich verlustigt in het ontwerpen en verspreiden van computervirussen volstaat. Het zwarte James Bond-

scenario, van de enkele schurk die slechts op een knop hoeft te drukken om de wereld naar de haaien te helpen, komt steeds dichterbij. Dankzij de steeds grotere toegankelijkheid van (vernietigende) technologie groeien de voordelen van de ‘breakers’ sneller dan die van de ‘makers’.⁴

Hoe sterker de wereld globaliseert, des te geringer wordt de mondiale orde. En des te groter de angst. Enkele onthoofdingen en een paar dreigementen riepen een soort angstporno rond IS in het leven. Er kan dezer dagen bijna niets gebeuren of de vraag luidt onmiddellijk of kwaadwillenden er gebruik van kunnen maken. Als er bijvoorbeeld een epidemie of pandemie opduikt – of het nu het vogelgriepvirus of ebola is – duurt het niet lang voordat de vraag opdoemt of terroristen er een wapen van kunnen maken.⁵

Het zijn uitingen van een onzekere wereld die niet langer bereid is risico’s te dragen en die overal zichtbare en onzichtbare dreigingen bespeurt. Wetende dat zij zich dankzij de *war on terror* en mondiale elektronische connectiviteit in een staat van oorlog bevindt die niet langer, zoals vroeger bij oorlogen het geval was, begrensd is in ruimte en tijd.⁶ Tegen al die dreigingen, zo vindt de burger, moet de overheid bescherming bieden. Nu is de zorg voor veiligheid inderdaad al enkele eeuwen een kerntaak van de staat.⁷ De relatie overheid-burger op het terrein van veiligheid kent echter een aantal paradoxen. De burger kan veel zelf doen op dit vlak, maar men stelt zich vooralsnog tamelijk consumptief op.

Het vertrouwen van de burgers in de overheid wat betreft hun veiligheid wordt echter geregeld geschaad. Bovendien schijnt de overheid hun tegelijk zo machtig toe dat het idee van bescherming kan omslaan in een gevoel van bedreiging door de overheid. De ambivalentie waarmee de burger de overheid in dit opzicht beschouwt, wordt nog vergroot door een niet helder gedefinieerde rol voor het bedrijfsleven ten aanzien van de veiligheid van de burger. Deze aspecten worden hier nader uitgewerkt, gevolgd door de suggestie burgers een grotere rol te geven in het verkrijgen en bewaren van veiligheid. Vanuit mijn eigen expertise zal ik in het bijzonder de rol van overheid en burgers met betrekking tot informatie en *intelligence* behandelen, en dit plaatsen binnen het kader van westerse democratieën zoals Nederland.

Supermachtige schurken

Ondanks een wereld van grote getallen, van onderlinge verbondenheid tussen van alles en nog wat, van determinering en pre-determinering is er ook nu ruimte voor het individu om zijn stempel op de geschiedenis te drukken. Om slechts een beperkte greep te doen uit het rijtje van kwaadwillenden die recent geschiedenis maakten, in breder of kleiner verband: Osama bin Laden, Anders Breivik, Volkert van der Graaf, Karst Tate en Al-Baghdadi. Zij maakten gebruik van moderne technologie om hun aanslagen voor te bereiden en uit te voeren, om zichzelf te trainen, om hun boodschappen uit te dragen en/of om medestanders te mobiliseren. Via de wereld van het 'deep, dark web' en andere krochten op het internet doen radicalen, die vroeger niet of nauwelijks van elkaars bestaan hadden geweten, hun schimmige zaken.⁸ Tegenwoordig kan bovendien elk individu, waar ook ter wereld, met een spotgoedkope laptop aan de andere kant van de aardbol elektronische chaos en maatschappelijke ontwrichting tot stand brengen.

Extremisme, systeemhaat, een behoefte aan zelfverwezenlijking of puur verveling in samenhang met technologische macht zorgt voor dreigingen die de burger raken en onzeker maken. Na een aantal vervelende ervaringen kijkt deze elke ochtend bij het aanzetten van zijn computer, waarvan hij het camera-oog al met een stickertje heeft afgedekt, of die niet is gehackt en of er geen *phishing*-mails tussen zijn elektronische boodschappen zitten. Later op de dag verwondert het hem intussen niets meer dat hij niet elektronisch kan bankieren; kwaadwillenden hebben zijn bank voor de zoveelste keer gedwongen 'uit de lucht' te gaan. Net als miljoenen anderen accepteert hij schouderophalend dat zijn bankrekeningen door onbevoegden worden ingezien.⁹ Hij moet wel opletten wat de kinderen doen op internet, want voordat je het weet, zitten ze in een databank van pedofielen. En als hij naar het vliegveld gaat, bereidt hij zich voor op extra controles op onder meer vloeistoffen.

Dit alles is nog heel onschuldig vergeleken bij wat kwaadwillenden van het soort Al Qaida-ideoloog Al-Zawahiri en Al-Baghdadi kunnen aanrichten. Zulke lieden hebben herhaaldelijk interesse getoond voor bacteriologische, chemische, radiologische en nucleaire wapens. Als we

zien hoe de wereld minstens een kwart slag anders is gaan draaien na de aanslagen van 11 september in de VS of hoe de Nederlandse samenleving enkele jaren van de kook was na de moord op Theo van Gogh, dan is er weinig verbeeldingskracht nodig om in te zien welk maatschappij-ontwrichtend karakter een aanslag met zo'n CBRN-wapen zal hebben. Niet alleen het aantal slachtoffers (dat misschien nog meevalt), maar vooral het idee dat hier een terroristische Rubicon zou worden overgestoken, zal velen voor jaren hartkloppingen bezorgen en de politieke kaart van menig land grondig wijzigen.

Een almachtige overheid in een democratie?

Overheden beseffen dat zij een herhaling van '9/11', van 'Madrid 2004' of nog erger moeten voorkomen. En als de angst maar groot genoeg is, geldt: koste wat kost. Wie wil weten waartoe een overheid overgaat die haar burgers tegen elke prijs wil beschermen, moet kijken naar de onthullingen van Edward Snowden en andere klokkenluiders van de Amerikaanse interceptiedienst NSA of naar rapporten over Abu Graib, Guantánamo Bay, *waterboarding*, *renditions* en *secret flights*. Dan ziet men wat het betekent als een overheid zegt dat de handschoenen uitgaan.

Maar bovenal ziet men een overheid die alles lijkt te controleren. Dankzij Snowden is een beeld ontstaan dat inlichtingen- en veiligheidsdiensten als gevolg van nieuwe technologische mogelijkheden almachtig zijn geworden. Het lijkt voor burgers onmogelijk buiten de sleepnetten van de overheid te blijven. Reisbewegingen worden geregistreerd met behulp van kentekenplaat-herkenning, het gebruik van OV-chipkaart en internationaal uitgewisselde gegevens van luchtreizigers. Mobiele telefoons, camera's en chips in kleding *pinpointen* verder de locaties waar individuen zich bevinden. Elektronisch betalingsverkeer, het gebruik van creditcards en zoekgedrag op internet leggen uitgavenpatronen van individuen vast. E-mails kunnen desnoods met terugwerkende kracht worden doorzocht. Met camera's vastgestelde trillingen van objecten verraden wat iemand in een bepaalde ruimte zegt. *Smart buildings*, smart elektriciteits- en watermeters, ja zo ongeveer alles

waar je het woord ‘smart’ voor kunt zetten, verraadt onze aanwezigheid en gedragingen. Inmiddels is er zowel in Groot-Brittannië als in Nederland één camera op elke elf inwoners.¹⁰

Big Brother is alomtegenwoordig – ziet, hoort, en zal binnenkort ook wel alles ruiken. Het opvragen van communicatiegegevens door de overheid bij particuliere bedrijven en de toenemende samenwerking tussen overheden op het terrein van DNA-profielen, uitwisseling van politiedata en persoonsnaamgegevens van vliegtuigpassagiers maakt de individuele burger nog nietiger tegenover de al dan niet transnationale moloch. En dan hebben we het nog niet eens over al die keren dat de overheid haar boekje te buiten gaat.¹¹ Terwijl de technologische mogelijkheden nog toenemen, eisen inlichtingen- en veiligheidsdiensten dat zij alles wat technologisch mogelijk is mogen inzetten om hun doelen te bereiken. Ethiek is ondergeschikt geraakt aan techniek. Als mensen straks beschikken over hersenimplantaten die van buitenaf af te lezen zijn, dan zal dit ook gebeuren.

Deze ontwikkeling van de overheid in democratieën in de richting van een gedachtepolitie is mede het gevolg van een veranderd dreigingsbeeld. Anders dan ten tijde van de Koude Oorlog, toen inlichtingen- en veiligheidsdiensten vooral werden geconfronteerd met spionage die plaatsvond door rekrutering van bovenaf, moesten zij de afgelopen jaren op zoek naar radicalisering die meestal van onderop tussen groepjes vrienden en familieleden plaatsvond. Het dwong de diensten de haarvaten van de samenleving op te zoeken. Dit probleem werd nog versterkt door het zich sterker manifesterende fenomeen van de zogenoemde *lone wolves*, eenlingen die gewelddadige aanslagen probeerden te plegen. Anders ook dan bij spionage, waarbij de diensten vijandelijke agenten lange tijd volgden en het veelal niet tot een arrestatie kwam, vereiste de dreiging van aanslagen veel meer een proactief optreden, waarbij inlichtingenvergaring en politietaken met elkaar vermengd raakten.

De neiging proactief en preventief op te treden in de strijd tegen terrorisme kreeg in Nederland bijvoorbeeld een vertaling in de zogeheten brede benadering. Dit beleid was gericht op het vermijden van de laatste fase van radicalisering, wanneer het geweldgebruik aanstaande was. Het doel ervan was in een vroegtijdig stadium het radicaliseringsproces stop te

zetten. Daarbij ging het niet langer om daden, maar vooral om gedachten van de betrokkenen.¹²

Omvang en ernst van de dreiging zorgden ervoor dat een chirurgisch-analytische benadering van het probleem althans ten dele werd opgeofferd voor datamining. Hierbij doorzoekt de overheid grote hoeveelheden gekoppelde gegevens van burgers op afwijkingen en anomalieën, op basis waarvan het mogelijk is risicoprofielen op te stellen. Naast risico- komen er ook steeds meer gedragsprofielen van bijvoorbeeld reizigersgedrag, verplaatsingsgedrag en relatiepatronen. Inmiddels is deze praktijk ook voor de kleinere criminaliteit werkelijkheid geworden via bijvoorbeeld het Nederlandse Systeem Risico Indicatie (SyRI) dat overheidsinstanties met behulp van sleepnetmethodes in staat moet stellen onderzoek te doen naar misbruik van uitkeringen en toeslagen. Steeds meer onderdelen van de overheid ontwikkelen zich tot een soort inlichtingen- of veiligheidsdienst, zoals de Belastingdienst of gemeentelijke diensten, zonder dat zij onderworpen zijn aan de rechtsstatelijke beperkingen die voor de politie, inlichtingen- en veiligheidsdiensten bestaan.¹³

Het 'ge-dateerde' individu

De vraag bij dit soort registraties en signaleringen is of een individu ooit gelijk zal zijn aan de over de persoon geaggregeerde gegevens. Ben ik te herleiden tot mijn mails, mijn reisschema's, mijn boek- en muziekkeuze en mijn vriendenkring?¹⁴ Onthutsend was de ervaring van een Amerikaans echtpaar kort na de aanslagen bij de marathon van Boston, waarvan de man op het internet naar een rugzak had gekeken en zijn vrouw diezelfde dag naar een snelkookpan had gezocht. De volgende ochtend stormde een arrestatieteam hun pand binnen.¹⁵

Ben ik identiek aan een telefoonnummer dat ooit met mijn naam was verbonden? Onthullend is de Amerikaanse erkenning dat niet met zekerheid valt te zeggen dat met persoonsgerichte drone-aanvallen daadwerkelijk de beoogde kwaadwillenden worden uitgeschakeld. Men kan vaak slechts garanderen dat de actuele eigenaar van de simkaart die ooit aan een kwaad-

willende toebehoorde, wordt omgebracht. De helft van de Amerikaanse drone-aanvallen in Pakistan in 2009 en 2010 bestond trouwens uit zogeheten *signature strikes*, aanvallen die niet gericht zijn op concrete personen maar op mensen die bepaalde gedragspatronen vertonen.¹⁶

Inlichtingen- en veiligheidsdiensten beschouwen de wereld steeds meer als opgebouwd uit netwerken en vragen zich af hoe ze die netwerken kunnen boetseren naar de door hen gewenste vorm, door afzonderlijke knooppunten (lees: individuen) op de een of andere manier te elimineren. De verzameling van metadata is dan ook niet zo onschuldig als inlichtingenorganisaties het soms proberen voor te stellen. In een bui van eerlijkheid zei voormalig CIA- en NSA-hoofd Michael Hayden daarover: 'We kill people based on metadata.'¹⁷

En de netwerken waar een mens toe behoort, zijn vele malen groter dan menigeeen denkt. Volgens het beginsel van 'six degrees of separation' is niemand verder dan zes 'hops' verwijderd van een andere aardbewoner. Wanneer bovendien niet wordt uitgegaan van de totale wereldbevolking maar slechts van gebruikers van bepaalde sociale media als Twitter, komt men eerder op 3,5 dan op 6 *degrees of separation* uit.¹⁸ En de wereld slinkt nog steeds. Vroeger zeiden westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten nog weleens dat er niet zoiets bestond als 'guilt by association', maar in een sterk geglobaliseerde wereld is menigeeen slechts een paar stappen verwijderd van een terrorist, en hebben veel westerse overheden de onschuldpresumptie ten aanzien van hun burgers verlaten: 'Iedereen is verdacht tenzij...' De gerichte professionele paranoia uit de tijd van de Koude Oorlog dreigt in de huidige preventiecultuur plaats te maken voor systematische paranoia ten aanzien van alles en iedereen.¹⁹

Een bedrijfsleven dat alles doorziet en voorziet

Tal van bedrijven doen niet onder voor de overheid in hun verzamelwoede ten aanzien van individuele gegevens. Commercieel is er veel belang bij om te kunnen inspelen op behoeften die latent aanwezig zijn bij de consument. Zo maakten we de afgelopen jaren kennis met Londense vuilnisbakken die

telefoongegevens registreerden en Nederlandse paspoppen uitgerust met een camera in het oog die de klanten bespiedt voor marketingdoeleinden.²⁰ Een plotselinge wisseling van shampoovoorkeur bij een jonge vrouw kan een bedrijf attenderen op een beginnende zwangerschap. Een bekende Amerikaanse hamburgerketen ontwikkelde een methode om bij de ingang van drive-inrestaurants op basis van het type en bouwjaar van een auto alsmede het aantal inzittenden, met 80 procent zekerheid vast te stellen welke producten straks bij het uitgifteloket moeten worden uitgereikt. De burger of consument constateert onthutst dat zijn vrijheid helemaal niet zo groot is als hij dacht. Zijn individuele gedragingen kunnen met rekenprogramma's worden ontdaan van hun uniciteit. Wat vrijheid of individuele keuze leek, blijkt generaliseerbaar en voorspelbaar te zijn. Anderen weten eerder dan hijzelf wat hij kan, wat hij wil en wat hij zal.²¹

Het individu voor wie het allemaal te complex wordt, legt zich willoos neer bij zijn onmacht. In sommige gevallen vindt sluipenderwijs gedragsaanpassing plaats als gevolg van het besef bekeken te worden. De externe controle wordt geïnternaliseerd en leidt tot conformistisch gedrag.²² Of de uitgebreide algemene voorwaarden van elektronische apparaten en sociale media worden met een snelle druk op de acceptatieknop aanvaard zonder dat betrokkene beseft welke persoonlijke gegevens hij daarmee weg- en opgeeft.²³ Via cookies of andere software weten winkeliers, maar ook wetenschappers, van alles over persoonlijke consumentenvoorkeuren en -gedragingen.²⁴ Het vermogen van Google om gedachten, bedoelingen en gedragingen van individuele burgers vast te leggen, gaat het vermogen van afzonderlijke inlichtingen- en veiligheidsdiensten dan ook te boven.²⁵

Nou ja, redeneert de consument, 'ze' komen toch alles van je te weten. Bovendien heb ik niets te verbergen; de aantasting van privacy of autonomie is slechts bedoeld voor kwaadwillenden. Met die redenering zijn nogal wat mensen in een veiligheidsparadox getrapt: wat bedoeld leek voor hun veiligheid, maakt hen uiteindelijk onveilig. Zij zijn de naakte mens geworden van wie bijna alles in kaart wordt gebracht, zonder dat zij dat zelf beseffen. En dan hebben we het nog niet eens over de gedragingen van particuliere inlichtingen- en veiligheidsdiensten die vooral in de VS al veel taken geheel of gedeeltelijk overnemen van de officiële diensten.²⁶

De machteloze staat

De overheid wil zich nog weleens beroepen op de macht van het bedrijfsleven en de klakkeloosheid waarmee de consument die aanvaardt: ‘Mogen wij dan niet wat de grootgrutter met zijn bonuskaart wel mag?’ Typerend voor autoriteiten die niet meer weten wat een overheid onderscheidt van andere actoren. Nee, dat moet niet mogen. Het is vervelend als de supermarkt reclame gaat sturen voor babyverzorging terwijl je nog niet weet dat je in verwachting bent, of incontinentieluiers gaat aanprijzen omdat je zeventig wordt. Het is nog vervelender als je een lening wordt geweigerd op grond van – eventueel verkeerd geïnterpreteerde – data van jou die ergens op het internet rondslingeren, of op grond van gegevens over je wijk.²⁷ De rechtsgevolgen van zulke handelingen halen het echter niet bij wat de overheid vermag. En juist daarom mag de overheid niet alles willen weten. Maar er zijn nog meer redenen. Het gaat nogal eens mis: de overheid boekt geen succes, raakt informatie kwijt of kan zich alleen staande houden door overeenkomsten met andere overheden, waarop nauwelijks controle mogelijk is.

Na de aanslagen van 9/11 werden *intel sharing* en *intel fusion* in het leven geroepen om ervoor te zorgen dat in het vervolg brokjes informatie over een aanstaande aanslag wel tijdig op een centraal punt bij elkaar zouden komen. Niettemin kon op kerstdag 2009 slechts door een medepassagier worden verijdeld dat de Nigeriaan Farouk Abdulmutallab een vliegtuig boven Detroit opblies met zijn onderbroekbom. De reeks zogeheten *intelligence failures* van westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de afgelopen jaren is lang en staat in schril contrast met het idee dat deze diensten almachtig zijn. NSA-hoofd Keith Alexander moest ten slotte toegeven dat met al die imposante dataverzameling van zijn dienst slechts één of twee aanslagen waren verijdeld.²⁸

Daarnaast weet de overheid privacygevoelige en andere informatie vaak niet goed te beschermen. Bijvoorbeeld omdat de overheid herhaaldelijk het slachtoffer is van cyberaanvallen, waarbij gegevens gestolen, gemuteerd of ingezien worden. Sterker nog: overheden moeten zelfs vrezen dat hun elektronische surveillancegereedschappen in verkeerde handen vallen.²⁹ Ten aanzien van de vindingrijkheid waarmee slechteriken gebruikmaken van

nieuwe technologieën, opereren overheden steeds reactief. En hoe sneller de technologische ontwikkeling en hoe destructiever het negatieve gebruik ervan, des te onaanvaardbaarder is deze traagheid van de overheid.³⁰

Tegelijk ontstaat er een soort internationale overheid, die voor de burger moeilijk te doorgronden en te controleren is. Stel dat iemand met de Duitse nationaliteit vertrekt naar het grensgebied van Afghanistan en Pakistan met de vermoedelijke intentie om daar getraind te worden in terroristische of guerrillatechnieken. Duitse instanties geven het mobiele telefoonnummer door aan Britse collega's. Die lokaliseren het nummer in de bewuste regio en geven dit door aan Amerikaanse autoriteiten, die de betrokkenen vervolgens via een drone-aanval doden. Dit is geen fictie, maar realiteit.³¹ In andere gevallen arresteren Amerikaanse 'special forces' een verdachte van terrorisme uit land A in land B, zijnde niet de VS zelf.³² Aldus wordt een vorm van wereldburgerschap gecreëerd door zowel kosmopolitische terroristen en *foreign fighters* als hun bestrijders. Weliswaar gebaseerd op geweldaanwending en daarom een tamelijk negatieve vorm van wereldburgerschap, maar wie heeft ooit gezegd dat burgerschap per se op basis van acclamatie tot stand komt?³³

Intelligence van bijna-monopolie naar volkomen concurrentie?

Intussen is er sprake van wat wel wordt genoemd de legitimeringsparadox van inlichtingen- en veiligheidsdiensten: enerzijds een toename van dreigingen die de legitimering voor het optreden van inlichtingenorganisaties vergroot in de ogen van het publiek, anderzijds een sterk gegroeid wantrouwen bij datzelfde publiek jegens die diensten.³⁴ De vraag is evenwel of het individu, in de hoedanigheid van zowel consument als burger, zo zwak staat als het lijkt. Om te beginnen in het horizontale vlak. Individuele burens, medeleerlingen en familieleden blijken elkaar voortdurend te begluren in hun persoonlijke levenssfeer en sturen daarvan berichten en beelden de wijde wereld in.³⁵ Ze zijn dus niet alleen slachtoffer, maar ook dader.

Ook tegenover overheden is het individu niet bepaald machteloos. 'Hyperempowerment' is niet het alleenrecht van slechteriken. Het gedrag van het

door Jan en alleman beschouwde individu begint bekeken te worden in de dubbele betekenis van het woord. ‘Gewone’ mensen doen tegenwoordig op grote schaal aan ‘countersurveillance’. Door de onthullingen van Snowden werden veel Amerikanen bijvoorbeeld aanzienlijk voorzichtiger op het internet.³⁶ Wat betekent het als wantrouwen de basisattitude van mensen wordt? Bedrijven hebben er niet zo veel moeite mee. Onder de indruk van de onthullingen van Snowden begonnen allerlei bedrijven en particuliere organisaties te adverteren met interceptie-resistente media en software.³⁷ Maar wat moet een overheid met een samenleving waarin wantrouwen hoogtij viert? Het is nauwelijks denkbaar dat dit voor haar zonder gevolgen blijft. Misschien zijn er straks wel duizenden Snowdens, burgers die een tijdje migreren bij de overheid en vervolgens haar almacht en onmacht uit de doeken doen. Dat lijkt een logische uitkomst van een samenleving waarin diezelfde overheid wantrouwen als ordeningsbeginsel en controle als regelmechanisme heeft geïntroduceerd. Zo’n systeem is een uitdaging voor ‘system-fuckers’. De onthullingen van Snowden zijn op te vatten als een indicatie van gegroeide staatsmacht; het feit dat Snowden en – eerder al – Bradley Manning langdurig en grootschalig de overheid te kijk zetten, is ook te zien als de groeiende macht van het individu.

Rond 1950 nog bepleitten enkele hoofden van westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten een inlichtingenmonopolie, vergelijkbaar met het overheidsmonopolie op geweldgebruik.³⁸ Nu zou dit ondenkbaar zijn. Langzamerhand houdt werkelijk iedereen zich bezig met *intelligence*. Mensen gebruiken tegenwoordig op internet valse identiteiten, wachtwoorden, encryptie, (agenten)netwerken, satellietinformatie en zoekmachines die volgens hen geen sporen nalaten. Het zijn zaken die tot voor kort tot de vrijwel exclusieve gereedschapskist van inlichtingen- en veiligheidsdiensten behoorden.³⁹

Een voorbeeld van individuen die zichzelf min of meer met een inlichtingentaak hebben belast, zijn de particulieren die het internet afzochten naar bewijzen van aanwezigheid van Russische troepen in Oekraïne en Russische betrokkenheid bij de aanslag op vlucht MH17.⁴⁰ Een Britse bloggende huisman wist daarnaast met behulp van Google Maps de exacte locatie van de onthoofding van de Amerikaanse fotograaf James Foley door ISIS te traceren.⁴¹ Misschien nog wel het bekendst als individuele

inlichtingenverzamelaars zijn de zogeheten *jihadi hunters*. Zo is daar Rita Katz, die een persoonlijke undercoveroperatie uitvoerde onder radicale Amerikaanse groepen en medeoprichter is van het Search for International Terrorist Entities Institute. Een gelijkgezinde geest is de Amerikaanse Shannen Rossmiller, die na 9/11 de behoefte voelde iets te doen voor haar land en op internet begon te zoeken naar terroristische netwerken. Inmiddels werkt ze als *cyber counter-intelligence specialist* bij de FBI.⁴² Phillip Smyth legde middels overlijdensberichten op zijn site Hizballah Cavalcade de betrokkenheid van Hezbollah in de Syrische burgeroorlog vast voordat die officieel bekend was. Sommigen van deze zelfbenoemde jihadologen produceren gedegen inlichtingenanalyses. Dit komt voor een deel doordat zij niet worden belemmerd door bureaucratische en politieke regels waaraan officiële inlichtingen- en veiligheidsdiensten zijn onderworpen.⁴³

Een voorbeeld van een collectieve aanpak in de particuliere *intelligence*-sfeer is het Counter Extremism Project, dat onderzoekt hoe de financiering van extremistische groepen tot stand komt. Sinds oktober 2011 bestaat Open Briefing, 'the world's first civil society intelligence agency': een non-profitorganisatie die inlichtingen beschikbaar stelt voor ngo's en 'bezorgde burgers'. Meer een ad-hoc-activiteit was de blootlegging begin 2013 door het International Consortium of Investigative Journalists, een collectief van enkele tientallen journalisten, van 2,5 miljoen bestanden van 120.000 bedrijven in belastingparadijzen.⁴⁴

Zulke initiatieven kunnen ook als tegenwicht dienen voor spionage door overheden en bedrijven. Groepen als de Electronic Frontier Foundation en Free Press organiseerden op 11 februari 2014 'The day we fight back' in onder meer de VS en Engeland, waarbij zij de spionagerollen omdraaiden en bijvoorbeeld het gebouw en de parkeerplaats van de NSA met een camera in de gaten hielden en de beelden op het internet zetten. Een voorbeeld van een tegen bedrijven gerichte actie is de rechtszaak in Oostenrijk van meer dan 12.000 Europeanen tegen Facebook, waarbij de klagers elk 500 euro eisen wegens privacyschendingen zoals het doorgeven van persoonlijke data aan Amerikaanse geheime diensten.⁴⁵ Er komen meer acties van zulke 'crowdsuers', die geld bijeenbrengen bijvoorbeeld om een rechtszaak te beginnen tegen ABN AMRO wegens vermeend misbruik van persoonsgegevens.⁴⁶

Hoewel zulke vormen van wederzijdse *intelligence* en controle – ‘sousveillance’ versus ‘surveillance’ – een nuttige functie kunnen hebben, is het de vraag of dit voldoende is voor een democratische samenleving waarin mensen zich veilig willen voelen.

Een alternatief?

Het lijkt namelijk onwaarschijnlijk dat de gemiddelde burger gebaat is bij deze vorm van *free fight* en de *intelligence*-wedloop die er mogelijk mee gepaard gaat. Ook voor de staat is zo’n ontwikkeling niet gunstig. Geconfronteerd met eigen falen is er een sterke neiging bij controlerende volksvertegenwoordigers om de bevoegdheden en mogelijkheden van inlichtingen- en veiligheidsdiensten steeds verder te vergroten. Maar inlichtingenorganisaties komen nu al om in de berg data die zij verzamelen. Volgens sommigen is mede daardoor het Amerikaanse inlichtingensysteem de afgelopen jaren structureel disfunctioneel geworden.⁴⁷ Het proces van steeds grotere data-verzameling moet worden gekeerd door een besef dat goede *intelligence* altijd afhankelijk is van messcherpe analyse, niet van een bottebijbenadering.

Een overheid die zegt ‘Wij garanderen uw veiligheid, vertrouw op ons’ maakt geen kans bij een burgerij die wantrouwen als uitgangspunt hanteert. De overheid moet daarom veiligheid tot een gedeelde verantwoordelijkheid met de burgerij maken: samen sterk in de strijd tegen kwade krachten, die steeds machtiger worden. Denk bijvoorbeeld aan een *intelligence*-versie van *Opsporing verzocht* of aan AMBER Alert. In de VS bestaan reeds verschillende initiatieven op dit gebied: spontaan of georganiseerd. Wellicht het bekendst zijn de publieksacties in de VS om op basis van de beelden de daders van de aanslag bij de Boston Marathon te identificeren. De FBI vroeg het publiek recent om de naam van een gemaskerde terrorist, die in een propagandavideo van Islamitische Staat voorkomt en vermoedelijk schuldig is aan de executie van Syrische militairen, te achterhalen.⁴⁸

Er zijn echter ook initiatieven denkbaar met een meer structureel karakter. Oud-CIA-medewerker Robert Steele pleit al jaren voor het creëren van een *open source*-netwerk of een instelling die met open bronnen en tegen een

fractie van de kosten van de huidige Amerikaanse inlichtingengemeenschap betere inlichtingenanalyses zal produceren. Hij wijst erop dat tegenwoordig nog maar een klein percentage van de informatie die inlichtingendiensten gebruiken een geheim karakter heeft. Hij is er bovendien van overtuigd dat dit getal nog verder zal teruglopen.⁴⁹ Het is de vraag of dit helemaal bewaardheid zal worden, maar er is inderdaad een tendens waarneembaar van de 'secret intelligence' van de twintigste eeuw naar 'public intelligence' in deze eeuw. *Intelligence* is tegenwoordig, zo schrijft Steele, 'personal, public and political'.⁵⁰ Zijn betoog mondt uit in een pleidooi voor 'citizen intelligence'.⁵¹ Elders heeft hij het ook wel 'bottom-up collective public intelligence' genoemd, en anderen spreken van 'network intelligence'.⁵²

Intussen is de CIA daadwerkelijk overgegaan tot *crowdsourcing*. Een voorbeeld van gebruikmaking van de 'wisdom of the crowds' is het Good Judgment Project van de CIA. Daarbij heeft de Amerikaanse inlichtingendienst een groep van drieduizend particuliere inlichtingenanalisten ingeschakeld om inschattingen te maken van belangrijke ontwikkelingen in de internationale arena. Hun zienswijzen, vaak gebaseerd op niets anders dan Google-zoekacties, blijken geregeld aanzienlijk beter uit te komen dan die van CIA-analisten die met gerubriceerd materiaal werken. Uit diegenen van wie de scores 30 procent beter bleken, heeft de CIA inmiddels een groep 'superforecasters' geselecteerd.⁵³ Een ander voorbeeld is de website Scicast, waarop wetenschappers van de George Mason Universiteit sinds december 2013 bezoekers vragen voorspellingen te doen over bepaalde ontwikkelingen. De financiering is afkomstig van de Intelligence Advanced Research Projects Activity (IARPA) van de Amerikaanse overheid.⁵⁴

Ook in Nederland zou de overheid welwillende individuen en groepen die zich reeds actief opstellen op het gebied van inlichtingen en veiligheid moeten faciliteren en enthousiasmeren. En het is zaak degenen die vooralsnog een consumptieve houding op dit terrein vertonen, aan te moedigen medeverantwoordelijkheid te nemen voor de nationale veiligheid. In vroeger tijden en op enigszins andere terreinen bleek de overheid in staat met organisaties als Burgerwachten, Bijzonder Vrijwillige Landstorm, Bescherming Burgerbevolking en Nationale Reserve een positieve privaat-publieke samenwerking tot stand te brengen op het gebied van veiligheid. Naast dat

dit de veiligheid vergrootte en de taken van de overheid verlichtte, nam het ook onrust weg bij mensen doordat hun een actieve rol werd gegeven bij het bewaren van de veiligheid. Een aan het huidige tijdsgewricht van individualisering, informatisering en globalisering aangepaste variant moet denkbaar en haalbaar zijn.

Dit lijkt mij een positieve bijdrage aan actief burgerschap, gebaseerd op wederzijds vertrouwen, in een op participatie gerichte samenleving. Zij lijkt mij verre te verkiezen boven een samenleving gebaseerd op wantrouwen waarin de overheid een gigantische controletaak heeft, die vrijwel zeker gedoemd is te mislukken. Dit vraagt van de overheid een grote mate van transparantie juist op het terrein van inlichtingen, dat de overheid traditioneel geheim en gesloten heeft gehouden. Het vraagt om een (kritische) burger die accepteert dat er eerder meer dan minder *intelligence* zal zijn.⁵⁵ En gezamenlijk moeten overheid en burgers ervoor waken dat dit niet onttaardt in een kliklijn-maatschappij.

IV

VRIJHEID OP HET INTERNET

‘Welke vrijheden en welke privacy willen we behouden en welke zijn we bereid op te geven voor een beetje meer veiligheid? Wat de meeste regeringen niet willen accepteren, is dat we altijd een prijs moeten betalen voor een open samenleving.’ **Erik Huizer**

‘Eén identiteit, één naam, één Facebook en één Google-account: één risico- en consumptieprofiel. We zijn helemaal ons authentieke zelf geworden. Met stappenmeters, calorie-*trackers*, emotiemonitoren en andere *life logging*-apps kunnen we dat ook nog eens in de gaten houden en beheersen. Digitale zelfcontrole in combinatie met staats- en kapitaaltoezicht: het is de vrijheid van de elektronische enkelband, geheel vrijwillig omgedaan.’ **Liesbeth van Zoonen**

1

De anarchistische trekjes van het Internet

ERIK HUIZER

Wat is vrijheid? Het is meer dan het recht om te kunnen doen en laten wat je zelf wilt. Je moet ook rekening houden met de ander, zodat iedereen zich op een veilige manier kan ontplooiën en ontwikkelen. Internet kan daar een bijdrage aan leveren. Bedenker van het Internet Vinton Cerf noemde ‘permissionless innovation’ niet voor niets de grootste verdienste ervan. Die ongeremde innovatie van – en dankzij – het Internet is inderdaad mogelijk door de grote mate van vrijheid. Je kunt de innovatie van het Internet ruwweg verdelen in vier categorieën: infrastructuur, apparatuur, diensten en toepassingen.

De infrastructuur vormt de basis en is tegelijkertijd het minst zichtbaar. Zo onzichtbaar zelfs dat veel gebruikers niet weten dat ze bestaat. Laat staan dat de infrastructuur betaald en beheerd moet worden. Innovaties in dit domein komen van grote en kleine Internetproviders en worden het meest gedreven door onderzoek en door onderzoeksnetwerken zoals SURFnet.

De apparatuur is het bekendst. Innovaties daar leiden tot wachtrijen voor winkels om maar het nieuwste apparaat te verkrijgen. Nieuwe computers, laptops, tablets en smartphones zijn het domein van grote bedrijven als Samsung en Apple. Hun businessmodel is het daarom om hun apparaten door constante vernieuwing aantrekkelijk te houden. Soms komt er een prikkel van buiten, zoals *phone bloks* van de creatieve Nederlander Dave Hakkens.¹

Sinds de ontwikkeling van het wereldwijde web begin jaren negentig zijn diensten niet langer het exclusieve domein van multinationals. Op Internet kan iedereen met een idee en toewijding een dienst zoals een webwinkel beginnen en succesvol maken. Innovatie op dit gebied is een prachtige mix van individuen, *start-ups*, overheden en grote bedrijven.

De toepassingen vergen ontwikkeling en verkoop van software en waren daardoor lang het exclusieve domein van bedrijven en overheden. Dankzij

de App Store heeft er een democratisering van de toepassingen – die nu apps heten – plaatsgevonden en is de snelheid van vernieuwingen op dit gebied verhonderdvoudigd.

Gecombineerd leidt dit tot een bijzonder positieve dynamiek waar de essentiële kenmerken van het Internet – samenwerking en toegankelijkheid – niet beperkt of gehinderd door wat dan ook, de meest onverwachte ontwikkelingen mogelijk maken. De ultieme vrijheid van het innoveren.

Vrijheid onder druk

En toch is het juist de vrijheid die ook in ons land bedreigd wordt. Hoewel onze overheid anders dan de Russische en Chinese instanties niet bepaalt wat we wel of niet mogen zien, houdt men zich wel het recht voor ons te *tracken* en te *tracen*. Wie denkt dat zij dit alleen doen bij een vermoeden van een ernstig feit, komt bedrogen uit. Je Twitter- en Facebook-berichten worden zelfs gevolgd om frauderende lease-rijders te pakken.

Daarnaast zijn er commerciële partijen die onze privacy aantasten. Surfgedrag, voorkeuren en meningen worden door allerhande bedrijven in kaart gebracht, gericht op commercieel gewin. En dan heb ik het niet alleen over Google en Facebook. Ook Nederlandse bedrijven als de OV-chipkaart weten veel meer van ons dan we vermoeden.

Dan zijn er nog de ‘kwaadwillenden’ die jouw vrijheid beperken door je identiteit te stelen. Ze doen dat bijvoorbeeld via *phishing*-e-mails waarin ze zich voordoen als jouw bank of de Belastingdienst. Met een gestolen identiteit kunnen ze namens jou zaken posten op Twitter of Facebook, vaak met onprettige gevolgen. Soms zelfs zijn het bekenden die foto’s of andere informatie over jou op het Internet zetten zonder je om toestemming te vragen: cyberpesten.

Geen Internetpolitie

Waar komt dat door? Ligt het eraan dat het Internet een anarchie is? Hoewel het zeker anarchistische trekjes heeft, is het allesbehalve een anarchie. Er is

wel degelijk sprake van organisatie, al is die losjes en zijn er geen instanties van boven die dingen voorschrijven dan wel afdwingen.

Een definitie van het Internet biedt wellicht soelaas. De Internet Engineering Task Force formuleerde het tijdens het ontstaan van het wereldwijde web in 1992 als volgt: 'The Internet is a loosely-organized international collaboration of autonomous, interconnected networks that supports host-to-host communication through voluntary adherence to open protocols and procedures defined by Internet standards.'²

Het Internet is dus een netwerk van autonome, vrijwillig aan elkaar gekoppelde netwerken. Deze netwerken communiceren met elkaar op basis van Internetstandaarden. Je kunt andere protocollen gebruiken dan het Internet Protocol, maar dan 'verstaan' anderen je niet. Het is alsof jij Chinees spreekt en de rest Engels praat. Gebruikmaken van het Internet Protocol kan ook zonder dat je eigen netwerk aan het Internet gekoppeld wordt. Pas bij koppeling is jouw netwerk onderdeel van het Internet. Dat neemt echter niet weg dat het jouw netwerk is en blijft.

Het Internet bestaat met name omdat iedereen zich aan de Internetstandaarden houdt. De afspraken die nodig zijn om deze te ontwikkelen, te onderhouden en operationeel toe te passen, komen niet via anarchie tot stand. Afstemming vergt veel overleg. Dat is wel degelijk goed georganiseerd en wordt gedaan in zogenoemde multi-stakeholder-fora, zoals de IETF (standaardisatie) en ICANN (namen en adressen). Multi-stakeholder wil zeggen dat iedereen die dat wil, mag meepraten met zo laag mogelijke drempels. Buiten de overheid zijn gebruikers en bedrijven eveneens stakeholders. De overheid heeft hier evenveel te zeggen als de andere belanghebbende partijen.

Vrijheidsverklaring

In de door gebruikers opgestelde Internet Declaration van de ngo Free Press staat waarom vrijheid op het wereldwijde web zo belangrijk is:

'We believe that a free and open Internet can bring about a better world. To keep the Internet free and open, we call on communities, industries and

countries to recognize these principles. We believe that they will help to bring about more creativity, more innovation and more open societies. We are joining an international movement to defend our freedoms because we believe that they are worth fighting for.

Let's discuss these principles – agree or disagree with them, debate them, translate them, make them your own and broaden the discussion with your community – as only the Internet can make possible. Join us in keeping the Internet free and open.³

Deze verklaring schetst een idealistisch beeld dat we altijd voor ogen moeten houden. Het lijkt ver weg, want zullen landen als Rusland, China of Noord-Korea hun burgers ooit volledige vrijheid geven? Toch is de discussie mede door dit document op gang gekomen. Op de Net Mundial, in het voorjaar van 2014 in Brazilië, zijn vele landen – ook Rusland en China – tot overeenstemming gekomen over een verklaring die de Internetvrijheid en de bijbehorende *multi-stakeholder governance* (besturing) een stapje dichterbij brengt.

Zoals zo vaak zit 'the devil in the details'. De manier waarop invulling wordt gegeven aan vrijheid en *governance* verschilt per land namelijk nogal. Zolang hier echter discussie over plaatsvindt in een multi-stakeholder-omgeving en niet in een door overheden gedomineerd forum, ligt er in ieder geval een basis om dichterbij elkaar te komen.

Het Internet als eerlijk en open speelveld

Wat zien wij in de westerse wereld als de positieve kanten van het Internet? In de eerste plaats is het een eerlijk en vooral open speelveld. Zoals de Internet Declaration stelt, draagt toegang tot het wereldwijde web bij aan een maatschappij waarin niet langer afkomst, maar intelligentie en werklust bepaalt hoever je het in het leven schopt. Zo werd een zeventienjarige jongen uit Mongolië zonder ooit in de VS te zijn geweest aangenomen als talentscout voor de onlinecursus-aanbieder edX van de Amerikaanse topuniversiteiten MIT en Harvard. Enkel en alleen omdat hij bij datzelfde edX was opgevalen.⁴

De burger is eveneens mondiger geworden tegenover de overheid. Vroeger

was je voor veel informatie afhankelijk van de ambtenaar achter het loket. Nu kun je als burger over de instanties niet alleen veel informatie vinden, maar is het ook gemakkelijker die te delen en te bespreken met medeburgers. De overheid wordt zo gedwongen tot een steeds grotere mate van transparantie. Blijft die uit, dan biedt het Internet de mogelijkheid om gelijkgestemden te vinden en in opstand te komen, zoals de Arabische Lente heeft laten zien.

Een ander groot goed is dat door het Internet de consument aan het roer is gekomen. Waar consumenten hun koopbeslissingen jarenlang noodgedwongen moesten baseren op beperkte door de fabrikant of retailer opgestelde informatie, heeft men nu de vrijheid om kennis over een product of dienst te delen, en beslissingen te baseren op de ervaringen van anderen. Fabrikanten zien eindelijk het belang in van goede dienstverlening, want anders kelderden ze onmiddellijk op de *rating-sites*. De aloude mond-tot-mondreclame is door het wereldwijde web vele malen krachtiger geworden. Daarnaast is het ook de plek bij uitstek om gelijkgestemden te vinden: of het nu gaat om mensen met dezelfde hobby, een overeenkomstige kledingstijl of een vergelijkbare muzieksmaak. Deze gelijkgestemden organiseren zich en dwingen leveranciers rekening te houden met hun eisen en wensen.

Om al deze voordelen van het Internet te benutten, is het wel noodzakelijk dat het wordt meegenomen in onderwijs en opvoeding. Zo zullen we bijvoorbeeld kinderen moeten leren omgaan met de schier oneindige informatiestroom die vaak niet geverifieerd of geduid is. De recente SIRE-campagne ‘Praat met je kind over porno, voordat Internet het doet’ is daarvan een passend voorbeeld.

Consument bepaalt

Een opmerkelijk effect van Internet is dat het leidt tot nieuwe businessmodellen waarbij vrager en aanbieder elkaar op platforms als Airbnb en Uber rechtstreeks weten te vinden. De toeristen-, muziek- en filmindustrie – alle hebben deze transformerende kracht aan den lijve ondervonden. De banken zijn inmiddels eveneens met de neus op de feiten gedrukt. Het feit dat zij tijdens de crisis startende ondernemingen geen geld wilden lenen, bood juist

een geweldige kans aan Kickstarter. Dit *crowdfunding*-platform is nu voor veel starters de plek geworden om hun dromen te financieren.

Een andere sector die zich zorgen maakt, is de retail. Zij verliezen klanten die op Marktplaats een goedkoop tweedehands alternatief vinden. Bovendien komen steeds meer mensen erachter dat een dure aankoop eenvoudig kan worden gedeeld met iemand anders. Denk bijvoorbeeld aan Mud Jeans, dat het concept Lease a Jeans heeft geïntroduceerd. Ben jij je jeans zat, dan kan een ander die dragen voor een gering bedrag per maand. En ook de maakindustrie zal het in de toekomst moeilijk krijgen nu 3D-printing aan een opmars begint.

Deze voorbeelden laten ook zien dat innovatie sneller plaatsvindt dan ooit. Dat is deels gebaseerd op techniek, maar voor een nog veel groter deel op creativiteit en sociale aspecten. Want met name die laatste factoren zorgen ervoor dat traditionele sectoren het moeilijk hebben. Wie nu werkzaam is als boekenuitgever moet zich, getuige de teloorgang van de muziekindustrie, zorgen gaan maken. Met een breedbandverbinding en Spotify of iTunes geïnstalleerd, hoef je niet meer naar de winkel om je platen te halen. Er komen andere modellen. De partijen die krampachtig proberen hun bestaande model te verdedigen, zullen als eerste kopje-onder gaan.

Google weet alles

Het Internet heeft ook evidente nadelen. Het meest in het oog springend is misschien wel dat we sterker geconfronteerd worden met afwijkende meningen. In het dagelijks leven kun je die nog wel ontlopen, op de Internetfora is er echter geen ontkomen aan. Publiceer ergens een mening en je kunt ervan op aan dat er tegenreacties volgen. Ook dat hoort bij online vrijheid. Helaas reageren sommige mensen met bedreigingen. Soms zo ernstig dat je niet meer durft te reageren en jouw vrijheid dus wordt beperkt.

Bovendien willen (en kunnen) Internetbedrijven alles over je te weten komen. Natuurlijk denken we dan vooral aan Facebook en Google, en die spannen waarschijnlijk ook wel de kroon.⁵ Maar onderschat niet dat de wat kleinere bedrijven je ook door en door kennen: je koopgedrag via je *loyalty*-kaart; je online gedrag via *cookies*; je tweets via *text analytics*; je

parkeergedrag in geval van betaling via je mobiel; je reisgedrag via je OV-chipkaart. Weinigen zien deze data los van elkaar als schending van de privacy. Gecombineerd leveren die diverse bronnen echter een vrij nauwkeurig beeld op. Het is de vraag of consumenten bereid zijn die privacy weg te geven voor een paar procent korting met hun klantenkaart.

In 2012 veroorzaakte de app *Girls Around Me* bijvoorbeeld enige opschudding. Deze toepassing combineerde openbare gegevens van onder meer Foursquare, Facebook en Twitter tot een database van meisjes in je omgeving. Met de app kon je zien welke meisjes in een bar of nachtclub aanwezig waren, of ze een vriend hadden en waar ze het liefst over praatte. De app moest het versieren vergemakkelijken.⁶ De weerzin tegen dit programma zou elke app die databases combineert ten deel moeten vallen. Want zelfs als het initiële doel van die combinatie lofwaardig is, is misbruik zelden te voorkomen en glijdt gebruik snel af naar minder verheven zaken.

Orwelliaanse overheid

We worden niet alleen als consument gevolgd door bedrijven, overheden doen eveneens een duit in het zakje. En dan heb ik het nog niet eens over de regimes in Rusland en China, die de gangen van vrijheidsstrijders en journalisten volgen. De Amerikaanse overheid kan er ook wat van, zoals klokkenluider Edward Snowden feilloos aan het licht bracht.

SNOWDEN AFTERSHOCK

Een onderzoek door de Japanse telecom-onderneming NTT naar de effecten van de NSA-spionageactiviteiten die Snowden aan het licht bracht, laat het grotere wantrouwen van ICT'ers zien:

- » 88 procent past hun koopgedrag ten aanzien van de *cloud* aan; 38 procent verandert zelfs de condities in bestaande contracten;
- » 95 procent wil weten waar hun data zich bevinden en wil daar ook invloed op hebben;

- » 97 procent van de EU-respondenten en 92 procent van de US-respondenten prefereren een *cloudservice* die gebruikmaakt van *datacenters* op het eigen continent;
- » 31 procent haalt data weg van locaties waar ze geen vertrouwen meer in hebben en verhuist deze naar locaties waarvan ze weten dat de data daar veilig zijn;
- » de 62 procent die nog geen gebruikmaakt van de *cloud*, is huiveriger geworden.

Ook in ons eigen land proberen minister Opstelten en staatssecretaris Teeven onder het mom van veiligheid over te gaan tot massasurveillance. Want wie wil er nu niet meewerken aan het bestrijden van terrorisme of kinderporno? En dus wordt het surfgedrag van iedereen gevolgd teneinde een paar overtreeders in de kraag te vatten.

Hoe proportioneel die maatregelen zijn, is echter de vraag. De verhoudingen zijn vaak zoek. Moeten bijvoorbeeld alle drie miljoen Nederlandse reizigers die via Schiphol reizen zich registreren om hooguit honderd potentiële jihadistrijders te pakken? Is het gerechtvaardigd om de parkeergegevens van alle leaseauto's te controleren teneinde een paar fraudeurs op de sporen? Vooralnog vindt men van wel. Er lijkt sprake van een glijdende schaal. Wat er in de toekomst met telefoontabs, *tracks and traces* en databases gaat gebeuren, is daarom niet minder dan zorgelijk.

De Amerikaanse overheid zet – zo blijkt uit de onthullingen van Snowden – ook in op het bewust verzwakken van de toegepaste technologieën. Zo probeert men encryptie te verbieden en bouwt men in systemen zogenoemde achterdeurtjes in. Dat leidt onherroepelijk tot een minder betrouwbaar Internet, omdat ook anderen die achterdeurtjes zullen gebruiken.⁷

Deze voorbeelden laten zien dat overheden vaak anders tegen privacy en vrijheid aan kijken dan burgers. Een fundamentele vraag daarbij is of een democratie kan bestaan in een land waar de overheid haar eigen burgers wantrouwt. In feite ben je als burger schuldig totdat het tegendeel wordt bewezen. Recente onthullingen in *de Volkskrant* en *NRC* laten zien dat de overheid volop bezig is databestanden te koppelen om zo elke burger in

Nederland te profileren. Een mate van profilering die enkele jaren geleden nog was voorbehouden aan verdachten van zware misdrijven wordt nu – omdat het kan – toegepast op alle burgers. Iedereen die daarbij ook maar een beetje afwijkend gedrag vertoont, is dan meteen verdacht. Minister Asscher ontkent en minister Opstelten stelt dat je niets te vrezen hebt als je niets te verbergen hebt.

Maar vrijheid is juist het recht om geheimen te hebben: ‘Ik heb niets te verbergen, maar dat hoeft niemand te weten.’⁸ Natuurlijk mogen overheid en Google data over ons verzamelen met een beperkt doel. Maar op het moment dat het koppelen van databestanden onze privacy en vrijheid aantast, staat dat niet in verhouding tot de winst die deze koppelingen opleveren. En wat als we een leider met dictatoriale trekjes krijgen? Dan wordt de geordende koppeling van bestanden die de huidige regering heeft aangebracht levensgevaarlijk.

Wat noodzakelijk is en wat tot nu toe ontbreekt, is een fundamenteel publiek en politiek debat over die proportionaliteit. Welke vrijheden en welke privacy willen we behouden en welke zijn we bereid op te geven voor een beetje meer veiligheid? Wat de meeste regeringen niet willen accepteren, is dat we altijd een prijs moeten betalen voor een open samenleving. Zoals na de aanslagen in Parijs weer op een trieste manier duidelijk werd, kan terreur nooit uitgebannen worden. Politici stellen zich op achter vrijheid van meningsuiting; de volgende dag doen dezelfde politici voorstellen voor het inperken van sociale media, gebruik van encryptie en het koppelen van databestanden. Terwijl de enige passende reactie is pal te staan voor onze verworven vrijheden. Inperking daarvan zou juist een overwinning voor Al Qaida betekenen.

Zonder Internet staat het leven stil

De burger is inmiddels volkomen afhankelijk van het Internet. We raken al van slag als iDEAL of ‘pinnen’ er even uit ligt bij onze bank, laat staan wat er gebeurt als het hele Internet plat gaat. In *no time* zijn diensten digitaal geworden, en vaak is er zelfs geen analoog alternatief meer voorhanden.

Maar wie kan ons garanderen dat we altijd toegang hebben? Het Internet is een netwerk van autonome netwerken, er is geen eigenaar die verantwoordelijkheid kan nemen voor de beschikbaarheid en betrouwbaarheid van het geheel. Kwaadwillenden weten dat ook.

De ervaring heeft geleerd dat het makkelijker is om aan te vallen dan om te verdedigen. Dat is dan ook de belangrijkste conclusie van het *Global Risks 2014*-rapport van het World Economic Forum: ‘The world may be only one disruptive technology away from attackers gaining a runaway advantage, meaning the Internet would cease to be a trusted medium for communication or commerce.’⁹

De aanvallers zijn inventief en bedenken steeds weer nieuwe methoden. De verdediging kan niet anders dan reageren, en dat betekent in feite dat je er altijd ‘achteraan hobbelt’. Eén ding is in ieder geval zeker: de tijd dat een password voldoende was om een digitale identiteit te beschermen, ligt ver achter ons.

In de toekomst zullen er alleen maar meer apparaten en sensoren worden gekoppeld aan het Internet en zal onze afhankelijkheid dus nog groter worden. Het wordt het tijdperk van het Internet of Things. De bewaking van onze gezondheid, ons comfort en onze veiligheid, zoals de dijkbewaking, wordt in toenemende mate afhankelijk van allerlei sensoren. Die vervolgens worden gekoppeld aan diagnostische en soms zelfs sturende systemen. We zullen steeds meer ‘wearable technologies’ als slimme horloges gaan gebruiken. Dat dient vaak een goed doel, maar het maakt ons natuurlijk nog afhankelijker van de technologie en hierdoor worden we een grotere prooi voor misbruik. Een recent gelekte video van het bedrijf Pink Roccade toont een pleidooi tot het aftappen van dergelijke persoonlijke gegevens, zodat gemeenten de veiligheid op straat beter kunnen garanderen. Privacy lijkt in de geschetste wereld niet meer te bestaan. Helaas is de video heel serieus bedoeld.¹⁰

Oplossing: global governance

Zonder aandacht voor *governance* is het snel gedaan met de vrijheid op het wereldwijde web. Want waar het in de offline maatschappij duidelijk is wie de regels maakt, wanneer die worden overtreden en hoe er wordt

gehandhaafd, is dat op het Internet niet het geval. Het is dan weliswaar geen volledige anarchie, maar het heeft wel anarchistische trekjes. En juist die zorgen ervoor dat er heel weinig centrale regels zijn waaraan iedereen zich moet houden. De gewone maatschappij laat tegelijkertijd zien dat regels vaak wel handig zijn: de vrijheid van burgers neemt toe doordat voor iedereen duidelijk is wat wel en wat niet mag. Op het Internet ontbreekt die duidelijkheid nog weleens.

Ik denk dat we deze ‘regelmakerij’ niet eenzijdig bij overheden moeten (of kunnen) neerleggen. Dit dient een internationale multi-stakeholder-discussie te zijn waar ook burgers, consumenten, belangengroeperingen en commerciële partijen bij betrokken worden. De regels zullen uiteindelijk in ieder land verschillen, aangezien de niet-democratische landen de westerse definitie van vrijheid nooit geheel gaan onderschrijven. Dat wil uiteraard niet zeggen dat we hen dan maar niet moeten betrekken bij de discussie.

We staan immers voor grote uitdagingen. Criminaliteit, (cyber)terrorisme, online kinderporno en digitale oorlogsvoering – problemen die er in de offline maatschappij ook al waren, maar door het Internet dichterbij zijn gekomen. Deze vraagstukken zijn op nationaal niveau niet op te lossen. Samenwerking op alle fronten en met alle betrokkenen is daarom noodzakelijk.

Wat we riskeren als het misgaat, is een soort balkanisering van het Internet: het opdelen in verschillende regio’s met elk een eigen (toegangs) beleid. Daarbij is het dus niet langer de burger zelf die bepaalt met wie of wat hij communiceert, maar de overheid. Dit schrikbeeld is helaas niet zonder realiteitswaarde. China heeft dit al deels gerealiseerd en Rusland heeft al diverse malen bedreigd om zijn netwerk te isoleren van de perfide en decadente westerse invloeden.

Het Westen is voornamelijk gelukkig van mening dat het Internet open, betrouwbaar en voor iedereen toegankelijk moet zijn. Zo schrijft de website van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken: ‘Internet freedom is a foreign policy priority for the United States, and has been for many years. Our goal is to ensure that any child, born anywhere in the world, has access to the global Internet as an open platform on which to innovate, learn, organize and express herself free from undue interference or censorship. Indeed, during his time in Congress, Secretary Kerry worked closely with

then-Secretary Clinton to make certain that we could effectively promote long-standing values of openness and human rights in a networked world.²¹

Een nogal cynisch statement in het licht van de recente onthullingen van Snowden en Assange die erop duiden dat bedrijven als Google, Apple en Facebook soms een verlengstuk zijn van het Department of Homeland Security.

Ingenieurs, laat uw stem horen

Toch is de opstelling van zowel Amerika als Europa in recente *Internet governance*-discussies gericht geweest op ondersteuning van het multi-stakeholder-model. Tegelijkertijd zie je dat onze regering en politici vaak de plank nog geheel mislaan als het gaat om het Internet of Things, databestanden koppelen, social media en cyber security. Dat gebrek aan kennis is bij tijd en wijle amusant, maar kan ook gevaarlijk zijn.

Wat duidelijk ontbreekt in Nederland ten opzichte van andere landen, is de stem van de techneuten. We hebben hier een cultuur waar de techneut als ‘noodzakelijk kwaad’ wordt gezien. Zo iemand houdt de boel enkel draaiende, om zijn mening wordt dan ook niet gevraagd. In andere landen waar het politieke debat wel op gang komt, is men minder bang voor techniek en wordt de inbreng van techneuten in het debat gewaardeerd en serieus genomen.

Nederland zou dit goede voorbeeld moeten volgen om tot een fundamenteel publiek en politiek debat te komen over de ontwikkeling van het Internet, de afhankelijkheid van technologie, de integratie in het onderwijs, het koppelen van bestanden, privacy en vrijheid. Samen bouwen aan een visie die toekomstige regeringen in staat stelt juist beleid, juiste wetgeving en juiste handhaving uit te voeren. Het Internet is tenslotte geen zaak meer van enige nerds op een zolderkamertje, nee – het Internet dat zijn wij. Hoogste tijd dus dat we de handen ineenslaan, onze vrijheid verdedigen en haar voor het nageslacht behouden.

2

Identiteitsvrijheid

LIESBET VAN ZONEN

In de Londense metro loopt een tovenaar rond. Je herkent hem aan zijn zwarte, met sterren bedekte cape en zijn hoge punthoed. Hij heeft een metershoge toverstaf en als hij daarmee langs de tolpoortjes zwaait, gaan ze voor hem open. Hij vermaakt zijn medereizigers, maar de Transport for London (TfL) is *not amused*. Tovert hij zich gratis door de metro heen? Zo magisch is het niet: de stadstovenaar heeft de chip uit zijn metrokaart gesmolten en op zijn toverstaf geplakt. Is zijn krediet op, dan moet de tovenaar net als iedereen gewoon geld op zijn gechipte staf laden. Maar volgens de reglementen van de TfL mag je niet met je kaart knoeien, en dus wordt Jamie Whitby, de man in de tovenaarscape, gewaarschuwd dat hij forse boetes kan krijgen als hij hiermee niet onmiddellijk ophoudt.

Het geval van de stadstovenaar laat in een notendop de grote spanning zien tussen onze identiteit en onze identificatie. Of beter gezegd: tussen onze identiteiten en de nog steeds in aantal en vorm toenemende identificatiesystemen waarin we worden opgenomen. Whitby, filmmaker van beroep, wil ook weleens tovenaar zijn en dan wil hij die identiteit overtuigend vormgeven. Daar hoort geen metrokaart bij maar een toverstaf. De TfL, met zijn miljoenen reizigers per dag, kan dat soort gekkigheid niet makkelijk verwerken en vereist daarom uniformiteit van zijn gebruikers. Je mag hoogstens een eigen sticker op je kaart plakken – de nationale vlaggen deden het goed tijdens de Olympische Spelen – maar daarmee is de grens voor de TfL bereikt. Het is een schijnbaar onschuldig voorbeeld, maar het maakt duidelijk dat identiteitsdwang reikt tot in de triviale uithoeken van ons dagelijks leven. De ernst van die dwang zien we in andere voorbeelden.

Google verdraagt ook niet meer dan één identiteit per persoon. In 2012 verzamelde het bedrijf zijn zeventig verschillende privacystatements en bracht

ze samen in één enkel overkoepelend beleid. Dat is beter, legde het bedrijf uit: we kunnen dan gebruikersinformatie synchroniseren, zodat de gebruiker nog maar één gebruikersnaam en password nodig heeft voor alle diensten! We kunnen ook, zo juichte Google vrolijk verder, ‘namen vervangen die eerder waren gekoppeld aan uw Google-account, zodat u in al onze services op dezelfde manier wordt weergegeven!’¹ Hartstikke handig – vooral voor Google, die zo beter het consumptieprofiel van zijn gebruikers kan monitoren. Gebruikers die graag van identiteit wisselen of hun identiteiten gescheiden willen houden, worden door Google in het gareel gebracht. Bij dat andere grote platform, Facebook, kunnen zij evenmin terecht. Daar mag je alleen meedoen met je echte naam, zoals die op je paspoort of rijbewijs voorkomt; in september 2014 verwijderde Facebook daarom honderden accounts van Amerikaanse travestieten die een account hebben als Sister Roma, Heklina of BeBe Sweetbriar.²

‘Niemand weet dat je een hond bent’

En het begon allemaal ooit zo mooi. Internetvorsers kennen de cartoon van Peter Steiner uit de *New Yorker* wel. In 1993 verscheen zijn tekening van een hond die achter een pc gezeten tegen een andere hond zegt: ‘On the internet nobody knows you’re a dog’. Het werd het meest gereproduceerde beeld van het tijdschrift ooit, en cartoonist Steiner heeft er een fijn bedrag aan overgehouden. De cartoon kwam op een moment dat de meeste internettoepassingen nog op tekst gebaseerd waren; mensen mailden, chatten en speelden met elkaar in *multi-user dungeons* (MUDs). Visueel was er nog niets te beleven en de eerste webbrowser Mosaic was nog maar net gelanceerd. De daardoor ontstane anonimiteit werd gretig omarmd, omdat we ons daarmee zouden kunnen bevrijden uit alle beklemmende grenzen die zaken als sekse, etniciteit, seksualiteit, leeftijd, klasse, gezondheid, persoonlijkheid, godsdienst en natie aan ons oplegden. Er verschenen blije stukken online: verlegen mensen die opeens een virtueel sociaal leven wisten op te bouwen, mannen die zich pas in hun MUD in staat voelden een zachtmoedige, zorgzame identiteit op te nemen en vrouwen die plots wilden uitproberen hoe ze bot en onverschillig konden doen.

Hét boek van die tijd was Sherry Turkle's *Life on the screen* (1995). De MIT-professor had al eerder naam gemaakt met haar analyse hoe de pc een verlengstuk van onszelf was geworden; geen simpel instrument om dingen mee te doen, maar een uiting van onszelf en een wezenlijke dimensie van onze identiteit. Let wel, dat schreef ze ver voordat de smartphone uitgevonden was. In *Life on the screen* met als ondertitel *Identity in the age of internet* beschrijft ze de ervaringen van een aantal mensen die intensief experimenteren met hun identiteit in de toen gangbare internettoepassingen. Ze stelt dat deze mensen door hun vaak uren durende online verblijf verschillende aspecten van hun eigen persoonlijkheid verkennen en zo tot een beter begrip van zichzelf komen. Dat houdt soms ook een wisseling van geslacht in, en met die ervaring ontstaat eveneens een politieke reflectie op sekseverhoudingen, aldus Turkle. Het boek paste mooi bij de tijdgeest. Het liet zien hoe de nieuwe technologie vormgaf aan toen populaire postmoderne ideeën over flexibele en meervoudige identiteiten, het sloot aan bij het optimistische multiculturalisme van die tijd en het suggereerde dat we eindelijk met ons allen uit onze hokjes zouden breken.

Dat kon natuurlijk niet lang goed gaan. Een duivelse alliantie van cultuur, techniek, politiek en commercie heeft kordaat afgerekend met de identiteitsvrijheid van de jaren negentig en ons allemaal weer tot scherp definieerbare, goed traceerbare en vooral enkelvoudige personages gemaakt.

Cultuur: mijn ware zelf

De classici onder ons hadden het al kunnen voorspellen: wij zijn als mensheid doodsbenauwd voor identiteitsverwisseling. Zeus, de oppergod, vermomde zich als stier om Europa te ontvoeren, en deed zich voor als zwaan om Leda te verkrachten. Oedipus vermoordt zijn vader en slaapt met zijn moeder omdat hij niet weet wie ze zijn. Niet alleen de Griekse mythologie draait in belangrijke mate om persoonsverwisseling en ontmaskering, de Europese volkscultuur loopt over van verhalen over identiteitsfraudeurs: rond middel-eeuwse en vroegmoderne figuren als Martin Guerre, de man met het ijzeren masker of Hannah Snell zijn liedjes, toneelstukken en zelfs films gemaakt. Al die verhalen getuigen van een diepe zorg over wie anderen zijn en een afkeer

van identiteitsverwisseling die de grenzen van spel overstijgt. Verkleden is prima, maar wel voor de lol en zodat iedereen het in de gaten heeft.

Het virtuele identiteitsexperiment, dat met het vroege internet mogelijk werd, stond dus op gespannen voet met onze bijna existentiële behoefte aan zekerheid over wie we zelf zijn en wie de ander is. Het duurde daarom niet lang voor het optimistische discours over anonimiteit en identiteitsexperimenten plaatsmaakte voor een nog steeds heersende morele paniek over online kinderlokkers: volwassen mannen die zich als jonge meisjes of jongens voordoen en hun jeugdige, nietsvermoedende slachtoffers verleiden tot online seks, en – erger – offline seks en misbruik. Hoewel er voldoende tragische gevallen zijn om van een reëel risico te spreken – men denke aan de zaak Frank R. – is er ook vaak sprake van groteske overdrijving. Met name de Britse *tabloids* en de Amerikaanse televisie zijn meesters in het aanwakkeren van de angst voor ‘stranger danger’.

Met de pakkende titel *To catch a predator* zond NBC tussen 2004 en 2007 een *reality*-serie uit waarin online kinderlokkers ontmaskerd worden. De man in kwestie gelooft dat hij een afspraak heeft weten te maken met een jongere, maar als hij ter plekke komt, wordt hij geconfronteerd met de cameraploeg en presentator van het programma die hem na een felle ondervraging aan de politie overdragen. Het minder hysterische *Catfish* werkt met hetzelfde principe en stuurt dagelijks een team op pad om na te gaan of de mensen achter een internetdate wel zijn wie ze beweren te zijn.

Dit soort programma's maakt het aannemen van een alternatieve identiteit tot een verdachte praktijk. Meervoudige identiteiten waren overigens al flink uit de mode geraakt door een andere *reality*-serie, *Big Brother*. Die trakteeerde ons op een dagelijkse zoektocht naar het zelf van de kandidaten. Deelnemers als Karin, Ruud en Bart vroegen zich af of ze wel ‘echt zichzelf’ waren in het huis; wie een rol leek te spelen, werd door het miljoenenpubliek genadeloos weggestuurd. Publieksonderzoek liet zien dat de zoektocht naar authenticiteit de grote aantrekkingskracht was van *Big Brother*. Paradoxaal genoeg volgden daarna nog *reality*-programma's waarin mensen een cosmetische *make-over* ondergingen om hun ware zelf onder de grote neus, schele ogen of lagen vet vandaan te opereren. Na 33 correcties zucht zo'n deelnemer dan, met gepaste traan: ‘Eindelijk ben ik wie ik ben’.

Techniek: mijn eigen beeld

De optimistische kijk op het internet als laboratorium voor identiteitsexperimenten en ander grensverleggend gedrag was gebaseerd op het feit dat de interacties vooral via tekst plaatsvonden. In tekstberichten en gesprekken is de fysieke drager van onze identiteit – ons lichaam – niet te zien, en dat biedt ruimte om dat lichaam te negeren, erover te fantaseren en het te transformeren. Beeld heeft die mogelijkheid minder en leidt tot veel conformistischer zelfpresentaties. Zo was de eerste kleurenfoto die online ging een afbeelding van een zwoel in de camera kijkend en sexy gekleed meidenbandje. Dat ze werknemers van het CERN-laboratorium in Genève waren, waar Timothy Berners-Lee de protocollen voor het World Wide Web al had ontwikkeld, deed er eigenlijk niet toe.

Beelden kunnen natuurlijk wel gemanipuleerd worden. Mensen blijken visueel ook uitstekend met hun identiteit te kunnen spelen, getuige de verkleedpartijen met carnaval, Halloween of het gemiddelde vrijgezellenfeest. The Red Hat Society van vrouwen boven de vijftig, die gekleed in paarse jurk en rode hoed de straat onveilig maken, is in dit verband eveneens een aardig voorbeeld. Web 2.0 maakte het voor iedereen makkelijk om dergelijk spel naar het internet te verplaatsen en zich een compleet en blijvend alternatief personage aan te meten. Alleen maakt vrijwel niemand gebruik van die gelegenheid, zo blijkt uit diverse studies. Zoals gezegd, mag dat op Facebook niet, maar ook in de meer persoonlijke ruimtes van de blogs blijven mensen heel dicht bij hun alledaagse zelf en de dominante cultuur. Dus zijn de blogs van mannen in de regel korter dan die van vrouwen, spreken vrouwen vaker hun lezers direct aan, maar zijn mannen directer in hun taalgebruik. Mannen vermelden vaker hun beroep, vrouwen vaker hun huiselijke hobby's. Vrouwen gebruiken sexy en glamouruze foto's van zichzelf, mannen presenteren zichzelf per foto in actie.

Bij de smartphone zijn de mogelijkheden van visuele uitwisseling inmiddels ook talrijk. Jongeren communiceren zelfs vaker via beeld dan per tekst: over *selfies*, *snaphats* en *sexting* is morele paniek uitgebroken. Van groter belang in deze context is dat onze zelfgeproduceerde visuele cultuur met dank aan de techniek opnieuw scherpe grenzen aan onze identiteit stelt. Ons

lichaam en culturele normen worden letterlijk gereflecteerd in de beelden van onszelf. Niemand legt ons dat op, het visuele middel produceert echter meer grenzen dan het verbale. Van cultuur en techniek kun je misschien zeggen dat ze een identiteitsdwang opleveren waaraan te ontsnappen valt. Dat ligt anders bij de disciplinerende van onze identiteiten door de staat en de commercie.

Politiek: mijn eigen land

Ook 9/11 en de bijbehorende islampaniek hebben de identiteitsvrijheid weinig goed gedaan. De bekende Canadese surveillancedeskundige David Lyon liet in 2003 al zien hoe de nasleep van 9/11 leidde tot een intensivering en uitbreiding van bestaande screeningspraktijken: biometrische identificatie werd steeds meer vereist, databases werden geïntegreerd en ‘persons of interest’ werden geprofileerd. Als gewone burger had je te maken met die vermaleidigde ‘advanced passenger information’ en de eis om als je ging vliegen van tevoren je paspoort of ID-gegevens aan te leveren. Als je vervolgens op het vliegveld kwam met je ID-kaart terwijl je een paspoort had opgegeven, kon je de vlucht wel vergeten. En als je geboekt had als ‘Sjakie’ terwijl je naam volgens je paspoort officieel ‘Jacques’ was, kreeg je een fikse boete.

Dat was allemaal al bekend voordat Edward Snowden met behulp van *The Guardian* in 2013 liet uitlekken hoeveel verder het surveillanceprogramma PRISM van de Amerikanen nog gaat. Niet alleen van potentiële verdachten, maar ook van gewone burgers en bevriende regeringsleiders worden e-mails en telefoons systematisch getapt. Grote communicatiebedrijven waaronder Microsoft, Google, Facebook, YouTube, Skype en Apple laten PRISM tot hun servers toe. Landelijke veiligheidsdiensten, waaronder de Nederlandse, maken moeiteloos gebruik van de PRISM-data. Volgens de verdedigers van PRISM gaat het bovenal om het verzamelen van zogenoemde metadata: terugkerende, ‘normale’ patronen van telefoon- en internetverkeer op basis waarvan de uitzonderingen en de afwijkingen eenvoudiger gesignaleerd kunnen worden. Met andere woorden: als je plotseling van gedrag verandert en je bijvoorbeeld jouw Facebook-account opheft, ben je verdachter dan

wanneer je gewoon voorspelbare dingen doet. Einde identiteitsvrijheid. ‘Wie niks te verbergen heeft, hoeft niet te vrezen’, luidt het misleidende adagium. Wie wil veranderen, experimenteren of spelen met zijn identiteit is echter potentieel de pineut.

De angst voor de terreur van Al Qaida had nog een ander gevolg voor onze identiteitsvrijheid. Nationalisten hier te lande zagen hun kans schoon om te eisen dat Nederlanders met een dubbele nationaliteit hun tweede paspoort moesten inleveren. Wie dat niet deed, toonde een gebrek aan loyaliteit en was potentieel verdacht. Het debat leek een dieptepunt te bereiken in 2006, toen de toenmalige minister van Vreemdelingenzaken en latere leider van Trots op Nederland, Rita Verdonk, een Marokkaans Kamerlid de maat nam en vroeg waarom ze niet ‘ondubbelzinnig’ voor Nederland koos en zei dat ze Nederland het belangrijkste vond. De PVV wist nog dieper te zakken en kwam een jaar later met een motie van wantrouwen tegen de PvdA-staatssecretarissen Albayrak en Aboutaleb vanwege hun dubbele paspoort. Dat het niet zomaar om een dubbel paspoort ging, werd duidelijk nadat de PVV in 2010 geen motie van wantrouwen wenste in te dienen tegen de nieuwe staatssecretaris Van Zanten, die geen Turks of Marokkaans, maar een Zweeds tweede paspoort bezat.

Commercie: mijn eigen product

De Snowden-onthullingen hebben ook duidelijk gemaakt dat de grote online platforms en internetbedrijven hun gebruikersdata gewillig doorgeven aan de NSA en andere geheime diensten. De verontwaardiging daarover was groot, maar wel een beetje selectief. Trouwe gebruikers van deze platforms weten namelijk best wel wat er met hun persoonlijke data gebeurt: één keer online zoeken naar de goedkoopste werphengel en je socialemediapagina’s worden nog weken gebombardeerd met advertenties voor hengels en haakjes. Verander je Facebook-identiteit van 50+-vrouw naar 16-jarige jongen en de reclames voor hormoontherapie maken plaats voor de aankondiging van de nieuwe Call of Duty. *One-to-one marketing* heet dat in het reclamejargon: het ideaal dat verkopers elke klant een hoogst gepersonaliseerd en daardoor niet

te weerstaan aanbod kunnen doen. Dat lukt natuurlijk alleen als je niet na elke aankoop van identiteit en IP-adres switcht; daarom stroomlijnt Google je gebruikersidentiteit, daarom mag je bij Facebook ook niet eindeloos je persoonsgegevens veranderen.

Door die advertenties zie je meteen dat je surfgedrag en online koopgedrag door derde partijen wordt opgepikt. Als je aan de onzichtbare achterkant van de systemen kijkt, bijvoorbeeld met een toepassing als Disconnect, of Lightbeam speciaal voor de Mozilla Firefox-browser, wordt het beeld verontrustend. Deze programma's laten zien welke externe partijen actief zijn op de site die je bezoekt. Als je naar pvda.nl gaat, raak je met 7 andere sites verbonden, waaronder die van Google Analytics en Mangrove, de *site developer*. Dat staat ook netjes op de PvdA-site bij de cookie-informatie. Pikant detail is dat de PvdA zegt dat zij niet kan zien welke pc de site bezoekt, maar Google Analytics wel. Met een bezoek aan de *Telegraaf*-site komen er nog eens 15 derde partijen bij, met opnieuw Google Analytics. Bezoek je vervolgens nu.nl, dan haak je bij 22 andere sites aan, waaronder wederom Google Analytics. Ook dat soort gegevens hebben allemaal geen zin als ze geen toegang geven tot een unieke, enkelvoudige gebruiker. Dus waarschuwt nu.nl dat de site gebruikmaakt van een 'unique ID-cookie' die geen dubbelzinnigheid verdraagt, en volgt Google Analytics de 'clickstream' van mijn unieke IP-adres.

Met een beetje moeite kan je dit patroon nog wel zien of volgen. Maar hoe je al die gegevens vervolgens moet optellen tot je eigen 'datadubbelganger' en waar die precies in welke vorm rondwaart, is volstrekt duister; ook al omdat er inmiddels een miljardenindustrie is ontstaan van datamakelaars die op basis van commerciële, medische, financiële en ander transactiepatronen geïndividualiseerde consumentenprofielen samenstellen en aan de hoogste bieder verkopen. De Amerikaanse Senaat deed er onlangs onderzoek naar en noemde bedrijven als Axiom, Experian, Epsilon of Datalogix 'de duistere onderstroom van het Amerikaanse bestaan'. Axiom opende daarop een *portal*, waar mensen kunnen zien welke informatie het bedrijf over hen heeft verzameld. Wel eerst even een account aanmaken uiteraard.

Wat nu?

Cultuur, techniek, politiek en commercie hebben ons verleid en gedwongen tot een scherp definieerbare, enkelvoudige identiteit die goed te traceren is door staat en kapitaal. Kunnen we daaraan nog ontsnappen? En moeten we dat zelf doen of kan de politiek ons daarbij nog helpen?

Sommige mensen gaan ondergronds en meten zich speciale identiteiten aan voor al hun online transacties. In haar boek *Dragnet nation* (2014) laat de Amerikaanse schrijfster Julia Angwin zien hoe gigantisch ingewikkeld, verwarrend en tijdrovend dat is. Andere mensen gebruiken *encryption*-software. Hoewel ze daarmee onzichtbaar worden voor de commercie, komen ze wel hoog op de radar van de NSA; waarom versleutelen als je niks te verbergen hebt? Weer andere mensen proberen volledig *off the grid* te gaan. Dat betekent: alleen met cash geld betalen, geen telefoon bezitten, niet op internet surfen, niet autorijden, gebieden met cameratoezicht vermijden, de dokter niet bezoeken en afzien van het stemrecht. Al met al een nogal onpraktische, zo niet onmogelijke manier van leven.

Het privacy-ideaal in de klassieke zin van afscherming en bescherming van de individuele levenssfeer blijkt niet gemakkelijk te handhaven. Om gewoon te leven, moet je een deel van je gegevens overdragen. De politiek buigt daarom al een tijdje in een andere richting en hamert op inzage, controle, correctie- en vergeetrecht met betrekking tot persoonlijke gegevens. Op mijn.overheid.nl kun je inzien welke data onder andere UWV, het donorregister, de Basisregistratie Personen (BRP) en het kadaster van je hebben geregistreerd. Indien nodig kan je die laten corrigeren. De bestanden van de uitkeringsorganisaties en de Belastingdienst worden met unanieme steun van de Tweede Kamer aan elkaar gekoppeld om uitkerings- en belastingfraude op te sporen, en ook dan kunnen we meekijken of dat correct gebeurt. Bedrijven als Wehkamp of de NS geven klanten ook inzicht in de gegevens die ze over hen hebben. Helaas zit daar wel een stevige adder onder het gras. De NS geeft bijvoorbeeld in zijn privacystatement aan dat er ook cookies van derde partijen op de site meelopen en verwijst voor zijn privacybeleid naar de websites van deze partijen (negentien in totaal). Echter, 'deze verklaringen kunnen regelmatig wijzigen en NS heeft daar geen enkele

zeggenschap over'. Wat al die derdepartijcookies – bij de Wehkamp lopen er ook tientallen mee – precies met onze data doen, is volstrekt duister. Opheldering daarover zou dan ook verplicht moeten worden.

Dat daar nog een enorme strijd te voeren is, blijkt wel uit de controverses rond de EU-privacyregels, die zwaar inzetten op controle door burgers en erop hameren dat het hergebruiken van persoonlijke gegevens voor nieuwe doeleinden alleen kan als de persoon in kwestie daar toestemming voor geeft. Volgens het Britse bedrijfsleven is dat soort regels een gevaar voor de economische potentie van dat soort data, en brengt de EU zo de concurrentiekracht om zeep. Medici – voorlopers als het gaat om ethisch gebruik van persoonlijke data – hebben er ook niet veel mee op, want voor elk nieuw onderzoek op een databestand van specifieke ziektebeelden hebben ze opnieuw toestemming van de originele patiënten nodig.

Wat doen we met die andere dimensie van onze identiteitsvrijheid, die van spel, experiment en verandering? Zoals gezegd, past die momenteel niet zo goed in de tijdgeest of in ons excessieve verlangen naar authenticiteit en zekerheid. Tenzij je onder identiteitsexperimenten verstaat dat je jezelf verbetert naar de normen van de dominante cultuur. Afvallen mag, dik worden niet; je geloof afwerpen mag, moslim worden niet; carnaval vieren mag, een tovenaar in de Londense ondergrondse worden niet. Jezelf zijn moet, de schijn ophouden en je aan anderen aanpassen misschien minder. Dat neoliberale discours van jezelf zijn, is slechts schijn als je ziet in wat voor keurslijf we worden gestoken. Eén identiteit, één naam, één Facebook en één Google-account: één risico- en consumptieprofiel. We zijn helemaal ons authentieke zelf geworden. Met stappenmeters, calorie-trackers, emotiemonitoren en andere *life logging*-apps kunnen we dat ook nog eens in de gaten houden en beheersen. Digitale zelfcontrole in combinatie met staats- en kapitaaltoezicht: het is de vrijheid van de elektronische enkelband, geheel vrijwillig omgedaan.

Conclusie

Vrijheid is alles maar alleen is het niks

MENNO HURENKAMP

Vrijheid is in slechte handen bij politieke bewegingen met vrijheid in hun naam. Daar wordt klassiek liberalisme platgeslagen tot het ‘koop toch gewoon die auto’ van Mark Rutte en daar wordt minimale verdraagzaamheid platgeslagen tot het ‘weg met iedereen die niet op ons lijkt’ van Geert Wilders. We kunnen met dat soort opvattingen onze eigen vrijheid niet begrijpen en we kunnen er de vrijheid van mensen elders in de wereld niet mee bepleiten. We kunnen er de ontspoorde vrijheid van wegzijkende accountants en bonusjagende bankiers niet mee te lijf. En jihadisten zijn niet alleen dol op marktwerking, blijkens de toegenomen vraag naar Pringles en Bounty in Zuid-Syrië, maar ook op vrije meningsuiting, zie de door hen verspreide video’s. (Al vermijd ik die zelf.) Om dat soort conflicten aan te gaan, is een ander idee van vrijheid nodig dan de vrijheid van de markt of de vrijheid van de vlag. En het zou naïef zijn om te veronderstellen dat de vaart uit die beide vrijheidsopvattingen is.

Het populisme dat vrijheid laat samenvallen met landsgrenzen is springlevend in heel Europa. In Frankrijk flirt Marine Le Pen met Vladimir Poetin, in Hongarije doet Victor Orban dat. Ze vinden elkaar in een afkeer van immigranten en vreemdelingen en stellen persoonlijk leiderschap boven democratie en nationale cultuur boven alle andere waarden. Xenofobie, antisemitisme en homofobie flakkeren op tijdens publieke bijeenkomsten of debatten, telkens net genoeg om de achterban tevreden te stellen, waarna men zich weer haastig verschuilt achter de regels van het parlementaire spel. Hoogleraar en senator Willem Witteveen zou aan dit boek hebben bijgedragen, ware het niet dat hij omkwam bij de aanslag op de vlucht MH17 op

17 juli 2014 boven Oost-Oekraïne. De vermeende Russische betrokkenheid daarbij zorgt ervoor dat het Nederlandse populisme nu weer wat afstand houdt van het informele pact tussen de verschillende nationalistinnen binnen en buiten de Europese Unie. Maar het is een open vraag hoelang dat nog duurt.

Ook het marktdenken dat vrijheid organiseert door ondernemingen ruim baan te geven, is nagenoeg onaangedaan door de economische crisis die al sinds 2008 aanhoudt. Grote financiële ondernemingen zeggen sindsdien wel hun best te doen ethischer te opereren, constateerde *The Economist* in november 2013 in een achtergrondstudie getiteld *A crisis of culture*. Bankiers en aandelenhandelaars en andere financiële knutselaars weten wel dat het moet, fatsoenlijk ondernemen. Maar ze zien er eigenlijk het nut niet van in. Carrière maken en ethisch gedrag moeten elkaar bijvoorbeeld niet in de weg zitten, en men kan zich niet voorstellen dat fatsoenlijk gedrag als richtsnoer tot een beter bedrijfsresultaat zou leiden. Er zijn dan ook telkens weer nieuwe prijzen te winnen: investeer in ons land en wij belonen je met de vrijheid van ons burgerschap, zeggen Malta en allerlei andere kleine warme eilandjes tegenwoordig. Ontdek de voordelen van wereldburgerschap, schreef de ministaat St. Kitts & Nevis in een glanzende bijlage bij *The Financial Times* dit najaar: ons paspoort is een mooie verzekering die wereldburgerschap biedt, tegen moeilijkheden met visa, de Belastingdienst of politieke onrust in je eigen land. Voor maar 400.000 euro, een koopje voor een tweede vaderland.

Vrijheid als business of vrijheid achter een vaandel, dat moet ook anders kunnen.

Dit boek probeert voorbij hedendaagse toverwoorden als begrotingsruimte, participatiesamenleving, globalisering en één Europese markt te kijken. De auteurs bogen zich over onderwijs, economie, cultuur, internet, veiligheid, verzorgingsstaat, mensenrechten en Den Haag zelf. Op zoek naar plekken waar vrijheid bevochten kan worden, voorbij het platte pleidooi voor deregulering als ultieme bevrijding en voorbij het al even platte pleidooi voor de nationale cultuur als hoogtepunt van vrijheid. Want de vrijheid van tandartsen en directeuren-grootaandeelhouders is niet vergelijkbaar met die van alfahulpen in de wijk en seizoenswerkers in de tuinbouw. De eerste groep krijgt via de markt minstens een redelijke dosis vrijheid, de tweede ziet

zijn vrijheid via de markt vooral ingeperkt en moet andere dromen hebben. De vrijheid om onbeperkt te chatten en te surfen en te tweeten, is nagenoeg optimaal; de vrijheid om zelf te bepalen wat er met die gegevens gebeurt, is non-existent. Meer marktwerking of meer erfgoed lost die kwesties niet op. Een politieke idee van vrijheid doet dat wel, met een analyse van de moderne vormen van sturing en manipulatie, en het besef dat meer greep op het leven vaak alleen via collectieve actie bevochten kan worden.

Een giftig amalgaam

De kritiek die regelmatig terugkeert in de verschillende hoofdstukken van dit boek hangt sterk samen met de opvattingen van het neoliberalisme en de Derde Weg. Deze laten zich niet samenvatten in een enkele zin, omdat de meningen nogal uiteenlopen over wat precies de Derde Weg en het neoliberalisme zijn. De Derde Weg is te zien als de meest uitgesproken variant van het progressieve denken over hervormingen, en het neoliberalisme als de meest uitgesproken variant van het conservatieve denken over hervormingen. De twist of die benamingen precies kloppen, leidt hooguit tijdelijk af van het feit dat ergens sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw min of meer linkse pogingen om de instituties van de verzorgingsstaat te hervormen op een ongelukkige manier samengingen met min of meer rechtse pogingen om de omvang van de overheid terug te brengen. Mark Elchardus, Willem Trommel, Merijn Oudenampsen, Margot Trappenburg, René Cuperus en Rens van Tilburg breken er elk vanuit een andere invalshoek de staf over in dit boek.

Mensen meer zelf laten doen en mensen meer zelf laten kiezen, zou volgens progressieven helpen hen te bevrijden uit de vastgeroeste kaders van de verzorgingsstaat. De bijstand en de WW en het welzijn en de zorg die altijd en overal maar klaarstond voor iedereen die er behoefte aan had, die maakte mensen maar afhankelijk en afwachtend, die ontnam het eigen initiatief aan individuen en haalde de energie uit het maatschappelijk middenveld. Dat was het verhaal waarmee mensen op links trachtten de verzorgingsstaat nieuw leven in te blazen. Conservatieven zagen ook heil

in dat betoog, maar dan om de eenvoudige reden dat ze verwachtten dat op die manier het beroep op de collectieve voorzieningen zou afnemen en de collectieve lastendruk zou dalen. Vrijheid werd voor links en rechts zo vooral een zaak van minder regels, minder overheid en meer overlaten aan mensen zelf. Het heette dat bestaanszekerheid voor iedereen immers wel zo'n beetje bereikt was, via inkomenszekerheid, maar ook via onderwijs. En daarmee was toch ook de gelijkheid geregeld die aan vrijheid ten grondslag zou moeten liggen?

Het prijsmechanisme werd zo een belangrijker instrument dan enige vorm van organisatie, de markt een hoger aangeslagen sfeer dan de democratie of de gemeenschap. Het ideaal van de vrije ontplooiing van de mens verdween op die manier wat naar de achtergrond, in de telkens weer terugkerende pleidooien voor eigen verantwoordelijkheid, keuzevrijheid, actief burgerschap en – sinds kort – de participatiesamenleving aan de ene kant en het streven naar efficiency en meetbare prestaties aan de andere kant. Het 'communitarisme' verzette zich bijvoorbeeld tegen dat nutsdenken. Het was de denkrichting die de afgelopen decennia regelmatig succesvol bemiddelde tussen de bezuinigingsdrift van het neoliberalisme en de hervormingsdrift van de Derde Weg. Het kwam terug in pleidooien voor waarden en normen, maar ook in uiteenlopende pleidooien voor kleine scholen, zorg op maat, vrijwilligerswerk dat het werk van professionals kon vervangen, of de buurt als opvangplek voor psychiatrische patiënten. De (terechte) boodschap van het communitarisme is dat je mensen niet los kunt denken van hun omgeving, dat abstracte principes als keuzevrijheid en autonomie maar beperkt betekenis hebben omdat iedereen altijd onderdeel van minstens één gemeenschap is, of men dat nu wil of niet, en dat de gemeenschap medebepalend is voor de route die iemand neemt in het leven. Maar van het werk van Michael Sandel tot dat van Amitai Etzioni vertaalde de communitaristische kritiek op het liberalisme zich vooral in pleidooien voor meer sociale cohesie of voor beter gebruik van sociale voorzieningen door zowel burgers als overheid. Kritiek op kapitalisme of democratie kwam er bekaaid af, omdat iedere 'gemeenschap' uit zichzelf immers nogal informeel is en dus niet goed uit de voeten kan met bedrijven of met politieke procedures. Het communitarisme was dan ook vooral succesvol als morele herbewapening

van de mensen die weer ruimte wilden geven aan verantwoordelijkheid, individueel of collectief.

Mede daardoor ruiste het de afgelopen decennia dus wel van de sociale initiatieven om buurten en wijken en groepen mensen met een achterstand op de arbeidsmarkt of in de cultuur te helpen, en regelmatig waren die ook succesvol. Maar het refrein was 'klein' of kleinschalig met een voorkeur voor 'zelf', eerder gericht op individuen dan op collectieven. Telkens opnieuw mochten, moesten, mensen zelf iets van hun leven maken. Wanneer het hun zwaar viel met wat extra voorzieningen en wanneer het hun goed afging misschien met wat extra belastingen, maar het juk van de vrijheid lag op de eigen schouders. En natuurlijk, wanneer de politiek het maar keer op keer met groot optimisme bracht dat de mens als mens uniek is, dat men een zélf heeft dat ontdekt moet, dat het aansprekend is om een eigen plan te trekken, dat de wereld openligt voor wie durft – wie kon er dan nog tegen zijn? Wie wilde er nou voor zekerheden pleiten wanneer hij daarmee het gevaar liep weggezet te worden als ouderwets? Nee, dan beter mee in de permanente individuele bevrijding die de arbeidsmarkt, de sociale voorzieningen, de zorgverzekeringen en het onderwijs bieden: alles op maat en niks gegarandeerd.

En dan zat er nog een venijnigheidje in de redeneringen van zowel de Derde Weg als het neoliberalisme. Dat was de globalisering. Alle maatschappelijke transformaties heetten onvermijdelijk en protest was zinloos, want vanwege de globalisering moet het economische regime worden aangepast, en daarom ook het werk en de manier waarop we naar school gaan. Maar de presentatie van de globalisering als onvermijdelijk rijmde natuurlijk niet spontaan met vrijheid. Het is misschien wel daarom dat de Derde Weg en het neoliberalisme weinig concrete woorden aan vrijheid vuil maakten, zoals Ralf Dahrendorf en John Gray al eerder opmerkten. Vrijheid bleek meer betekenis te hebben voor ondernemingen dan voor mensen en overheden. Het geld werd vrijer, kon zich makkelijker verplaatsen, maar werknemers en staten werden nog eens met hun neus op de fysieke feiten gedrukt en leverden onderhandelingsruimte in.

De vrijheid die zo ontstond, is voor velen niet meer dan een ijsschots op weg naar de zomer gebleken. Vrijheid voor zolang als je je baan wist te

houden, vrijheid voor zolang als de crisis uitbleef, vrijheid om schulden te maken om een te duur huis te kopen, zoals Rens van Tilburg laat zien. Door het individu op een voetstuk te hijsen als degene die alle sociale problemen zelf aan zou kunnen, zijn ondertussen de voorzieningen die onze vrijheid in eerste instantie mogelijk maakten, verdacht geraakt. En met efficiency als enige bron van normativiteit voor de sociale zekerheid, het onderwijs en de cultuur, werd het voor gewone mensen ook tamelijk logisch om calculerend gedrag te vertonen, om het onderste uit de kan te willen hebben, om van elke voorziening die er was gebruik te willen maken. Wie vrij wilde zijn, moest zich als een individu gedragen. Misschien niet de hele dag door, maar wel in gesprek met de overheid of de publieke sector.

Of het ondertussen over politieke partijen of vakbonden ging, over de overheidsbureaucratie, de klassieke zuilen en kerken of de sociale zekerheid, parlementen of vaste arbeidscontracten – telkens opnieuw was de boodschap dat ze ‘achterhaald’, ‘ouderwets’, niet meer passend bij het tijdperk van het individu want ‘patriarchaal’, ‘hiërarchisch’ en ‘niet berekend op de uiteenlopende voorkeuren van moderne burgers’ waren. Die verdachtmaking van collectieve voorzieningen was overwegend onwillekeurig wat de Derde Weg betreft en eerder opzettelijk wat het neoliberalisme betreft. Maar het resultaat was hetzelfde, een aanhoudende sloop van de klassieke instituties en gemeenschappen en niet veel oog voor de plaatsen en vormen waar of waarin nieuwe vrijheid vorm zou kunnen krijgen. Lef, doorzettingsvermogen en talent zijn de manieren waarop mensen tegenwoordig verder moeten komen in het leven.

Het beleid en de politiek legde veel nadruk op individuele belemmeringen naar een beter leven en hoe mensen die belemmeringen kunnen overwinnen, door levenslang te leren, door sollicitatiecursussen, door therapie, door verplicht vrijwilligerswerk. De hedendaagse doe-democratie en de participatiesamenleving lijken deze individualisering te willen keren. Maar alleen aan de oppervlakte, omdat – zoals Margo Trappenburg en Willem Trommel in dit boek laten zien – mensen bij het afscheid van gedeelde collectieve voorzieningen steeds meer afhankelijk van elkaar worden, misschien zogenaamd bevrijd zijn van de anonieme dwang van een al te rigide overheidsvoorziening maar er de particuliere dwang van de inwonende

moeder of de zorgende buurvrouw voor terugkrijgen, misschien bevrijd zijn van de financiële last van een vergrijzende bevolking maar er de dwang van verplicht vrijwilligerswerk voor terugkrijgen. Trappenburg spreekt over ‘het IKEA-principe’, halve zorg leveren en het de consument (sic) laten afmaken.

Een collectief bezit

Vrijheid is in het perspectief van dit boek geen status die je hebt of een recht dat je kan claimen, maar behelst greep op je eigen leven. Het is ‘de weg naar de vrijheid’, de vormgeving van vrijheid, die het verschil maakt met bijvoorbeeld de liberalen. Dat begint bij de politiek zelf. Van Elchardus tot Mellink en van Van Zoonen tot Hilkens komt in varianten de stelling terug dat een politieke partij een morele beweging is, geen organisatieadviesbureau. Het moet daarom afgelopen zijn met het uitdragen van sociologische rimram over individuen die autonoom en vrolijk eigen keuzes maken. Dat beeld van individualisering klopt empirisch niet – en als het wel zou kloppen, zouden we ons er ook tegen moeten verzetten, omdat een mens zonder banden niet vrij is maar eenzaam. Niet voor niets is het kluizenaarschap een onpopulair, laat staan duurzaam ambacht. Het uitgangspunt moet zijn dat de echte bron van de vrijheid ligt in collectieve actie om ongewenste vormen van sociale sturing en manipulatie te temmen, en dat die vrijheid de individuele prestatie mogelijk maakt. Vrijheid is grondvest in moderne instellingen, in de wet, in de democratie en in de verzorgingsstaat. ‘De wet is de moeder van de vrijheid’, haalt Merijn Oudenampsen Den Uyl nog eens aan in dit boek.

Het mag wel weer eens uitgedragen worden dat vrijheid niet aan bezit ontspringt noch aan het roepen van een mening, maar aan de orde om ons heen. Wie een goede opleiding heeft, is vrijer; wie kan vertrouwen op de politie, is vrijer; wie ook na verlies van werk woonruimte kan betalen, is vrijer. Zo’n maatschappij geeft de mogelijkheid om naar eigen inzicht te leven. Niet door te kiezen uit door anderen aangereikte middelen (zorgverzekeringen) om door anderen vastgestelde doelen te bereiken (goedkopere zorg). Maar door een leven te leiden dat naar het eigen idee waardevol is, omdat je op school en thuis en op straat geleerde inzichten over wat mooi en goed is

vorm kunt geven, omdat je geleerd hebt de bureaucratie en de markt het hoofd te bieden. Zodat je je eigenaar voelt over dat leven, misschien niet eens als het gevolg van allerlei weloverwogen keuzes die je gemaakt hebt, maar wel als het gevolg van stappen waar je zelf bij was. Stappen die je kunt overzien, omdat je bijvoorbeeld weet dat je niet naar school bent gegaan om later veel geld te verdienen maar om een vak goed uit te oefenen, omdat je in de buurt of te midden van je vrienden gerespecteerd wordt door je bijdrage, niet door je bezit.

‘Politieke vrijheid,’ schreef Hans Blokland in 2005 in een mooie beschouwing over cultuurpolitiek, ‘[bestaat] niet alleen uit de afwezigheid van statelijke interventies in het privédoorn, maar tevens uit de mogelijkheid om gezamenlijk met anderen, anderen waarmee men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven en invloed uit te oefenen op de maatschappelijke ontwikkelingen. Ook het belang van deze laatste vorm van politiek moet niet worden onderschat. Een systeem dat niet meer heeft te bieden dan het verdelen van de schaarste en het defensief reageren op maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers. Juist dit vormt mijns inziens de kern van de grote en nog altijd groeiende desinteresse in en het cynisme over de politiek, dat in alle marktdemocratieën waarneembaar is.’

Ofwel, het is ook de kunst om ideeën over wat de juiste vrijheid is voor te leven. Dat kan wat verder uitgewerkt worden aan de hand van de twee cultuurkritische lijnen die door het boek lopen. De ene lijn wordt op verschillende manieren verwoord door H.J.A. Hofland, Liesbet van Zoonen en Mark Elchardus, en gaat over de gedweeë wijze waarop moderne burgers zich tot veelal tamelijk voorspelbaar groepsgegned laten verleiden. De grondtoon is hier dat het slechts schijn is dat er tegenwoordig sprake is van individualisering. Het lijkt er meer op dat gemakzucht, commercie, media, onderwijs, therapie en arbeidsmarkt van mensen kuddedieren maken, dat we ons misschien wel heel erg vrij en origineel voelen maar in wezen vastter in patronen lopen dan onze ouders ooit deden. Het zijn niet meer kerk, vakbond en politieke partij die normen voorschrijven, maar allerlei subtiele mechanismen in het onderwijs, in de pers, in de vacatures of in de films. Daardoor voelt het misschien vrijer, maar of het echt zo is, is de vraag. Want

wie naar al het hedendaagse massagedrag kijkt, variërend van de honderden drukbezochte festivals in de zomer en de letterlijk unaniem door de hele natie bekeken televisie-uitzendingen (WK voetbal, inhuldiging) tot massaal gedeelde en nogal progressieve normen over abortus, euthanasie en homohuwelijk, kan niet anders dan constateren dat mensen in Nederland vroeger vermoedelijk meer van elkaar verschilden dan nu. (Deze analyse komt ook terug in een bundel die ik in 2004 samenstelde met Jan Willem Duyvendak, onder de titel *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid.*)

Hofland spreekt daarom, in het verlengde van zijn beroemde ‘dekolonisatie van de burger’ nu over ‘rekolonisatie van de burger’. Van Zoonen schrijft over de ‘vrijwillige enkelband’ die internetgebruikers zich laten aanmeten. Elchardus ziet eigenlijk geen burgers meer, alleen nog consumenten, die in de ban zijn van het ‘kapitalisme van de begeerte’, van de bedrijven en instellingen die het leven doordrenken met symbolen en codes, die ons via reclame, verhalen, films, nieuws en spelletjes vertellen hoe te leven. Het is een andere manier van controle en dus van vrijheidsbeperking die over mensen wordt uitgeoefend, maar eentje waar de politiek zich nog amper over heeft gebogen. Zoals we ooit het bestaan van God niet mochten betwisten, schrijft Elchardus, mogen we nu de individuele keuzevrijheid niet betwisten, want die ligt ten grondslag aan deze orde. Vrijheid heeft hier dus alles te maken met een politiek die de commercie in de publieke sfeer wil terugdringen, die burgers meer greep op de media wil geven dan alleen via hun koopkracht, die er niet voor terugdeinst ook internationale markten te willen ordenen.

Maar de klacht dat burgers zich eigenlijk vooral als consumenten gedragen, trekken die burgers zelf zich maar zelden aan. Het beruchte verwijt van vals bewustzijn – je déntk wel dat je vrij bent met al je mooie spulletjes, maar je bent gewoon een slaaf van je koopzucht – ligt op de loer. Er is dan ook een ander soort cultuurkritiek van belang, dat juist gevoelig is voor de spanningen die leven onder de bevolking van een sinds kort tamelijk rijk met migranten bezaaid land. Daarin wordt (gebrek aan) vrijheid tamelijk manifest beleden. Nederlanders van oudsher voelen zich niet vrij door de aanwezigheid van nieuwkomers met vreemde gebruiken, of nieuwkomers voelen zich niet vrij doordat ze te weinig ruimte krijgen voor hun eigen

identiteit. En iedereen laat het niet alleen luidkeels weten, maar verlangt er meestal ook sterk naar de vrijheid van anderen in te perken. Hans Boutellier betoogt hier in een kritiek op het integratiebeleid dat vrijheid meer dan welk begrip ook omstreden is. Iedereen heeft er een definitie van, en niemand legt zich neer bij de definitie van anderen. In antwoord op dat dilemma schetst Boutellier een pragmatisch idee van 'gelaagde vrijheid', waarbij duurzaamheid van de samenleving het doel is, de rechtsstaat onbetwistbaar dient te zijn, participatie op de arbeids- en scholingsmarkt eigenlijk vanzelfsprekend geacht mag worden en de identiteit een vrij bezit is.

In beide vertogen vraagt nieuwe vrijheid om de politiek. Enerzijds om het verhitte culturele debat in goede banen te leiden. Er is niet zoiets als een wereldkampioenschap vrijheid (en als het er was, zouden we daar vermoedelijk ook tweede worden). De grondwet moet dan ook niet zomaar op de helling, alleen om moeilijk te verteren culturele praktijken te verhinderen. Maar het al dan niet met geweld willen temmen van kritiek of spot is het willen temmen van emancipatie. Daar houdt de vrijheid wel ongeveer op. Tegelijkertijd gaat het veel dichter bij huis ook om het omgaan met afwijkende meningen in de eigen gelederen, zoals Myrthe Hilkens in dit boek laat zien. Ze pleit voor 'communicatief anarchisme', voor meer vrijheid voor volksvertegenwoordigers, om het ambtelijke en zelfs dienstbare karakter van het parlement tegen te gaan. Anderzijds gaat het erom tegen de keer tóch collectief op te treden, dat de politiek het niet aan consumenten overlaat om individueel en met de voeten onwelgevallig gedrag van ondernemingen of van de overheid te straffen, maar met tot de verbeelding sprekende actie komt die mensen verenigt.

Om bijvoorbeeld het klassieke privacy-ideaal te beschermen, zoals Liesbet van Zoonen betoogt, nu er alsmaar meer bestanden van meer bedrijven en instellingen gekoppeld worden. Het recht van de burger om zélf te bepalen wat de NS, de Wehkamp of het ziekenhuis met zijn of haar gegevens doet, is een strijd die niet alleen in Den Haag maar vooral ook in Brussel woedt, en die bijvoorbeeld zowel tegen bedrijven als tegen artsen gevoerd zal moeten worden. Bij een *free fight* van individuen tegen overheden en ondernemingen is de gemiddelde burger dan ook niet gebaat, zoals Bob de Graaff laat zien. De politiek kan volgens De Graaff beter het vertrouwen van de burger onderhouden, door nieuwe vormen van samenwerking in

intelligence te creëren, door medeverantwoordelijkheid voor vraagstukken van inlichtingen en veiligheid te vragen van burgers: met meer plek voor eigen initiatief zullen burgers zich eerder veilig voelen. Maar de politiek kan bijvoorbeeld ook aan vrijheid werken in het onderwijs. Door het onderwijs niet te zien als een domein van scholenvrijheid, maar als een plaats waar de gemeenschap vormgeeft aan individuele vrijheid, zoals Bram Mellink concludeert na zijn analyse van de teloorgang van de middenschool. Want we kunnen niet van de school verwachten dat deze elke leerling een gelijke kans op zelfontplooiing geeft terwijl we tegelijkertijd kinderen met ongelijke ontwikkelingskansen bij de schooldeuren blijven afleveren. In dat perspectief moet de kansenongelijkheid terug op de agenda, want gelijkheid op school maakt meer vrijheid mogelijk.

Keukentafel

Er is ook zoiets als vrijheid in de verzorgingsstaat. Het contrast tussen de vrijheid voor succesvolle mensen en voor mensen afhankelijk van de verzorgingsstaat is nogal groot. Voor die laatsten gaat het vaak niet over de vrijheid om je vleugels uit te slaan, risico's te nemen en de wijde wereld in te gaan, maar over de vrijheid om een beetje mee te doen aan het buurtleven of de vrijheid om een hond of een ander huisdier te kunnen onderhouden tegen de eenzaamheid. Mensen loslaten, de boel eens goed ontregelen en andere dooddoeners uit het organisatiezeen klinken hier al snel als retoriek. In de wereld van de sociale werkvoorziening staat niks verder weg van een gevoel van bevrijding dan een nieuwe baan moeten zoeken. Voor de mannen die ons in de herfst van 2014 rondleidden door hun fabriekshal in Vlissingen had vrijheid alles te maken met voorspelbaarheid, van hun dagindeling, van hun werk, van de mensen met wie ze werken. Op dezelfde tijd beginnen, hetzelfde aantal schroefjes in een doosje, op dezelfde tijd dezelfde boterhammen met dezelfde mensen en met een vrij gevoel naar huis, omdat het klopt wat je gedaan hebt, omdat de fabriek er wat aan heeft, omdat de stad wat aan die fabriek heeft, omdat je weet dat je morgen weer nuttig bent. Wie daaraan tornt, brengt geen vrijheid maar vrees.

Het dominante verhaal in de verzorgingsstaat is dat mensen te veel vrijheid genomen hebben. Wie goed luistert naar de beleidsmakers, hoort tussen de regels door telkens het refrein dat het allemaal wel wat minder kan, dat we misschien gewoon te veel luxe hadden, dat iedereen maar scootmobiels aanvraag en om de haverklap bij de fysiotherapeut langsging. Maar is dat gedrag – als het al waar is – niet ook het product van het zakelijk redeneren dat door de politiek zo zwaar is aangezet de afgelopen decennia? Als de overheid wil dat men doelmatig is en weinig aandacht besteedt aan alternatieve waarden, dan zullen burgers ook eerder individualistisch of zelfs egoïstisch handelen.

Op 12 november 2005 intervenieerde een directeur van het ministerie van Economische Zaken in het publieke debat met een uitgebreide ingezonden brief naar *de Volkskrant*. Brieven schrijven naar de krant doen topambtenaren niet vaak; het is de moeite waard er even bij stil te staan. Aanleiding voor de interpellatie was de kritiek op keuzevrijheid als organisatieprincipe in een bundel die ik kort daarvoor had samengesteld met Monique Kremer, getiteld *Vrijheid verplicht*. Een van onze waarnemingen was dat kinderopvang niet het meest evidente terrein was voor onbekommerd ondernemerschap. Het doel was immers betere arbeidsdeelname van ouders en niet het bevrijden van beknelde zakelijke drift, en dat doel kon mogelijk ook wel buiten de markt om bereikt worden. Ouders allebei laten werken vergde niet per se consumentengedrag met betrekking tot hun kinderen, zo veronderstelden wij. Dat hadden wij fout gezien. Marktwerking, schreef de topambtenaar in repleik, zorgt voor betere crèches, net zoals marktwerking voor betere telefoons zorgde. In 2014 kwam een aantal op zijn zachtst gezegd wonderlijke faillissementen van durfkapitalisten in de kinderopvang aan het daglicht, denk onder andere aan de cowboys van Estro. Met aan de ene kant ontluisterende bonussen voor bestuurders, doorstartconstructies van tropische allure en ontslag voor duizenden werknemers. En aan de andere kant ouders die amper tijd hadden om te protesteren tegen de teloorgang van hun opvang, ze moesten immers werken. Dat was allicht ook niet het soort vrijheid dat de topambtenaar voor ogen had, maar hij maakte het wel mogelijk. De ambtenaar in kwestie heet overigens Eric Wiebes en is tegenwoordig staatssecretaris van Financiën.

Willem Trommel en Ingrid Robeyns draaien het argument daarom allebei op hun eigen manier om in dit boek: als we meer nadenken over ‘intrinsieke waarden’, over wat we precies goede zorg of goed onderwijs vinden, en niet meer alleen sturen op ‘extrinsieke waarden’ zoals efficiency en resultaat, dan hoeven we niet bang te zijn dat iedereen zich alleen maar druk maakt om gelijke rechten, dat mensen alsmaar aan het claimen slaan. Een billijke behandeling zal in de plaats komen voor de fictie van de gelijke behandeling van vroeger en de fictie van de eerlijke behandeling van de participatiesamenleving. En het staat zeker niet vast dat de veranderingen die samenhangen met de participatiesamenleving dit dichterbij brengen, dat laat Margo Trappenburg wel zien. Het keukentafelgesprek, waarin mensen met vertegenwoordigers van de lokale overheid en zorginstellingen bespreken op welke manier ze hulp in het dagelijks leven krijgen, kan net zo goed bevrijdend als disciplinerend werken wanneer niet ondubbelzinnig vaststaat dat iedereen altijd recht heeft op fatsoenlijke ondersteuning. Wanneer huishoudelijke hulp voor alleenstaande ouderen een aalmoes wordt, wanneer een gesprek met een psychiater of psycholoog voor een ontspoorde jongere een gift wordt, wanneer je dankbaar moet zijn dat er tijd is om naar je luisteren, dan kun je de mensen die het betreft onmogelijk vertellen dat ze zojuist vrijer zijn geworden. Vrijheid gaat hier dus over waardigheid en fatsoen, over de mogelijkheden je medeburgers recht in de ogen te zien.

Humanisering

Dan is er nog de vrijheid in het kapitalisme. De onderkant van de samenleving heeft over het geheel genomen geprofiteerd van economische groei; de koopkracht van de mensen met de laagste inkomens is nu beduidend hoger dan honderd, laat staan tweehonderd jaar geleden. Maar dat ging niet zomaar. Het was mede dankzij de correcties van de sociaal-democratie dat de belofte van vrijheid door ondernemingszin voor meer mensen toegankelijk werd. Dankzij, in de woorden van Marnix Krop in dit boek, de democratisering, humanisering en socialisering van het kapitalisme. Het temmen van de markt is nog altijd een wezenlijke taak van links en het is

niet overdreven om te stellen dat er werk aan de winkel is. Dat blijkt wel uit de stukken van onder meer Merijn Oudenampsen, Erik Huizer en Rens van Tilburg in dit boek.

Er is een betekenisvolle kloof aan het ontstaan tussen mensen met en mensen zonder bezit, zoveel is duidelijk geworden na het debat rond het boek van Thomas Piketty. Het beperken van de toenemende ongelijkheid, zoals Oudenampsen betoogt, is in dat verband een bescherming van de vrijheid, omdat te grote ongelijkheid het gezag van de politieke instituties, en daarmee uiteindelijk de democratie, aantast. We moeten daarbij niet binnen de bestaande verhoudingen denken maar daarbuiten, stelt Oudenampsen, en hij citeert doodleuk Wim Kok, die in zijn Den Uyl-lezing stelde dat wie uitsluitend uit het bestaande zijn normen afleidt, het vermogen mist de werkelijkheid te beïnvloeden. Het is tijd voor een decennia durende campagne om de tijdgeest te vormen, concludeert Oudenampsen daarom.

Rens van Tilburg ageert tegen het biefstuksocialisme: nog meer werken voor nog meer bezit, dat gaat niemand gelukkiger maken; de afgelopen decennia hebben wel bewezen hoe ongelijk de resultaten van de daardoor gerealiseerde groei zijn verdeeld. Waar ondernemingen zich door fusies konden en kunnen bundelen, hadden werknemers de afgelopen decennia een stuk minder onderhandelingskracht dan voorheen, en genoten ze daarmee minder vrijheid. Links moet zich daarom bevrijden van het simplisme van de materiële rijkdom – de kiezer wil een andere vrijheid, die van leefbaarheid, zingeving en zorgzaamheid. Dat vereist in de eerste plaats dat nationale overheden weer de ruimte krijgen om de eigen economie te reguleren en dergelijke afspraken vooral ook internationaal te maken. De markt is een nuttig instrument, maar ook niet meer dan dat. Voor de morele afwegingen en inkadering van de markt is het primaat van de politiek een vereiste.

Een voorbeeld daarvan zijn de digitale media. Die hebben nog altijd het aura van onbevleetheid, alsof het web en de smartphone een onbevooroordeelde en transparante wereld vormen waarop enkel liefdadigheidswerk wordt verricht. Niets is minder waar. Dat blijkt wel uit de praktijken van een taxibedrijf als Uber, dat werknemers nog maar amper een fatsoenlijk loon biedt en zijn strategie verkoopt alsof het de verlossing uit het kwaad is. Het blijkt ook uit het dwangmatig spioneren (mede namens de overheid)

van ondernemingen als Google. Zonder goed bestuur, betoogt Erik Huizer, ontspoord het wereldwijde web binnenkort in gebalkaniseerde onderwerelden, met een Russische, een Chinese en wie weet ook wel verschillende westerse afdelingen, omdat de manier waarop de Amerikaanse overheid over vrijheid nadenkt misschien ook weer net niet de onze is.

Het zijn kwesties die allemaal om politieke antwoorden vragen, waarin vrijheid iets anders betekent dan vrijheid om te ondernemen of vrijheid voor het eigen volk. Het gaat om de infusie van intrinsieke waarden in de economie, over wat goed is en wat nodig is in de economie. Dat loopt van de uren die we willen werken en wat we in die uren willen doen, tot het debat over hoe we willen dat de verhoudingen tussen landen en regio's eruitzien; alleen gebaseerd op hoe handel het beste verloopt, of ook op de overtuiging dat herverdeling van productie goed is voor de bevolking van de wereld en voor de gezondheid van de wereld. Zodat de menselijke maat ondubbelzinnig meeweegt in de vormgeving van onze economie. Het is in dat perspectief geen vrijheid om grenzen te laten bepalen door wat de markt eist, het is vrijheid om de markt te vertellen op welke manieren die aan welzijn kan bijdragen. Daar is van het verre tot het recente verleden veel goeds mee bereikt, er is geen reden ermee te stoppen.

Vrijheid voorleven in de politiek, vormgeven in de verzorgingsstaat en bevechten op het kapitalisme – het zijn contouren voor een nieuwe vrijheid die op uiteenlopende plekken al wel vormgegeven wordt, maar die meer biedt dan extra spullen of extra traditie en die daarom meer aandacht verdient. Contra de begeerte die ons bij vlagen in de greep krijgt, brengt die nieuwe vrijheid kritische burgers. Contra al te doelmatig en efficiënt en individualiserend beleid, zet die nieuwe vrijheid gemeenschappen en hun waarden centraal. Contra de cultuur die ons vertelt dat we allemaal Nederlandse en buitengewoon bijzondere individuen moeten worden, laat de nieuwe vrijheid zien dat je dat toch echt samen moet doen, je uniek voelen, en contra de cultuur die kritiek wil onderdrukken, stroopt ze keer op keer de mouwen op.

LITERATUUR

- Blokland, Hans (2005) 'Op weg naar het einde van onze cultuur: sociaaldemocratie in de moderne tijd'. In: Becker, F. & W. van Hennekeler (red.), *Cultuurpolitiek*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Dahrendorf, Ralf (1999) 'Whatever happened to liberty?' *New Statesman*, September 6, 1999.
- Duyvendak, Jan Willem & Menno Hurenkamp (red.) (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- The Economist (2013) *A crisis of culture. Valuing ethics and knowledge in financial services*. Report from the Economist Intelligence Unit.
- Financial Times (2013) 'Belong. Introducing the oldest and most trusted citizenship by investment programs in the world'. Advertising Feature.
- Hurenkamp, Menno & Monique Kremer (red.) (2005) *Vrijheid verplicht. Over tevredenheid en de grenzen van keuzevrijheid*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wiebes, Eric (2005) 'Ook consument die niet kiest heeft baat bij keuzevrijheid'. *de Volkskrant*, 12 november 2005

Noten

I Anders denken over vrijheid

Postliberalisme is het antwoord op populisme

RENÉ CUPERUS

1. Anthony Giddens (2014) 'Between immortality and armageddon. Living in a high opportunity, high risk society', *Durham Castle Lecture Series* 2014-15.
2. Zie ook Margriet Oostveen (2013) *Knus. Nederland op zoek naar zichzelf, over 'Nederland tussen samenzucht en saamhorigheid'*.
3. Zie voor een diepgravende analyse van moderne vrijheid: Rutger Claassen (2011) *Het huis van de vrijheid. Een politieke filosofie voor vandaag*.
4. Colin Crouch (2011) *The strange non-death of neo-liberalism*.
5. Zie voor een belangrijke analyse van de begrippen instrumentele versus substantiële rationaliteit: Hans Blokland (2001) *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter*.
6. Ewald Engelen (2014) *De schaduwelite voor en na de crisis. Niet geleerd, niets vergeten*, p. 24-26.
7. Colin Crouch (2011) *The strange non-death of neo-liberalism*.
8. M. Campbell (2012) 'Battle of the Vampire and the Volcano. France's National Front and the hard left are trading insults in a key fight in today's election', *The Sunday Times*, 10 juni 2012.
9. Z. Bauman (2000) *Liquid modernity*.
10. Interview M. Sandel in *De Groene Amsterdammer*, 30 juni 2010.
11. Zie hierover ook: Paul Collier, *Immigration's 'dark side': a challenge for the left*, Policy Network, 5 December 2014.
12. David Goodhart, 'The big divide that politicians ignore', *The Independent on Sunday*, 9 February 2014. Zie ook: David Goodhart, *A postliberal future?*, www.demos.co.uk.

13. David Goodhart heeft in een nog niet gepubliceerde paper, 'The case for a popular liberalism', een ander begrippenpaar uitgetest: 'Two liberalisms: metropolitan liberalism versus popular liberalism', waarbij *popular liberalism* dan een substituut zou zijn voor *postliberalism*. In het Nederlands is dat begrip evenwel niet goed bruikbaar.
14. Zie: R. Cuperus, "'Pikettymania" and meritocratic Darwinism. The inequality debate in the Netherlands', *State of the Left*, Policy Network, November 2014.
15. David Goodhart, *A postliberal future?*, p. 7.
16. David Goodhart, *A postliberal future?*, p. 11. Men zou het postliberalisme enigszins verwant kunnen noemen aan de liberalismekritiek van het communitarisme uit de jaren tachtig. Zie: Mark Bovens (1998) 'Het communitarisme als catch-all stroming'. In: Bovens, M., H. Pellikaan & M. Trappenburg (red.) *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, p. 146-165.
17. René Cuperus & Bert Ummelen, 'Terug naar domineesland', *Socialisme & Democratie*, 2, 2014. Tevens gepubliceerd in *Trouw*, 12 april 2014.
18. Tweet van Phillip Blond.
19. Zie ook: René Cuperus (2014) 'How to avoid the autumn of democracy? Fake democracies and democratic exhaustion'. In: Wiersma, J.M., E. Stetter & S. Schublach (eds.) *Problems of representative democracy in Europe. A challenge for progressives*, p. 33-47. En: René Cuperus (2014) 'Voorwoord'. In: Rijpkema, Bastiaan & Paul Cliteur (red.) *Wat te doen met anti-democratische partijen? De oratie van George van den Bergh uit 1936*.
20. David van Reybrouck (2013) *Tegen verkiezingen*.
21. Ross McKibbin, 'Labour vanishes', *London Review of Books*, 36, 22, 20 November 2014.
22. Zie: Paul Collier, Immigration's 'dark side': a challenge for the left, Policy Network, 5 December 2014
23. David Goodhart, *A postliberal future?*, p. 16.
24. David Cameron's EU speech, 28-11-2014.
25. Ibidem, p. 21.

Mijn vrijheid is van ons

MARK ELCHARDUS

1. Voor voorbeelden van dat proces, zie: Rutherford (2004), Lamont, Kaufman & Moody (2000), Carey (1969), Cancian & Gordon (1988), Gullestad (1996), Buchmann & Eisner (1997), Rutherford (2009) en Thomson (1989).
2. Radicaler, maar niet meteen echt overtuigend, is de stelling van Thunman (2012), die op basis van kwalitatief onderzoek tot het besluit komt dat veel burn-outs dienen te worden beschouwd als een gevolg van het nastreven van zelfverwezenlijking via het werk.

Vegasocialisme

RENS VAN TILBURG

1. C. Perez (2002) *Technological revolutions and financial capital. The dynamics of bubbles and golden ages.*
2. M. Mazzucato (2013) *The entrepreneurial state.*
3. D. Graeber (2011) *Debt. The first 5,000 years.*
4. R. van Tilburg, 'Het overgewichtprobleem van de Nederlandse bankensector en aanvullende afslanktips', *Tijdschrift Politieke Economie*, 2013.
5. European Shadow Financial Regulatory Committee (2014) *Complexity and credibility in the single resolution mechanism.*
6. T. Piketty (2014) *Capital in the twenty-first century.*
7. J. Stiglitz (2012) *The price of inequality. How today's divided society endangers our future.*
8. C. Goodhart & P. Erfurth (2014) *Monetary policy and long-term trends.*
9. Cok Vrooman, Stella Hoff, Ferdie Otten (e.a.) (2014) *Armoedesignalement 2014.* SCP/CBS.
10. Ibidem.
11. R. van Tilburg & F. Weyzig (2014) *Een schuldbewust land.*
12. J. Stiglitz, A. Sen & J.P. Fitoussi (2009) *Commission on the measurement of economic performance and social progress.*
13. F. de Waal, *Van nature goed* (1996) en *Een tijd voor empathie* (2014).

14. M.B. ter Borg (2005) *Zineconomie*.
15. Stichting Natuur en Milieu, 'Flexi-wat?', flexitarier.nl/flexi-wat/
16. J. Rifkin (2014) *The zero marginal cost society*.
17. R. Bregman, 'Waarom vuilnismannen meer verdienen dan bankiers', *De Correspondent*, 29 oktober 2014.
18. D. Graeber (2013) *On the phenomenon of bullshit jobs*.
19. J. Frederik, 'Waarom Nederland weer een ouderwetse Postbank nodig heeft', *De Correspondent*, 15 juli 2014.

In de boksring van de vrijheid: Den Uyl versus Hayek

MERIJN OUDENAMPSEN

1. Friedrich Hayek is een belangrijke aanwezigheid in de publicaties van de TeldersStichting uit de afgelopen twintig jaar. Verschillende partijleiders van de VVD, waaronder Bolkestein en Rutte, hebben aangegeven door zijn denken te zijn geïnspireerd.
2. Plancommissie van de Partij van de Arbeid (1951) *De weg naar vrijheid*. Een socialistisch perspectief, p. 8.
3. Er wordt in *De weg naar vrijheid* een paragraaf besteed aan het bekritisieren van de 'neo-liberale oplossing' (vrij uitzonderlijk, want verder komen er geen andere politieke stromingen aan bod in het plan). Dat neoliberalisme wordt als volgt gedefinieerd: 'Deze politiek bedoelt de volledige vrijheid van concurrentie te herstellen door het liquideren van de bestaande overheidsbemoeiing met het economisch leven en van de economische machtsconcentraties. Het overheidsingrijpen is volgens deze opvattingen uitsluitend aanvaardbaar waar het is gericht op het verwerklijken van volledige concurrentie.' De kritiek luidt dat een dergelijk overheidsingrijpen 'uitermate omslachtig en ingewikkeld zou moeten zijn' en minstens even omvangrijk als de keynesiaanse economische planning. Zie: *De weg naar vrijheid*, p. 54-55.
4. Keynes zou in de conclusie van zijn *General theory* op vergelijkbare wijze *laissez faire* met oorlog verbinden: 'Oorlog heeft verscheidene oorzaken. Dictators en dergelijke, aan wie de oorlog – of het vooruitzicht daarop –

- een plezierige vorm van opwinding biedt, vinden het makkelijk om in te werken op de natuurlijke oorlogszuchtigheid van hun volk. Maar buiten dat, zijn het de economische oorzaken van oorlog, die hen helpen het vuur aan te wakkeren, namelijk de bevolkingsdruk en de concurrentiestrijd om de verovering van markten. Het is de laatste factor die waarschijnlijk een overheersende rol speelde in de negentiende eeuw, en dat opnieuw kan doen, dat is pertinent voor deze discussie' (J.M. Keynes (1936) *The general theory of interest, employment and money*, p. 233).
5. Voor meer over deze fascinerende episode zie de bijzonder geslaagde ideeëngeschiedenis van het neoliberalisme door Jamie Peck: J. Peck (2010) *Constructions of neoliberal reason*, Oxford. En dan in het bijzonder het tweede hoofdstuk, dat het levensparcours van Polanyi en Hayek in onderlinge samenhang beschrijft. Zie ook: R. Hull (2007) 'The great lie. Markets, freedom and knowledge'. In: Plehwe, D., B. Walpen & G. Neunhöffer (red.) *Neoliberal hegemony. A global critique*, p. 141-156. En: P. Mirowski & D. Plehwe (red.) (2009) *The road from Mont Pelerin. The making of the neoliberal thought collective*, Cambridge.
 6. Pieter Oud, 'Socialistische vrijheid is gelijk aan die van het onmondige kind in de hoede van een welmenende vader', *Vrijheid en Democratie*, 3 mei 1952. Dat zijn toespraak ook zo werd begrepen, blijkt uit de scherpe reactie van Romme, politiek leider van de katholieken (KVP): 'Wij geloven dat ook het neo-liberalisme een dwaling is.' In tegenstelling tot Duitsland – waar de neoliberalen na de oorlog aan de macht komen onder Ludwig Erhard – faalt de doorbraak van het neoliberalisme in Nederland. De voornaamste reden lijkt de afkeer te zijn van de confessionelen voor de neoliberale idee van de seculiere staat gericht op het afbreken van monopolies en het implementeren van marktwerking. De vrees was dat het door confessionelen zo gekoesterde maatschappelijk middenveld in het gedrang zou komen: 'ook het neo-liberalisme bouwt de samenleving op de twee pijlers van individu en staat. (...) Naar onze mening is alleen een netwerk van zelfstandige publiekrechtelijke organisaties bij machte, de zelfwerkzaamheid van de mens tot haar rechtmatige gelding te doen komen en de Staat binnen de perken te houden van zijn eigenlijke taak' (*Nieuwsblad van het Noorden*, dinsdag 29 april 1952).

7. Pieter Oud, 'Socialistische vrijheid is gelijk aan die van het onmondige kind in de hoede van een welmenende vader'.
8. G.A. de Ridder, 'Dirigisme of vrijheid. Het gaat tenslotte om de vraag: "Wat dunkt U van de mens?"', *Vrijheid en Democratie*, 28 februari 1953.
9. *De weg naar vrijheid*, p. 13-14.
10. *De weg naar vrijheid*, p. 8.
11. Dit en voorgaande citaten uit deze alinea: Pieter Oud, 'Socialistische vrijheid is gelijk aan die van het onmondige kind in de hoede van een welmenende vader'. Een fraai detail: aan het einde vermeldt de tekst een 'langdurig applaus uitgroeiend tot een ovatie, welke de spreker staande werd gebracht'.
12. A. Bleich (2008) Joop Den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer, p. 125.
13. J.M. den Uyl (1978) *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, p. 77. Anders gezegd: 'Het is het noodlot van het liberalisme in deze tijd dat het, ook waar het anders zou willen, het conservatisme onvermijdelijk versterkt' (p. 76).
14. J.M. den Uyl, 'De smalle marge van democratische politiek', *Socialisme & Democratie*, 7, 1970. Zelfs een conservatieve meerderheid – de derde macht van Oud – werd door Den Uyl verwelkomd: 'Een doorbraak naar rechts, het ontstaan van een conservatieve concentratie, zou immers de doorbraak van de PvdA in de hand werken, door de aandacht van honderdeneen bijzaken op de hoofdzaak te richten.' In De toekomst onder ogen zien uit 1978 zoekt Den Uyl nog immer naar 'een meerderheid voor een progressief beleid' en waarschuwt hij voor de onherkenbaarheid die zou volgen uit 'coalities met het midden of zelfs rechts daarvan' (p. 242).
15. G.A. de Ridder, 'Waar het om gaat', *Vrijheid en Democratie*, 26 april 1952.
16. F.A. Hayek (1944) *The road to serfdom*, p. 14.
17. *The road to serfdom*, p. 27.
18. A.A.M. Kinneking (1988) *Liberalisme: een speurtocht naar filosofische grondslagen*, p. 55.
19. F.A. Hayek, *The road to serfdom*, p. 43. Mannheim wordt een aantal keer expliciet genoemd en dient als belangrijkste opponent in het boek.
20. *The road to serfdom*, p. 74.
21. Er zijn in totaal 39 deelnemers, waaronder industriëlen, politici en

- journalisten maar bovenal academici en met name economen. De kerngroep had al uitgebreid contact sinds de jaren dertig. De belangrijkste aanwezigen zijn Walter Eucken (Freiburger Schule), Milton Friedman (Chicago School), Friedrich August von Hayek (LSE), Bertrand de Jouvenel (Parijs), Frank H. Knight (Chicago School), Fritz Machlup (Oostenrijkse School), Ludwig von Mises (Oostenrijkse School), Karl R. Popper (LSE), William E. Rappard (Genève), Lionel Robbins (LSE), Wilhelm Röpke (Freiburger Schule) en George J. Stigler (Chicago School). Zie: B. Walpen (2004) *Der Plan, das Planen zu beenden*, p. 48.
22. Het begrip zou op vergelijkbare neutrale of positieve wijze gebruikt worden door MPS-leden als Milton Friedman, Ludwig von Mises, Walter Eucken, Jacques Rueff, Ludwig Erhard, Albert Hunold, Alfred Müller-Armack, Wilhelm Röpke en Alexander Rüstow. Zie: B. Walpen (2004) *Der Plan, das Planen zu beenden*, p. 48.
 23. J.M. Keynes, *The general theory of interest, employment and money*, p. 242.
 24. Dit en voorgaand citaat: F.A. Hayek, *The road to serfdom*, p. 128-129.
 25. K. Popper, 'The communist road to self-enslavement', *Cato Policy Report*, 14, 3, mei-juni 1992, p. 10.
 26. M. Foucault (2008) *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France*, p. 107.
 27. Dit strategische idee van de natuurlijkheid van de markt gaat zo ver bij Hayek dat zelfs bij de noodzaak tot het accepteren van een baan vanwege dreigende hongerdood er sprake is van vrijheid en niet van dwang. Want deze omstandigheden zouden niet anders zijn dan die van een natuurramp. Zie: F.A. Hayek (1960) *The constitution of liberty*, p. 204.
 28. F.A. Hayek, *The constitution of liberty*, p. 13-14.
 29. Dit en voorgaand citaat: C. Robin (2011) *The reactionary mind. Conservatism from Edmund Burke to Sarah Palin*, p. 74-75.
 30. F.A. Hayek, 'The dangers to personal liberty', *The Times*, 11 juli 1978.
 31. F.A. Hayek, *The road to serfdom*, p. 73-74. Dit is waar mijn Hayek-lezing afwijkt van die van Hans Achterhuis. Voor Achterhuis is het utopische karakter van het denken van Hayek het probleem, volgens de formule van de utopische goede bedoelingen met onbedoelde uitkomsten. Het probleem is echter dat de opschorting van de democratie geen onbe-

- doelde uitkomst is voor Hayek. Ironisch genoeg komt het thema van de utopische goede bedoelingen met de onbedoelde uitkomsten dat Achterhuis al decennia verwoordt voort uit de kritiek op het socialisme die Hayek en Popper samen hebben ontwikkeld. Het is alleen minder van toepassing op het neoliberalisme zelf.
32. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 42.
 33. *Inzicht en uitzicht*, p. 42.
 34. *Inzicht en uitzicht*, p. 80.
 35. *De weg naar vrijheid*, p. 9.
 36. *De weg naar vrijheid*, p. 14.
 37. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 42.
 38. A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*, p. 152.
 39. In kort tijdsbestek zou Paul Kalma zich echter ontwikkelen tot belangrijkste criticus van de verzakelijking van de PvdA, via publicaties als *Links, rechts en de vooruitgang* (2004) en *Makke schapen* (2012).
 40. Wim Kok, 'We laten niemand los', *Den Uyl-lezing 11 december 1995*.
 41. J. Schumpeter, 'The march into socialism', *American Economic Review*, nr. 40, 2, 1950, p. 446-456.
 42. 'The march into socialism', p. 450.
 43. 'The march into socialism', p. 448.
 44. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 29. Den Uyl zou hier later nog dieper op ingaan: 'Het [socialisme] heeft drijfveren en doeleinden, die voortvloeien uit zijn historische wording, verdediging van het zwakke, het opkomen van onderliggenden en laatstgekomenen, het verwerklijken van gelijkwaardigheid en het praktiseren van vrijheid. Het heeft een duidelijk herkenbaar eigen ethos, maar zijn maatschappijbeschouwing is vatbaar voor wijzigingen op grond van nadere ontleding' (p. 92).
 45. *De weg naar vrijheid*, p. 9.
 46. K. Mannheim (1936) *Ideology and utopia. An introduction to the sociology of knowledge*, p. 173.
 47. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 42-43. Deze passage wordt ook aangehaald in de Den Uyl-lezing van Wim Kok, wat in zijn geheel genomen een opmerkelijk inconsistente tekst is: 'In de persoon van Den Uyl weerspiegelt zich het dilemma dat onze beweging vanaf haar oprichting heeft

begeleid: de spanning tussen droom en daad, ideaal en werkelijkheid, ideaal en ideologie. Ik betrek hier de stelling dat wie uitsluitend uit het bestaande zijn normen, zijn interpretatie van de werkelijkheid afleidt, het vermogen mist de werkelijkheid te beïnvloeden. Wie omgekeerd de bestaande werkelijkheid uitsluitend ziet als een ongemakkelijk gegeven dat niet zou mogen bestaan – en derhalve binnen de kortste keren moet plaatsmaken voor een niet-gekend ideaal – maakt mens en maatschappij ondergeschikt aan de tucht van de droom.’ Maar Kok valt vervolgens terug op een platte, eenzijdige visie als hij een ‘definitief afscheid van de socialistische ideologie’ bepleit, zonder te vermelden – of te begrijpen – wat deze ideologie eigenlijk inhoudt.

48. K. Mannheim (1950) *Freedom, power and democratic planning*, p. 31.
49. ‘Popper structured his critique of holistic planning around Mannheim’s Man and Society in an Age of Reconstruction.’ Zie: M.H. Hacohen (2000) *Karl Popper - The formative years, 1902-1945: Politics and philosophy in interwar Vienna*, p. 483.
50. *De weg naar vrijheid*, p. 8. Interessant is ook de repliek van Den Uyl op degenen die de vaagheid van *De weg naar vrijheid* bekritiseerden: ‘In zijn repliek betoogde Den Uyl dat onzekerheid juist kenmerkend was voor democratische planning. Het kon ook altijd anders, alternatieven moesten mogelijk zijn. “Planning betekent ontleding van de ontwikkeling, het stellen van de desiderata en een afweging van de mogelijkheden en dat alles zo concreet en quantitatief mogelijk”’ (A. Bleich, *Joop den Uyl*, p. 153).
51. J.M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, p. 39.
52. Het neoliberalisme zou in de jaren tachtig theoretisch worden uitgewerkt in TeldersStichting-publicaties zoals *Liberalisme en politieke economie* (1985) en *Liberalisme: een speurtocht naar filosofische grondslagen* (1988). De belangrijkste auteur van deze studies is Kinneging, niet geheel ontovallig de toenmalige tekstschrijver van Bolkestein. In de jaren negentig zou er binnen de PvdA een neoliberale stroming opkomen waarvan de inaugurele rede *Is de econoom een vijand van het volk?* (1992) van Rick van der Ploeg een van de meest expliciete uitingen is. (Het antwoord op de vraag uit de titel kan na het lezen van de rede overigens bevestigend beantwoord worden.)

53. W. Bos, 'Zoeken na(ar) Paars', *Socialisme & Democratie*, 1, 2002, p. 62.
54. J. Bussemaker & R. van der Ploeg (red.) (2002) *Leven na Paars? Linkse visies op de Derde Weg*, Amsterdam.
55. W. Bos, 'Zoeken na(ar) Paars', p. 64. De opkomst van de Derde Weg is gelijk opgegaan met de overschakeling naar de zogeheten campagne-partij, waarover Bart Tromp op doortastende wijze heeft geschreven.
56. Door Paul Kalma in *Het socialisme op sterk water* (1988) indertijd beschreven 'als dekmantel voor, meer of minder afgewogen, bezuinigingen' (p. 19).
57. Aan auteur voorgelegd
58. De grote invloed van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten op het derdewegdenken speelt hier waarschijnlijk een grote rol. In die landen is het politieke midden essentieel voor een verkiezingsoverwinning. In het Nederlandse systeem van evenredige vertegenwoordiging is dat veel minder van toepassing.
59. Wouter Bos, 'Pronk, Den Uyl, de koers en de beginselen', *Socialisme & Democratie*, 1-2, 2008.
60. Wim Kok, 'We laten niemand los', *Den Uyl-lezing 1995*, p. 1.

Vrijheid moet je kunnen

INGRID ROBEYNS

1. Voor een politiek-filosofisch argument dat dit een onacceptabele situatie was (en mogelijk nog steeds is), zie: Ingrid Robeyns, 'De autonomie van de barendende vrouw', *Filosofie en Praktijk*, 28, 3, 2007, p. 33-36.
2. P. Pettit, 'Agency-freedom and option-freedom', *Journal of Theoretical Politics*, 15, 4, 2003, p. 387-403.
3. Voor een recente uiteenzetting van zijn *capability*-benadering binnen de context van zijn rechtvaardigheidsdenken, zie: Amartya Sen (2010) *The idea of justice*, in het Nederlands gepubliceerd door uitgeverij Lemniscaat als *Het idee van rechtvaardigheid*.
4. Amartya Sen (1980) 'Equality of what?' In: McMurrin, S. (ed.) *The Tanner lectures on human values*.
5. Voor de plannen die het huidige kabinet heeft met de Nederlandse

- universiteiten, zie: Ministerie van OCW (2014) *Wetenschapsvisie 2025. Keuzes voor de toekomst*. Voor analyse en kritiek van deze utilitaristische tendensen in het wetenschapsbeleid, zie bijvoorbeeld: Stefan Collini (2012) *What are universities for?*
6. Robert M. Hutchins, 'The freedom of the university', *Ethics*, 61, 2, 1951, p. 95-104.
 7. Ingrid Robeyns, 'Minister Bussemaker, beperk wetenschap niet tot economisch nut', *de Volkskrant*, 13 september 2013.
 8. Erika de Visser e.a. (2011) *Overheidsingrepen in de energiemarkt*, p. 107.
 9. IPCC (2014) *Climate change 2014. Impacts, adaptation, and vulnerability. Summary for policy makers*.

II Vrijheid in Nederland

Vrijheid in soorten en maten

HANS BOUTELLIER

1. Denk aan *On liberty* van John Stuart Mill en *Two freedoms* van Isaiah Berlin.
2. Een oplossing in de lijn van het neopragmatisme van Richard Rorty (1989).
3. Deze paragraaf is gebaseerd op Boutellier, Van Wonderen e.a. (2012).
4. Vergelijk het begrip 'mimesis' van Girard (1961).
5. Zygmunt Bauman schreef diverse boeken met het begrip 'liquid' in de titel. Het basiswerk is het boek over 'liquid modernity' (2000), waarin consumentisme en onzekerheid een hoofdrol spelen.
6. De voorkeursterm die minister Van der Laan introduceerde in zijn brief over integratie aan de Tweede Kamer (Minister van WWI 2009). Ik gebruik de diverse termen die hiervoor in omloop zijn door elkaar, omdat ze geen van alle geschikt zijn.
7. Het iconische artikel van Paul Scheffer in *NRC-Handelsblad*.
8. Dit standpunt werd omstandig beargumenteerd in het WRR-rapport over de Nederlandse identiteit (WRR 2007), dat zij in ontvangst nam.

9. Het aantal leerplichtige schoolverlaters is overigens gedaald van 5,5 in 2002 tot 2,7% in 2012 (CBS-cijfers).
10. Om die reden heb ik gepleit voor een preambule op de Grondwet, waarin juist de bescherming van de pluriformiteit centraal staat (Boutellier 2008).
11. Onlangs omstandig beargumenteerd door Achterhuis & Koning (2014).

De (on)vrije volksvertegenwoordiger

MYRTHE HILKENS

1. Zie: Parlement & Politiek, www.parlement.com.
2. J.M. de Meij & I.C. van der Vlies (2004) *Inleiding tot het Staatsrecht en het Bestuursrecht*.
3. G. van Es, 'Aaien en slaan. Parlement gruwet van trivialisering in de politieke journalistiek', *NRC Handelsblad*, 21-1-2001.
4. H. van Gunsteren, 'De democratie verschrompelt nu het aanzien van de politiek daalt', *Trouw*, 2-1-1999.
5. Zie: www.geenstijl.nl/mt/archieven/2014/11/goedemorgen_mei_li_vos.html.

De opkomst van het IKEA-principe

MARGO TRAPPENBURG

1. Zie: www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/toespraken/2014/09/29/robotisering-kansen-voor-morgen-toespraak-van-minister-asscher-tijdens-het-szw-congres-op-29-9-2014.html.
2. Zie: www.marxists.org/nederlands/marx-ngels/1845/duitse_ideologie/#De_opheffing_van_de_arbeidsdeling.
3. Margo Trappenburg (2009) *Actieve solidariteit*, oratie UvA, Vossius Pers, Amsterdam 2009

De clash tussen vrijheid en gelijkheid in het onderwijs

BRAM MELLINK

1. *Het Schoolblad*, 8 januari 1970, p. 6-7.
2. Ibidem.
3. *Het Schoolblad*, 2 november 1972, p. 787.
4. Zelfs toen Ronald Plasterk in 2008 als minister van Onderwijs aangaf dat aan 'de mammoettanker een andere koers' werd gegeven, een uitdrukking van zijn partijgenoot Jos van Kemenade, haastte de minister eraan toe te voegen dat hij nadrukkelijk géén middenschool wilde. Maar zelfs de implicatie dat iemand de mammoettanker aanstuurde, ging de Kamer al te ver. Vgl.: 'Revolutie in onderwijs blijft binnen grenzen', *NRC Handelsblad*, 12 december 2008.
5. *Inzicht*, september 1972, p. 4.
6. Ph.J. Idenburg (1958) *De sleutelmacht der school. Mededelingen van het Nutsseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam*, no. 63, p. 11.
7. E. Jonker (1988) *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, p. 138; A.D. de Groot (1966) *Vijven en zessen. Cijfers en beslissingen: het selectieproces in ons onderwijs*, p. v.
8. *Het Katholieke Schoolblad*, 5 september 1970, p. 749.
9. L. van Gelder (1972) 'Nieuwe doelstellingen, nieuwe structuren'. In: *Middenschool in resonans. Verslag van de resonansbijeenkomst over de middenschool c.q. het geïntegreerd voortgezet onderwijs, gehouden op initiatief van de minister van Onderwijs en Wetenschappelijk mr. C. van Veen op 22 februari 1972 in het Concertgebouw te 's-Gravenhage*, p. 27.
10. L. van Gelder, 'Nieuwe doelstellingen, nieuwe structuren', p. 27; *Het Schoolblad*, 2 maart 1972, p. 167.
11. Geciteerd in: *PCBO-blad*, [ca. oktober 1973], p. 1578.
12. Ibidem.
13. *Het Katholieke Schoolblad*, 3 november 1973, p. 701.
14. *Het Schoolblad*, 10 januari 1974, p. 9-10.
15. Ibidem, p. 10.
16. *Het Schoolblad*, 3 mei 1973, p. 317.

17. *Het Schoolblad*, 23 oktober 1975, p. 23.
18. *Inzicht*, december 1973, p. 32.
19. *Inzicht*, maart 1974, p. 30.
20. Ibidem.
21. *Het Katholieke Schoolblad*, 4 oktober 1975, p. 7; *Het Schoolblad*, 4 april 1974, p. 265; geciteerd in: *Inkom*, [ca. april 1975], p. 118.
22. J.A. van Kemenade (1974) *Plannen en uitgangspunten over de middenschool. Rede van de minister van Onderwijs en Wetenschappen dr. J.A. van Kemenade voor het zomercongres van de J.O.V.D. te Meppel, 8 juni 1974*, p. 18.
23. J.A. van Kemenade, *Plannen en uitgangspunten over de middenschool*, p. 18-20.
24. Vgl. J. Ahlers (2006) 'Een uur televisie en een rotstreek'. In: Schüssler, Ed (red.) *Weg van de middenschool. Dertig jaar na de start van het middenschoolexperiment*, p. 93.
25. *Inzicht*, september 1975, p. 6; *Het Katholieke Schoolblad*, 6 maart 1976, p. 5.
26. Geciteerd in *Inzicht*, september 1975, p. 12.
27. *Het Schoolblad*, 10 juli 1975, p. 8.
28. Geciteerd in *Inzicht*, september 1975, p. 12.
29. H. Knippenberg & W. van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993*, p. 594, 598.
30. Ibidem.
31. Karen Tessel (2008) 'Ander onderwijs met andere doelen. Een analyse van de discussie over de middenschool in Nederland 1965-1985'. Ongepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam, p. 5.
32. Gerrit Geitenbeek & Jan Rupp (1982) *Middenschool en samenleving. Naar een opzet en inhoud van middenschoolonderwijs*, p. 57.
33. J.F. Vos (1981) 'De middenschool in de jaren '80. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen / Subfaculteit der Pedagogische en Andragogische Wetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 18 september 1981'. Inaugurele rede, p. 3.
34. J.F. Vos, 'De middenschool in de jaren '80', p. 4, 8-9.

35. L. van Gelder (1981) *Ervaring en opdracht. Enkele notities over een persoonlijke visie op de onderwijskunde*. Afscheidsrede, p. 17-19.
36. Dit rapport, *Tijd voor onderwijs*, is online te raadplegen op http://www.parlement.com/9291000/d/tk31007_6.pdf (geraadpleegd op 12 oktober 2014). Zie voor het citaat p. 189.
37. *Tijd voor onderwijs*, p. 189.

III Vrijheid in een globaliserende wereld

Aan vrijheid gebonden?

MARNIX KROP

1. Marnix Krop (1987) *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid*. Amsterdam/Deventer: WBS / Van Loghum Slaterus.
2. Francis Fukuyama, 'The end of history?', *The National Interest*, 16, Summer 1989, p. 18. Zie ook: Francis Fukuyama (1992) *The end of history and the last man*. New York: The Free Press. Voor een krachtige weerlegging, zie: Jean-Marie Guéhenno (1993) *La fin de la démocratie*. Parijs: Flammarion.
3. www.freedomhouse.org, *Freedom in the world 2014*.
4. William J. Dobson (2012) *The dictator's learning curve. Tyranny and democracy in the modern world*. Londen: Vintage Books.
5. Marc Jansen (2014) *Grensland. Een geschiedenis van Oekraïne*. Amsterdam: Van Oorschot.
6. Zakaria, Fareed (2003) *The future of freedom. Illiberal democracy at home and abroad*. New York: Norton.
7. Hierover bestaat een uitgebreide literatuur, waarin overigens de vraag soms verschuift van de islam naar de Arabieren. Een klassieke, indringende literaire behandeling van de problematiek van de islam en zijn moeizame omgang met 'westerse verworvenheden', zoals de democratie, is te vinden bij: V.S. Naipaul (1981) *Among the believers. An islamic journey*. New York: Knopf.

8. Susanne Miller (1977) *Das Problem der Freiheit im Sozialismus. Freiheit, Staat und Revolution in der Programmatik der Sozialdemokratie von Lassalle bis zum Revisionismusstreit*. Bonn-Bad Godesberg: Verlag J.H.W. Dietz.

De nieuwe burger in de wereld van inlichtingen- en veiligheidsdiensten

BOB DE GRAAFF

1. Zie bijvoorbeeld: S. Harris, 'Jihadist gains in Iraq blindside American spies. First Crimea, now Iraq. Why does America's \$50 billion intelligence community keep getting taken by surprise?', *Foreign Policy*, 12 juni 2014; M. Whitney, 'What did the White House know? Did Obama know that ISIS planned to invade Iraq?', *Global Research*, 24 juni 2014; 'ISIS Baffling U.S. intelligence agencies', *The Daily Beast*, 14 augustus 2014; S. Gorman & J.E. Barnes, 'U.S. underestimated urgency of Islamic State threat in Iraq', *Wall Street Journal*, 11 augustus 2014; P. Baker, 'Many missteps in assessment of ISIS threat', *The New York Times*, 29 september 2014; M. Hosenball, 'Obama blame of spy agencies over Islamic State's rise draws riposte', *Reuters*, 30 september 2014.
2. M. Daly, 'ISIS leader: "See you in New York"', *The Daily Beast*, 14 juni 2014; T. Arango & E. Schmitt, 'U.S. actions in Iraq fueled rise of a rebel', *The New York Times*, 10 augustus 2014.
3. M. Prothero, 'Europeans say U.S. never briefed them on plot by al Qaida group', *McClatchy News*, 26 september 2014; G. Greenwald & M. Husain, 'The fake terror threat used to justify bombing Syria', *The Intercept*, 28 september 2014; W. Robinson, 'Korosan group will strike U.S. "very, very soon" warns FBI director', *Mail Online*, 6 oktober 2014.
4. M. Rees (2003) *Our final century. Will civilisation survive the twenty-first century?*, p. 3, 70; M. Rees (2014) 'We are in denial about catastrophic risks'. In: J. Brockman (ed.) *What should we be worried about? Real scenarios that keep scientists up at night*, p. 9, 12-13; V. Vinge (2014) 'MADness', In: J. Brockman (ed.) *What should we be worried about? Real scenarios that keep scientists up at night*, p. 7.

5. Zie bijvoorbeeld: B. Dorminey, 'Ebola as ISIS bio-weapon?', *Forbes*, 5 oktober 2014; T. Thornhill, 'Could terrorists turn themselves into Ebola suicide "bombs"? Experts fear jihadists may infect themselves to spread virus in West', *Mail Online*, 9 oktober 2014.
6. B.G.J. de Graaff, 'Waar is de onzichtbare vijand?', *Militaire Spectator*, 181, 1, 2012, p. 14-24, 162; B.G.J. de Graaff (2013) 'Why Kant is wrong. The world on its way to eternal war'. In: H. Amersfoort e.a. (red.) *Moral responsibility & military effectiveness*, NL ARMS, *Netherlands Annual Review of Military Studies* 2013, p. 279-299; B.G.J. de Graaff, 'Forever war?', *Filosofie & Praktijk*, voorjaar 2014, p. 13-23.
7. Vgl.: B. de Graaf (2012) *Ecce homo. Herkenning en registratie in geschiedenis en veiligheidsbeleid*, p. 10-11.
8. G.C. Moreira Moura (2013) *Internet bad neighborhoods*. Enschede: Universiteit Twente.
9. J. Silver-Greenberg, M. Goldstein & N. Perloth, 'JPMorgan Chase hacking affects 76 million households', *The New York Times*, 2 oktober 2014.
10. Zie bijvoorbeeld: J. Steinberg, 'These devices may be spying on you (even in your own home)', *Forbes*, 27 januari 2014; B. van de Weijer, 'Ook u wordt een BN'er', *de Volkskrant*, 12 april 2014; D. Tokmetzis, 'Hoe je onschuldige smartphone bijna je hele leven doorgeeft aan de geheime dienst', *De Correspondent*, 20 december 2013; E. Morozov (2014) "Smart". In: J. Brockman (ed.) *What should we be worried about? Real scenarios that keep scientists up at night*, p. 53-55; J. van het Reve, 'Ik ben in beeld', *de Volkskrant*, 7 september 2013.
11. Zie bijvoorbeeld: M. Persson, 'Politie gebruikt mogelijk omstreden spionagesoftware', *de Volkskrant*, 8 augustus 2014; M. Remie, 'AIVD handelde onrechtmatig bij afluisteroperaties', *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2014; 'Rijkswaterstaat schendt privacy leaserijders', *De Telegraaf*, 11 oktober 2014.
12. B. de Graaff (2010) 'Why continue counterterrorism policies if they are hurting?'. In: M.Ch. Bassiouni & A. Guellali (ed.) *Jihad: challenges to international and domestic law*, p. 249-273.
13. Zie bijvoorbeeld: M. Martijn, 'Vergeet de politiestaat. Welkom in de belastingstaat', *De Correspondent*, 30 september 2014; M. van de Wier,

- ‘Gemeente speelt voor politieagent’, *Trouw*, 29 januari 2014; M. Persson, ‘Burger wordt straks doorgelicht zoals profiel van crimineel wordt opgesteld’, *de Volkskrant*, 1 oktober 2014.
14. Vgl.: B. de Graaf, *Ecce homo*, p. 18; M. Slob & E. Schilte (2014) *Mensenrechten in beweging. Privacy, klimaatverandering en de internationale rechtsorde*, p. 63; B. van de Weijer, ‘Wie ben ik? TNO ging op zoek in mijn 32.272 mails’, *de Volkskrant*, 29 juni 2013; A. Softani & B. Gellman, ‘New documents show how the NSA infers relationships based on mobile location data’, *The Washington Post*, 10 december 2013; N. Singer, ‘Listen to Pandora, and it listens back’, *The New York Times*, 4 januari 2014.
 15. A. Gabbatt, ‘New York woman visited by police after researching pressure cookers online’, *The Guardian*, 1 augustus 2013.
 16. J. Scahill & G. Greenwald, ‘The NSA’s secret role in the U.S. assassination program’, *The Intercept*, 10 februari 2014; B. Garrett, ‘A world run on algorithms?’, *FutureScape*, Washington DC 2013, p. 5.
 17. D. Cole, “‘We kill people based on metadata’”, *The New York Review of Books*, 10 mei 2014. Zie ook: ‘NSA can easily find individuals hidden in metadata-study’, RT, 26 december 2013; *What an IP address can reveal about you. A report prepared by the Technology Analysis Branch of the Office of the Privacy Commissioner of Canada*, May 2013; ‘Opslag metadata geen inbreuk op privacy’, Security.nl, 11 november 2013.
 18. R. Bakhshandeh, M. Samadi, Z. Azimifar & J. Schaeffer (2011) ‘Degrees of separation in social networks’, Fourth Annual Symposium on Combinatorial Search.
 19. F. Furedi (2007) *Invitation to terror. The expanding empire of the unknown*, p. xiv, 5, 77; Ph.B. Heymann (2003) *Terrorism, freedom and security. Winning without war*, p. 135-139; ‘Databank maakt ieder een potentiële terrorist’, *Brabants Dagblad*, 3 December 2008; M. Persson, ‘Burger wordt straks doorgelicht zoals profiel van crimineel wordt opgesteld’, *de Volkskrant*, 1 oktober 2014.
 20. J. Hazevoet, ‘(Op)paspop bespiedt klant. Kledingwinkels uitgerust met spionmodellen’, *Spits*, 22 november 2012.
 21. Vgl.: R. Klausnitzer (2013) *Das Ende des Zufalls. Wie Big Data uns und unser Leben vorhersagbar macht*. Salzburg; P. Tucker (2014) *The naked*

- future. What happens in a world that anticipates your every move?* New York; M. Persson, 'Controle over de toekomst. Digitale gegevens als toekomstvoorspeller', *de Volkskrant*, 15 maart 2014.
22. J. Angwin (2014) *Dragnet nation. A quest for privacy, security, and freedom in a world of relentless surveillance*. New York; K. Cukier & V. Mayer-Schoneberger, 'The rise of big data. How it's changing the way we think about the world', *Foreign Affairs*, 92, 3, mei/juni 2013, p. 28-40; P. Olsthoorn, 'Spionage van knus gluren tot megadataindustrie', *TPO Magazine*, 18 augustus 2014.
 23. Zie bijvoorbeeld: M. Scott, 'German regulator warns Google over collecting users' data', *The New York Times*, 1 oktober 2014; 'Fabrikanten kijken mee op smart-tv', *de Volkskrant*, 29 september 2014.
 24. K. van Teefelen, 'Atlas volgt je overal, zónder cookies', *Trouw*, 8 oktober 2014; P. Tucker, 'The military is already using Facebook to track your mood', *Defense One*, 2 juli 2014; B. Quinn & J. Ball, 'US military studied how to influence Twitter users in Darpa-funded research', *The Guardian*, 8 juli 2014; V. Goel, 'As data overflows online, researchers grapple with ethics', *The New York Times*, 12 augustus 2014.
 25. 'What if Google was an intelligence agency?', *Top Level Telecommunications*, 5 augustus 2014, <http://electrospace.blogspot.be/2014/08/what-if-google-was-intelligence-agency.html>.
 26. Zie bijvoorbeeld: T. Gabriel, 'Shortcuts seen by firm doing security checks', *The New York Times*, 27 september 2013; M. Ravindranath, 'CIA's CIO. Working with private sector can be a "clash of cultures"', *The Washington Post*, 24 juni 2014.
 27. C. Johnston, 'Denied for that loan? Soon you may thank online data collection', *Ars Technica*, 11 oktober 2013.
 28. D. Wiser, 'Seven biggest intelligence failures during the Obama administration', *Washington Free Beacon*, 14 augustus 2014; R. Norton-Taylor, 'Arab spring took British intelligence by surprise, report says', *The Guardian*, 12 juli 2012; S. Waterman, 'NSA chief admits figures on terror plots foiled by snooping are misleading', *Washington Times*, 2 oktober 2013; J. Angwin, 'NSA struggles to make sense of flood of surveillance data', *Wall Street Journal*, 25 december 2013; P. Bergen e.a.

- (2014) *Do NSA's bulk surveillance programs stop terrorists?* Washington DC: New America Foundation.
29. Zie bijvoorbeeld: 'Inlichtingendiensten slachtoffer van grootschalige hack', nutech.nl, 7 augustus 2014; E. van Steenbergen, 'Gemeenten niet goed voorbereid op privacybescherming', *NRC Handelsblad*, 16 augustus 2014; A. Sternstein, 'Pentagon satellite maker ignoring "thousands" of major cyber vulnerabilities', *Defense One*, 26 augustus 2014; 'Brusselse politietoren binnen negen seconden te hacken', *de Volkskrant*, 3 september 2014; 'Onderzoeksraad heeft zelf beveiligingsprobleem', *RTL Nieuws*, 11 september 2014; N. Vanhecke, 'Spionagegeheimen te grabbel gegoooid', *De Standaard*, 27 september 2014; 'Vertrouwelijke stukken gemeente op straat na diefstal iPad', *De Telegraaf*, 11 oktober 2014; C. Bautista, 'Spy agencies compromised by "Epic Turla" cyber espionage operation', *Tech Times*, 9 augustus 2014; J. Menn, 'Former UK spy exec warns NSA tools could fall into criminal hands', *ITnews*, 4 maart 2014; L. Bove, 'Gerecht onderzoekt cyberspionage bij Belgische topbedrijven', *De Tijd*, 27 augustus 2014.
 30. B. Schneier (2012) *Liars & outliers. Enabling the trust that society needs to thrive*. Indianapolis, IN.
 31. Vgl.: F. Gathmann & V. Medick, 'Magazine report angers politicians. Did the CIA plot to kill German citizens?', *Spiegel Online*, 5 januari 2014; 'Germany's deep cooperation with the NSA', *Spiegel Online*, 18 juni 2014; S.S. Smith, 'Two nations, related by fear', *The New York Times*, 13 april 2014; 'Australiërs gedood door drone VS', *de Volkskrant*, 16 april 2014; 'US drone strike in North Waziristan kills Uzbeks, "foreign nationals"', *The Long War Journal*, 25 september 2014.
 32. Zie bijvoorbeeld: P. Baker, E. Schmitt & M.S. Schmidt, 'U.S. captures top suspect in Benghazi siege, Pentagon says', *The New York Times*, 17 juni 2014.
 33. Vgl.: J. Mustapha, 'The Mujahideen in Bosnia: the foreign fighter as cosmopolitical citizen and/or terrorist', *Citizenship studies*, 17, 6-7, 2013, p. 742-755.
 34. B. Wittes, 'The intelligence legitimacy paradox', *lawfareblog.com*, 15 mei 2014.

35. R. de Boer, 'Douchen met kleren aan', *Nederlands Dagblad*, 1 oktober 2014; M. Persson, 'Nederlanders hacken eenvoudig Google Glass', *de Volkskrant*, 25 juni 2014; M. van Trigt, 'Child tracking. Een elektronisch oogje op de kinderen', *Vrij Nederland*, 30 juli 2014.
36. J. Hattem, 'Many say NSA news changed their behavior', *The Hill News*, 2 april 2014. Omtrent countersurveillance door burgers tegenover de staat zie ook: R. Deibert, 'Deep probe. The evolution of network intelligence', *Intelligence and National Security*, 18, 4, 2003, p. 186-187; A. Greenberg, 'How to anonymize everything you do online', *Wired*, 17 juni 2014.
37. Zie bijvoorbeeld: H. Miller, 'NSA spying sends data to Canada', *Bloomberg Businessweek*, 23 januari 2014; D. Yadron, 'Yahoo joins Google effort to encrypt email', *The Wall Street Journal*, 7 augustus 2014; "No Spy" soll Pflicht werden', *Tagesschau*, 29 augustus 2014; M. Martijn, 'In dit dorpje proberen dappere hackers het internet te redden', *De Correspondent*, 20 september 2014; N. Kivits, 'Mailen zonder pottenkijkers', *New Scientist*, 25 september 2014; D.E. Sanger & B.X. Chen, 'Signaling post-Snowden era, new iPhone locks out N.S.A.', *The New York Times*, 26 september 2014.
38. B. de Graaff & C. Wiebes (1992) *Gladio der vrije jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd.* 's-Gravenhage; W. Krieger (2009) 'US patronage of German postwar intelligence'. In: Johnson, L.K. (ed.) *Handbook of intelligence studies*, p. 100.
39. K. Wheaton, 'Top 5 things only spies used to do (but everyone does now)', *Sources and Methods*, 2 July 2012, <http://sourcesandmethods.blogspot.be/2012/07/top-5-things-only-spies-used-to-do-but.html>; B. de Graaff, 'Geheime dienst is God niet', *De Groene Amsterdammer*, 13 februari 2014; Zie ook: R.J. Deibert, 'Deep probe. The evolution of network intelligence', *Intelligence and National Security*, 18, 4, 2003, p. 175-193.
40. Zie bijvoorbeeld: 'Selfies suggereren Russische aanwezigheid Oekraïne', *RTL Nieuws*, 31 juli 2014.
41. J. Barbier, 'Blogger ontdekt moordlocatie James Foley met behulp van Google Maps', *de Volkskrant*, 25 augustus 2014.
42. Anonymous (2003) *Terrorist hunter*. New York; S. Rossenmiller (2011) *The unexpected patriot*, New York.

43. Th. Cambanis, 'The jihadi hunters', *Boston Globe*, 2 oktober 2014.
44. <http://www.counterextremism.com>; <http://www.openbriefing.org>; G. Ryle e.a., 'Secret files expose offshore's global impact', 3 april 2013, <http://www.icij.org/offshore/secret-files-expose-offshores-global-impact>.
45. S. Geukens, 'Al 12.000 Europeanen eisen elk 500 euro van Facebook', *Newsmonkey*, 4 augustus 2014; '800 Nederlanders spannen zaak aan tegen Facebook', *de Volkskrant*, 5 augustus 2014.
46. E. Wemmers, 'Samen staan ze sterk. Crowdsuing moderne variant van volkstribunaal', *De Telegraaf*, 3 oktober 2014.
47. J. Angwin, 'NSA Struggles to make sense of flood of surveillance data. Spy agency drowns in useless data, impeding work, former employee claims', *Wall Street Journal*, 25 december 2013; M.M. Aid (2012) *Intel wars. The secret history of the fight against terror*. New York [etc.]: Bloomsbury Press, p. 213-215; M. Vizard, 'CIA wrestles with analytic challenges', 23 augustus 2013, <http://www.cioinsight.com/it-news-trends/cia-wrestles-with-analytics-challenges/>; B.G.J. de Graaff (2012) *Intelligence revolution. Dramatische verandering, ontsporing of gril?* Breda.
48. 'FBI vraagt hulp bij identificatie terrorist', *De Telegraaf*, 7 oktober 2014.
49. Geciteerd in: S.E. Spaulding, 'No more secrets: then what?', *Huffington Post*, 24 juni 2010. Zie ook: American Bar Association Standing Committee on Law and National Security, Office of the National Counterintelligence Executive en National Strategy Forum, *No more secrets. National security strategies for a transparent world*, Report March 2011.
50. R.D. Steele, 'Foreign liaison and intelligence reform, still in denial', *International Journal of Intelligence and Counter-Intelligence*, 2007, p. 173.
51. R.D. Steele (2012) *The open-source everything manifesto. Transparency, truth, and trust*. Berkeley CA; N. Ahmed, 'Ex-CIA spy. The open source revolution is coming and it will conquer the 1%, ex CIA spy', *The Guardian*, 19 juni 2014; R.D. Steele, 'Intelligence for the president - and everyone else', *CounterPunch*, 1-3 maart 2009. Zie ook: Steele's website: www.phibetaiota.net; R.D. Steele, 'My talk with Tom Atlee. Primer on citizen intelligence', *Huffington Post*, 3 augustus 2014.
52. R.D. Steele, 'Foreign liaison and intelligence reform, still in denial', *International Journal of Intelligence and Counter-Intelligence*, 2007, p. 167;

- R.J. Deibert, 'Deep probe. The evolution of network intelligence', p. 188.
53. A. Spiegel, 'So you think you're smarter than a CIA agent', 2 april 2014, <http://www.npr.org/blogs/parallels/2014/04/02/297839429/-so-you-think-youre-smarter-than-a-cia-agent>. Zie ook het eerdere Grey Balloons Project, M. Ambinder, 'Social web, free help for the intelligence community', *The Atlantic*, 15 januari 2010; G. Treverton (2014) 'The future of intelligence. Changing threats, evolving methods'. In: I. Duyvesteyn, B. de Jong, J. van Reyn (eds.) *The future of intelligence. Challenges in the 21st century*, p. 36-37.
54. <https://scicast.org/#/>. Zie ook: N. Mumm, 'Crowdsourcing. A new perspective on human Intelligence collection in a counterinsurgency', *Small Wars Journal*, 3 januari 2012; J.C. McGinty, 'U.S. intelligence community explores more rigorous ways to forecast events', *The Wall Street Journal*, 5 september 2014.
55. Vgl.: D. Brin (1998) *The transparent society. Will technology force us to choose between privacy and freedom?* Reading MA.

iv Vrijheid op het internet

De anarchistische trekjes van het Internet 231

ERIK HUIZER

1. Zie www.phonebloks.nl. Dave Hakkens ontwierp deze lego-achtige telefoons. Het idee is dat de gebruiker zijn eigen telefoon met verschillende onderdelen – bloks – in elkaar zet. Niet alleen bepaalt de gebruiker zelf de capaciteiten van de telefoon, een kapot onderdeel kan eventueel makkelijk vervangen worden, hetgeen de duurzaamheid van het apparaat ten goede komt.
2. The Internet Engineering Task Force, RFC1603, tools.ietf.org/html/rfc1603.
3. Zie www.internetdeclaration.org. De verklaring heb ik zelf overigens ondertekend.
4. Zie www.internetsociety.org/blog/institutional/2014/06/introducing-global-internet-report.

5. Zie: Peter Oltshoorn, *De macht van Google* (2010) en *De macht van Facebook* (2012).
6. Zie bits.blogs.nytimes.com/2012/03/30/girls-around-me-ios-app-takes-creepy-to-a-new-level/.
7. Bruce Schneier, *iPhone encryption and the return of the crypto wars*, www.schneier.com/blog/archives/2014/10/iphone_encryпти_1.html.
8. Leus van Loesje.
9. World Economic Forum, *Global Risks 2014*, www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2014.pdf.
10. Zie www.nrcq.nl/2014/10/08/wie-mag-er-meekijken-met-jouw-hart-slag.
11. Zie www.state.gov/e/eb/cip/netfreedom/index.htm.

Identiteitsvrijheid

LIESBET VAN ZONEN

1. www.google.com/policies/privacy/
2. Hoewel Facebook begin oktober 2014 terugtrekkende bewegingen maakte, was de afloop ten tijde van dit schrijven nog niet zeker, en blijft de algemene 'real names'-policy van Facebook gehandhaafd. In Nederland geldt: 'De naam die je gebruikt, moet je echte naam zijn. Dit is de naam die je vrienden gebruiken in het echte leven en de naam die is vermeld op de door ons geaccepteerde identiteitsbewijzen.' En: 'Het is niet toegestaan om je voor te doen als iets of iemand anders.' Zie www.facebook.com/help/112146705538576

Over de auteurs

Hans Boutellier is wetenschappelijk directeur bij het Verwey-Jonker Instituut, bijzonder hoogleraar Veiligheid en Burgerschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam en lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting.

René Cuperus is senior wetenschappelijk medewerker bij de Wiardi Beckman Stichting. Over de huidige stand van de (Europese) politiek schreef hij recent “Pikettymania” and meritocratic Darwinism’ voor het Policy Network en ‘How to avoid the autumn of democracy?’ in de recent verschenen bundel *Problems of representative democracy in Europe*. Hij is verder auteur van *Het humeur van Nederland* en is columnist bij *de Volkskrant*.

Mark Elchardus is emeritus hoogleraar. Hij doceerde van 1981 tot 2012 aan de Vrije Universiteit Brussel. Zijn onderzoek betrof de sociologie van de tijd en de cultuursociologie. Hij is auteur of co-auteur van 33 boeken en van talrijke artikelen en rapporten, en redacteur of mederedacteur van 18 verzamelwerken. Momenteel doet hij onderzoek naar de toekomstverwachtingen van jongvolwassenen. Hij was voorzitter van de landsbond van Socialistische Mutualiteiten en stichtend lid van de kerngroep van de Verenigde Verenigingen. Hij is onder meer voorzitter van de Stichting P&V tegen de uitsluiting van jongeren, bestuurslid van de Europese Koepel van Stichtingen uit de Sociale Economie en lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting.

Bob de Graaff is hoogleraar Inlichtingen- en Veiligheidsstudies aan zowel de Universiteit Utrecht als de Nederlandse Defensie Academie te Breda. In 2012 verscheen van zijn hand *Op weg naar Armageddon. De evolutie van fanatisme*.

Myrthe Hilkens is freelance journalist. In 2008 schreef zij *McSex, de pornificatie van de samenleving*. Daarna zat ze voor de PvdA in de Tweede Kamer.

In augustus 2013 verliet Hilkens het parlement omdat ze haar idealen door de alom heersende fractiediscipline te weinig kon realiseren.

H.J.A. Hofland werd geboren in Rotterdam en maakte daar de oorlog mee. Van 1946 tot 1948 Nyenrode, daarna militaire dienst, huzaar 1e klas en filmopereur Vaste Staven Troepenschepen. Studeerde politicologie aan de Universiteit van Amsterdam van 1950 tot 1953. Daarna journalist *Algemeen Handelsblad* en lid hoofdredactie *NRC Handelsblad* tussen 1970 en 1972. Columnist, schrijver en maker van televisiedocumentaires. Nu columns in *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. Pseudoniem S. Montag. Auteur van ongeveer vijftig boeken. Prijzen o.a. de Gouden Ganzeveer en de P.C. Hooftprijs.

Erik Huizer is technisch directeur bij SURFnet, het netwerk voor hoger onderwijs en onderzoek. Daarnaast is hij deeltijd hoogleraar Internettoepassingen aan de Universiteit Utrecht. Voorheen was hij algemeen directeur van TNO Informatiemaatschappij. In 2014 werd hij vanwege zijn verdiensten op dit gebied opgenomen in de Internet Hall of Fame van de Internet Society. Huizer houdt zich momenteel vooral bezig met Internet Governance, Privacy & Security en internet als creatief medium.

Menno Hurenkamp is hoofdredacteur van *Socialisme & Democratie*.

Jan Erik Keman is eindredacteur van *Socialisme & Democratie* en heeft eveneens de eindredactie van dit boek gedaan.

Marnix Krop is voormalig medewerker van de Wiardi Beckman Stichting. Hij was van 2006 tot 2013 Nederlands ambassadeur in achtereenvolgens Polen (plus Wit-Rusland) en Duitsland. Van 2002 tot 2006 was hij directeur-generaal Europese Samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij is thans onder meer als 'senior visiting fellow' verbonden aan het Instituut Clingendael.

Bram Mellink studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit en aan de Universiteit van Amsterdam. In 2013 promoveerde hij op het proefschrift

Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945. Momenteel werkt hij als postdoc-onderzoeker en docent aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij onderzoek doet naar de geschiedenis van de verzorgingsstaat in Nederland in de twintigste eeuw.

Merijn Oudenampsen is socioloog en politicoloog. Sinds januari 2011 is hij als promovendus verbonden aan de Universiteit van Tilburg, waar hij werkt aan een ideeëngeschiedenis van Nieuw Rechts in Nederland. Hij was gastredacteur van de twintigste editie van het tijdschrift *Open, De Populistische Verbeelding*. Tevens redigeerde hij *'Power to the people!' Een anatomie van het populisme*, samen met Justus Uitermark, Rogier van Reekum en Bart van Heerikhuizen. Hij schrijft regelmatig voor kranten en bladen, zoals *De Groene Amsterdammer*, *MetropolisM*, *De Helling*, *De Gids* en *Socialisme & Democratie*. Veel van zijn teksten zijn online te vinden op merijnoudenampsen.org.

Ingrid Robeyns is hoogleraar Filosofie aan de Universiteit Utrecht. In 2010 publiceerde ze *Measuring justice. Primary goods and capabilities*, verschenen bij Cambridge University Press. Momenteel schrijft ze *The capability approach*. Haar blog is te volgen op buitencategorie.wordpress.com.

Rens van Tilburg is directeur van het Sustainable Finance Lab aan de Universiteit Utrecht en schrijft een tweewekelijkse column in *de Volkskrant*. Als econoom werkte hij eerder in het Europese en Nederlandse parlement en adviseerde hij de overheid over kennis- en innovatiebeleid.

Margo Trappenburg is universitair hoofddocent bij Bestuurs- en Organisationswetenschappen aan de Universiteit Utrecht, bijzonder hoogleraar Grondslagen van het Maatschappelijk Werk aan de Universiteit voor Humanistiek en voorzitter van de Stichting Beroepseer. Zij schrijft over de positie van professionals, over ontwikkelingen in de verzorgingsstaat en over gezondheidszorgbeleid. Recent redigeerde ze, samen met Thijs Jansen en Wout Scholten, de bundel *Loonfatsoen. Eerlijk verdienen of graaicultuur*. Voor meer informatie, zie www.margotrappenburg.nl.

Willem Trommel is van huis uit socioloog en sinds 2008 hoogleraar Beleids- en Bestuurswetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn huidige onderzoek is gericht op de achtergronden, vormgeving en effecten van de lokalisering van sociaal beleid.

Liesbet van Zoonen is hoogleraar Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, en hoogleraar Communication and Media Studies aan de Britse Loughborough University. Ze heeft de afgelopen drie jaar uitgebreid onderzoek gedaan naar de percepties en emoties over toekomstige vormen van identificatie en authenticatie, waaronder e-ID-kaarten, nieuwe vormen van biometrie, en 'wearables'.

Vrijheid is na 'Parijs' weer helemaal terug. Op een huiveringwekkende manier werd duidelijk hoezeer vrijheid een omstreden begrip is, hoezeer we gedoemd zijn tot strijdbaarheid. Maar waar liggen de ijkpunten voor die botsing? Niet alleen in integratie en cultuur of bij de veiligheidsdiensten. Maar ook in het onderwijs, de economie, op internet. En, niet te vergeten, in de politiek.

Maar naast de verdediging van de vrijheid tegen terreur en fundamentalisme, is er ook de doorgeschoten 'vrijheid' van de mondiale marktsamenleving en de valse vrijheid van het rechtspopulisme. Het is de hoogste tijd voor een rijker, minder materialistisch en minder populistisch vrijheidsbegrip.

Daarover schrijven in *Omstreden vrijheid*: Hans Boutellier, René Cuperus, Mark Elchardus, Bob de Graaff, Myrthe Hilkens, Henk Hofland, Erik Huizer, Menno Hurenkamp, Marnix Krop, Bram Mellink, Merijn Oudenampsen, Ingrid Robeyns, Rens van Tilburg, Margo Trappenburg, Willem Trommel en Liesbet van Zoonen.

Over het vorige WBS-jaarboek *De gelukkige onderneming*

'Behartigenswaardig pleidooi voor "humanisering van de economie", nu de arbeidsverhoudingen in bedrijven en nonproftinstellingen verharden' *de Volkskrant* ★★★★★

